

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Срђан М. Радовић

**ГРАДСКИ ТЕКСТ И ТОПОНИМИЈА И
КОНСТРУКЦИЈА ЛОКАЛНОГ
ИДЕНТИТЕТА**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Srđan M. Radović

**CITY-TEXT AND TOPONYMY AND
LOCAL IDENTITY CONSTRUCTION**

Ph.D. dissertation

Belgrade, 2012

Ментор:

Проф. др Бојан Жикић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Др Илдико Ердеи, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Љиљана Гавриловић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ

Датум одбране:

Градски текст и топонимија и конструкција локалног идентитета

Резиме:

Градски текст (у ужем смислу схваћен као систем одонима једног града, а у ширем као систем знакова и симбола који премрежавају град и који представља просторни оквир за стварање и имплементацију различитих идентитетских политика) се у овом истраживању посматра у односу на његове могућности изградње идентитета, а конкретно се испитује промена, динамика и садржај градског текста у транзиционом периоду на простору бивше Југославије. Дискутују се карактеристике декомеморације и комеморације простора у контексту преласка из социјалистичког у постсоцијалистички период, и промене општег националног оквира (распад Југославије и стварање нових држава), а на основу података из више градова регије. Интерпретирајући случајеве декомеморације појмова и особа, симболичке и идентитетске трансформације појединачног градског простора или града као целине, а посебно комплексне метаморфозе целокупног система назива улица и кореспондирајуће меморијалне културе у појединим градовима, указује се на поједине специфичности метаморфоза у градском тексту у регији. Промене градског текста задњих деценија и даље су одлучујуће условљене формалним и неформалним хијерархијама политичке моћи, при чему се симболичка мапа града прерађује путем више различитих поступака просторних интервенција.

Кључне речи: градски текст, одоними, постсоцијализам, социјализам, идентитетске политике, политике памћења, политике простора.

Научна област: Етнологија и антропологија

Ужа научна област: Антропологија простора

УДК: 316.75:711.434]:330.342(497.1)

City-text and toponymy and local identity construction

Abstract:

City-text (defined as a system of toponyms of a city, and more widely understood as a system of signs and symbols crossing over the city which represents a spatial frame for creation and implementation of different identity politics) is researched with regards to its capacity for identity building, and more specifically the shifts, dynamics, and contents of the city-text in the transition period in former Yugoslavia. Based on data gathered in several cities of the region, commemoration and decommemoration of space in the context of the transition from socialism to post-socialism and change of the broader national frame (break-up of Yugoslavia and creation of new states) is discussed. By interpreting cases of de-commemoration of notions and persons, symbolic and identity transformations of specific urban spaces or cities as a whole, and especially complex transformations of entire systems of street names and corresponding memorial culture in specific cities, several characteristics of the changes of city-texts will be pointed out to. The changes of the city-texts in the last decades are still decisively determined by formal and informal hierarchies of political power, with the symbolic map of the city being altered through particular means of spatial intervention.

Key words: city-text, toponyms, post-socialism, socialism, identity politics, memory politics, politics of space.

Field of science: Ethnology and anthropology

Sub-field of science: Anthropology of space

UDC: 316.75:711.434]:330.342(497.1)

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
ПРОСТОР И ИДЕНТИТЕТ.....	13
ДЕ-КОМЕМОРАЦИЈА ПОЈМА.....	25
„Братство и јединство”.....	26
Комеморација појма.....	29
Декомеморација појма.....	33
ДЕ-КОМЕМОРАЦИЈА ЛИЧНОСТИ.....	40
Комеморација личности (Јосип Броз Тито).....	41
Постхумна комеморација личности.....	56
Декомеморација личности.....	62
<i>Reliquiae reliquiarum</i> култа личности.....	70
„Рекомеморација“ и политике идентитета и носталгије.....	76
СИМБОЛИЧКА И ИДЕНТИТЕТСКА РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДСКОГ ПРОСТОРА.....	93
Београдско Старо сајмиште.....	93
Трансформација локалитета кроз историју.....	96
Симболичка трансформација локалитета и политике сећања.....	101
„Политичка економија“ градског простора и сећање.....	110
СИМБОЛИЧКА И ИДЕНТИТЕТСКА РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДА КАО ТЕКСТА.....	118
Јајце.....	119
Трансформације града као текста.....	124
„Политичка економија“ идентитета града и културе сећања.....	130
Потрошачи сећања и перспективе митолошког града.....	136
РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДСКОГ ТЕКСТА	142
Потпуна реконфигурација градског текста (неоспораване политике простора).....	142
Општа промена назива улица и насеља.....	149
Национални текст.....	155
Реконфигурација градског текста „граничних градова“ (сукобљене политике простора).....	160
Симболичка конструкција границе.....	167

РЕКОНФИГУРАЦИЈА ПРЕСТОНИЧКОГ ТЕКСТА.....	176
Ревизија и рестаурација.....	177
Освајање симболичког центра.....	191
Одонимска динамика центар-периферија.....	204
Опонирање доминантним политикама идентитета и простора.....	214
Фрагментовано сећање и борба за означавање јавног простора.....	220
Диверсификација актера креирања градског текста.....	229
Хијерархија меморијализације.....	238
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА.....	246
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ.....	256
ПОПИС СЛИКА.....	276
БИОГРАФИЈА.....	278

УВОД

Времена када се за антропологе говорило да су „ноторно агорафобна скупина, и антиурбани по дефиницији“, давно су за нама: читав низ околности приближио је антропологе, стручњаке за „друге“, ближе властитом дворишту.¹ Новоспознати терени етнологије/антропологије и промене парадигме испоручили су овој дисциплини читав низ нових феномена на увид и истраживање, и на градским улицама се нашло већ довољно антрополога да се ухвате у коштац са питањима урбане културе и живота која сежу од уличних перформанса до бескућништва. Град није постао предмет истраживања само антропологије, штавише, он се претворио у место општег интереса, занимања најшире јавности, где се питања урбаног претресају и анализирају на најразличитијим нивоима. Овакав фокус на град чини се сасвим нормалним узму ли се у обзир преовлађујући трендови посвемашње урбанизације и све веће успешности, поготово великих градова када се упореде са руралним срединама. У светлу овога, самоподразумевајућим се чини исказ да „ако је тачно да припадамо цивилизацији која је неповратно урбана...тада је природно да се јавља и пораст интересовања за нешто што се може назвати судбином.“² Град нам је, изгледа, још одавно и фасцинација и судбина: „Чињеница што се у свести човековој око појма 'град' од вајкада оплитао један богат венац сликовитих представа, казује нам да је човек одувек био обузет трагањем за смислом града, што би могло да значи још и то да је на време осетио сву његову судбинску важност.“³ Све већа концентрација становништва, моћи и знања издижу градове, поготово оне најуспешније, изнад осталих, и дају им додатни симболички значај и моћ. Привлачна слика „града“, која еманира понекад и далеко ван граница земље у којој се налази, ипак никада није у целости спонтана, и најчешће се формира у садејству политичких и других центара моћи, уосталом као и већина других имагинарија. И када се не посматра као целина, већ пажљивије завири и приближи како би се уочили детаљи, раније можда доследно афирмативна слика неког града може почети да се претвара у

---

¹ Ulf Hannerz, *Exploring the City: Inquiries Toward An Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press, 1980.

² Ljubinko Pušić, „Urbani život i prepoznavaje društva,“ *Sociologija sela* 43 (2005), 752.

³ Bodan Bogdanović, *Urbs & logos*. Niš: Gradina, 1976, 10, 11.

мозаик контрадикторних елемената, како у социјалном и економском, тако и у идеолошком и симболичком смислу.

Може се рећи да град поседује квалитете текстуалности, и да га је могуће посматрати као констелацију знакова и симбола, или као врсту језика, систем хијероглифа.⁴ Град се тако може схватати као „текст“, односно симболички полигон на којем политика спроводи захвате културне и симболичке адаптације у складу са политичким и/или националним имагинаријем,⁵ односно град може бити схваћен у комуникацијском кључу као текст, порука са релативно независном егзистенцијом која је сачињена од комбинације знакова који у интеракцији са примаоцима поруке ствара различита значења. „Градски текст“ (*city-text*) представља арену политичких дискурса и пракси у којој се културе непрестано репродукују и трансформишу, а истраживање како се градски текст, и уопште крајолици (*landscape*) креирају и користе, истовремено говори о начинима на које градски текст оснажује или ствара значења везана за политичку сферу и колективне идентитете.⁶ Андреас Хујсен градски текст види као конгломерат знакова који се пишу, бришу и реинсталирају, а који се састоје како од постојећих видљивих маркера у окружењу, тако и од сећања и слика прошлог.⁷ С друге стране, Маоз Азарјаху, један од водећих географа који истражује симболизацију градског простора, градски текст одређује као систем знакова који званичну историју и идентитет трансферише у семиосферу града, а који је на првом месту сачињен од имена улица, те других назива који представљају репрезентације прошлости и преовлађујућег система вредности у друштву – тиме градски текстови представљају важну компоненту службених култура.⁸ Азарјаху акценат нешто више ставља на одонимску компоненту градског текста, односно називе улица, а више је пак инклузиван његов појам „архитектуре“ која уз градско називље обувата и физичке објекте, места, споменике и осталу урбану иконографију који град трансформишу у простор историјских сећања, културног

---

⁴ David Frisby, „The Metropolis as Text: Otto Wagner and Vienna’s Second Renaissance,“ in *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, ed. N. Leach (London: Routledge, 2002), 15.

⁵ Sanja Potkonjak, Tomislav Pletenac, „Grad i ideologija: „Kultura zaborava“ na primjeru grada Siska,“ *Studia ethnologica Croatica* 19 (2007), 175.

⁶ Karen Till, „Political Landscapes,“ in *A Companion in Cultural Geography*, ed. J. Duncan et al. (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 348.

⁷ Andreas Huyssen, „The Voids of Berlin,“ *Critical Inquiry* 24/1 (1997), 57, 60.

⁸ Maoz Azaryahu, „Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945-1947,“ *History and Memory* 2/2 (1990): 33.

имагинарија и политичких визија,⁹ где се појам архитектуре садржински приближава појму градског текста код других аутора. Градски текст (односно архитектура код М. Азарјахуа) сачињен је тако од скупине знакова (архитектура, споменичка баштина, улице итд.), пре свега јавних симбола, и као већина културних/антрополошких текстова утиче на конструкцију идентитета људи и формирање и промену културних вредности. Физичке и социјалне карактеристике града неодвојиве су од њима придодатих културних значења, и откривање таквих значења, те околности културне концептуализације простора, уз евиденцију и анализу узајамног односа симболички обележен простор – идентитет, занимљиве су за антрополошко истраживање.

Идентитетске политике, са својим дискурсима и деловањем у јавним аренама политичког и друштвеног живота (које дефинишу идентитет и културу са врха на доле),¹⁰ делом се остварују и кроз стварање и раскидање културне повезаности између одређених градских простора и идентитета грађана, утичући тиме на свакодневне дискурсе и системе представа људи, не само о простору којим су окружени, већ индиректно и о друштву чији су чланови, те на крају, и о себи самима као члановима одређене заједнице која обитава на том симболички означеном простору. Као што идеологија и идентитетске политике (а понекад и политике идентитета, идентитетски дискурси који према Хилу и Вилсону више извиру из маса и релативно аутономно од већинских и доминантних група)¹¹ одређене просторе формирају као урбана сигнификантна места, исти механизми могу довести и до обратног процеса, јавног дерогирања одређеног локалитета у културном смислу, и његовог преласка из симболичке јавне у симболичку „сиву“ зону. Комплексне урбанистичке интервенције, изградња споменика и меморијала, архитектура (посебно монументална), елементи су градског текста који имају велику значењску моћ, али симболичко потирање, опонирање и креирање у урбаном тексту не врши се само кроз грандиозне топосе, локалитете са великим идентитетским и политичким капацитетом, већ и преко идеолошких/симболичких интервенција наизглед мањег значаја, примерице једноставним преименовањем

---

⁹ Maoz Azaryahu, „The Purge of Bismarck and Saladin: The Renaming of Streets in East Berlin and Haifa, a Comparative Study in Culture Planning,” *Poetics Today* 13/2 (1992).

¹⁰ Jonathan Hill, and Thomas Wilson. „Identity Politics and the Politics of Identities.“ *Identities* 10 (2003): 2.

¹¹ Исто.

одређених објеката или назива, попут предузећа, ресторана, или биоскопа. На пример, такав би случај било масовно применовање предузећа и фабрика широм бивше Југославије након ослобођења (*Бата у Борово, Siemens у Кончар, Унион у Краш* и сл.) које је језички маскирало и честу чињеницу да се ради о национализованој и конфискованој приватној имовини.¹² Готово идеалан пример за промену назива ресторана је преименовање кафане *Руски цар* у Кнез Михаиловој улици у Београду након Другог светског рата, где је овакав назив представљао јасну идеолошку сметњу властима које су консолидовале социјалистички систем, и то у јеку сукоба са Совјетским Савезом. Потоњи ресторан *Загреб* је у једнакој мери била симболички трн у оку руководству које је ранију паролу “Братство и јединство” промтно мењало за поклич “Сви Срби у једној држави”, те се *Руски цар* стицајем политичких околности вратио у своје старо здање. Исто тако, биоскопске дворане које су простори знатног протока људи представљају честу мету језичког преиначавања, те су тако све кино дворане у окупираном Београду које су носиле “ненационалне” називе (*Касина, Унион, Rex...*), до 1943. добиле нова ”идеолошки и национално ‘исправна’ имена – *Нова Европа, Шумадинац, Морава...*”¹³ Дискурзивна интервенција у урбану текстуру и градско називље са којим се људи неизбежно сусрећу у својој свакодневици, могуће је и најефикаснија, јер овладава наоко успутним ознакама у граду, на које људи, којима је симболичка комуникација путем назива и топонима града и намењена, редовно наилазе у свакодневном животу. Ово је посебно карактеристично за улице и њихова имена, где је симболичко „освајање“ значења града кроз (пре)именовање јавних урбаних простора и најочљивије и најчешће.

Урбана топонимија, систем назива улица, тргова, квартова, установа и сл, представља најопсежнији скуп „означавајућих“ фокусираног „означеног“ (град) и његових елемената. Раније смо видели да Азарјаху посебно истиче важност имена

---

¹² Занимљив је случај да након урушавања социјалистичког система често није долазило до сличних процеса, могуће због спознавања важности одржавања препознатљивости брэнда међу потрошачима, на што би промена назива имала изнимно неповољан утицај.

¹³ Olivera Milosavljević. *Potisnuta istina* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 52. У другачијим условима, и тек као појединачан случај, слично се десило и у Загребу након првих вишестраначких избора, са индикативном променом назива кина *Балкан у Европа*, сасвим у складу са, у то доба јавно прокламованим, отклоном од Балкана, а симболичког приближавања/повратка у Европу - Stef Jansen. „Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj "Balkana"/"Evrope" u Beogradu i Zagrebu.“ *Filozofija i društvo XVIII* (2001): 47.

улица и њихов симболички потенцијал. Одоними, или ходоними¹⁴ (од грчког *hodós*, улица, пут, и *ónoma*, име, назив), односно имена улица, у исти мах представљају оријентире у градском простору, и носиоце симбола који у значајној мери творе идентитет града. Проучавање промена у градској топонимији међу првима започео је Маоз Азарјаху истраживањем уличног називља Берлина још осамдесетих година прошлог века,¹⁵ док је ова тема у бившој Југославији иницирана текстовима хрватске етнолошкиње Дуње Рихтман-Аугуштин на примеру Загреба.¹⁶ Именовање улица је, наравно, пре свега административни потез са циљем идентификације и диференцијације појединих улица и омогућавања просторне оријентације унутар насеља.¹⁷ Истраживања имена улица као система симбола пак указују да се градска топонимија у организованој модерној држави „никад не коституише и не мења спонтано, него је по правилу зависна од политичких идеологија и политичке моћи,¹⁸ а циљ јој је, између осталог, и да допринесе стварању пожељне политичке свести међу становништвом.¹⁹

Комеморација у урбаној топонимији, односно комеморативни називи (особа или географских и општих појмова) градских топонима (улица, тргова, паркова итд.) уписују историју и географију у градски текст чинећи је интегралним делом људске свакодневице – укључени у свакодневни језик и комуникацију, одоними тако постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности, чиме трансформишу историју (наоко независну од директне политичке манипулације) у елемент „природног реда

---

¹⁴ У нашем и сродним језицима у литератури се истовремено користе оба облика, и одоним и ходоним, а у овом раду ће бити кориштен први облик. Израз топоним (од грчког *tópos*, место) тако може и да искључује и да укључује одоним у опсег појма: ако се под местом сматра одређена локација, тачка или део простора на географској земљиној површини, топоним (име какве површине или тачке у простору) у себе укључује и одоним; ако се под местом подразумева насељено место, у том случају су топоним и одоним појмови чији се садржаји међусобно искључују. У другом случају прецизнији израз за име насељеног места био би ојконим или еконим. У овом раду топоним ће се схватати у свом ширем значењу појма пошто ће бити дискутовани и називи појединих места, простора који нису искључиво улице или путни правци, а појам градског текста, и у најужој својој дефиницији (као система уличних назива) свакако подразумева, и то готово искључиво, одониме.

¹⁵ Maoz Azaryahu. „Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin.“ *Journal of Contemporary History* 21/4, (1986).

¹⁶ Рад који је оригинално објављен у часопису *Vijenac* бр. 23 (1995. године), и који је део књиге објављене у оквиру едиције XX век, умногоме је инспирисао и иницирао интерес за ово истраживање – в. Dunja Rihtman-Auguštin. *Ulice moga grada* (Београд: Библиотека XX век, 2000).

¹⁷ Maoz Azaryahu, „The power of commemorative street name,” *Environment and Planning D: Society and Space* 14 (1996), 312.

¹⁸ D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 48, 49.

¹⁹ M. Azaryahu, „Street names...,” 581.

ствари“, и скривају њен индукован и артифицијелан карактер.²⁰ Сама природа одонима, њихов отворени декларативни карактер, чини их најексплицитнијим делом целокупног градског текста и најпогоднијим за истраживање његове симболичке и идеолошке динамике. Међутим, како улично називље са другим деловима градског текста, односно архитектуре, чини мање-више јединствен и међузавистан систем симбола, мишљења смо да би потпуно изоловано истраживање одонима дало нешто слабије резултате, те ће се у овом истраживању динамика и симболички карактер (урбане) топонимије дискутовати, кад год то буде било могуће, и у односу на остале елементе градског текста.

Урбани топоними могу да се посматрају као специфичан систем репрезентација. Он може да зависи од начина на који ће бити конструисан систем кореспонденција између особних концептуалних мапа и система знакова, организованих у различите језике који представљају те концепте – однос између концепата, ствари и знакова представља центар производње значења, те се процес који ова три елемента повезује означава може означити као репрезентација.²¹ Идентитети су створени преко система репрезентација, те су произведени, конзумирани и одређени културом – стварањем значења, симболичким системима репрезентација настају „места“ са којих појединци могу себе да позиционирају.²² На овај начин одонимија постаје активни елемент изградње идентитета града, а посредно и његових становника (а још посредније потенцијално и привремених посетилаца). Овај локални урбани идентитет манифестује се на различите начине, и као већина идентитета представља полиморфни и несталан феномен којем урбана топонимија додаје динамичан систем симбола од којих се састоји. Одоними на симболичком нивоу представљају, пак, конвенционални механизам за пласирање службене верзије прошлости и идентитета у семиосферу и махом чине компоненту званичне културе.²³ Ова релативно чврста повезаност између званичних назива градских простора и службених дискурса коинцидира са развојем националних држава. Тако Даниел Мило у другом зборнику Пјера

---

²⁰ Maoz Azaryahu, „German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin,” *Political Geography* 16/6 (1997), 481.

²¹ Stuart Hall, „The Work of Representation,” In *Cultural Representation and Signifying Practices*, ed. S. Hall (London: SAGE Publications - The Open University, 1997), 18-19.

²² Kathryn Woodward, „Introduction,” in *Identity and Difference*, ed. K. Woodward, (London: Sage Publications – Open University Press), 1997, 2.

²³ M. Azaryahu, „Renaming the Past...,” 34.

Норе о местима сећања, показује како су се имена улица и градова у Француској постепено трансформисала из спонтаних органских система у државно оријентисане системе који наглашавају нацију и историју пратећи тренд преображаја природног у историјско памћење.²⁴ Од краја 19. века именовање јавних простора у већини европских земаља постаје чврсто везано са *nation-building*-ом, а исти случај се дешава и у 20. веку у низу ваневропских, често младих постколонијалних националних држава.²⁵ Овај процес „монополизације и национализације“ сећања и простора преко именовања улица у Србији се такође, у складу са преовлађујућим европским токовима, почео одвијати крајем 19. века, што је на примеру Београда врло добро приказала Дубравка Стојановић.²⁶ До савременог доба су одоними тесно асоцирани са владајућим идеологијама у друштву, и ова врста симболичког монопола ће тек повремено бити оспоравана. Временом је тако све мањи удео локалних назива у систему симбола који чини урбано називље утицао на то да локални идентитет који су улични називи са своје стране конституисали, заправо постајао све мање локални. Могло би се рећи да урбана топонимија у рецентно доба идентитету града (а посредно и његових становника) највише и испоручује вредности формално или неформално формулисане на националном нивоу, било оне етничке/националне, било оне политичке. Локалном идентитету, идентитету града, градски текст можда и одлучујуће даје политичку и националну црту.

Током последње три деценије написан је значајан број радова који си баве градским текстом, и посебно одонимијом. Овај је интерес произашао из три средишња разлога: процес деколонизације и стварања нових националних држава проузроковао је интерес за промене у ономастици и одонимији ових земаља; етнички конфликт и његове последице у простору биле су интересантне за истраживање политика простора у подељеним подручјима; и промена друштвенополитичког система у бившим социјалистичким државама условила је знатне промене градског текста у овим земљама, реевалуацију меморијалног и ономастичког наслеђа претходних власти, те изградњу нових колективних

---

²⁴ Daniel Milo, „Street Names,“ in *Realms of Memory: Rethinking the French Past 2*, ed. P Nora and L. Kritzman (New York: Columbia University Press, 1996).

²⁵ M. Azaryahu, „The power of commemorative...,” 314-315.

²⁶ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2008), 76-83.

идентитета.²⁷ У овом раду истраживање произлази управо из последње тематске групе, и делимично из друге. Пропаст социјалистичких система у Европи и постепени прелаз у ново друштвено уређење довели су до значајних промена у многим сегментима јавног живота, а интензивна преобликовања идентитета и конструкција нових сећања (пре свега на непосредну прошлост) остављају своје последице на простор. Јавна меморијална и споменичка баштина из претходног периода и имена улица и тргова која су асоцирала на пређашњи систем, били су међу првим и највидљивијим жртвама транзиције. Реконфигурација идентитета неумитно је са собом повлачила и реконфигурацију градског текста. При томе, у земљама бивше Југославије се поред потпуне промене политичко-економског оквира догодио и распад заједничке државе и целовита трансформација ширег националног контекста. Ова два процеса трансформације постјугословенских земаља имала су управо ванредан утицај на симболичко концептуализовање простора у свим сегментима, што укључује и преобликовање градског текста у готово свим градовима некадашње Југославије, паралелно са ревалуацијама низа колективних идентитета и успоном национализма. Градски текст и топонимија, и консеквентне идентитетске политике у постјугословенској транзицији су и тема овог рада.

У наставку текста дискутоваће се процеси промене назива улица, конципирања споменичке и меморијалне баштине, креирања и дерогирања сигнификантних (антрополошких) места, и уопште политике јавног простора у постсоцијалистичком и постјугословенском контексту. Основни одсечак време:простор овим је одређен простором некадашње Југославије у току транзиционог периода, односно последњих најмање двадесет година. Међутим, како су политике простора у „пост-периоду“ и „пост-простору“ делом узроковане а делом наслоњене на симболичке просторне праксе које се последње две деценије коригују, подешавају или каткад реанимирају, ослањање искључиво на синхрони пресек би можда условило сведенију дискусију, те ће се у наставку истражити и основне карактеристике конкретних политика простора и у југословенском социјализму. Како је амбиција овог истраживања да утврди и расправља о динамици, садржају и могућим обрасцима просторних политика на

---

²⁷ Jelena Stanić, Laura Šakaja, i Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova,“ *Migracijske i etničke teme* 25/1-2 (2009).

ширем (постјугословенском) простору по питању промена градског текста, тумачење ће се заснивати на подацима из више градова бивше Југославије чији градски текст/архитекстура пролази кроз исти системски преображај (из социјализма у постсоцијализам, из југословенског оквира у нови национални оквир).²⁸ На овај начин ће покушати да се опише и објасни динамика градског текста и топонимије при трансформацији и политичког и националног оквира.

Основни извор за истраживање били су писани извори, у првом реду литература и објављени извори који се баве називима јавних површина, споменичким наслеђем и осталим елементима архитектуре. За уочавање промена назива улица од посебне су важности били објављени регистри који су евидентирали промене у одонимима у више градова, а који су покривали различите историјске периоде (најчешће су евидентирали називе улица од првих званичних именована, а закључно са различитим периодима).²⁹ У недостатку оваквих регистара за поједине периоде или градове, кориштене су и службене одлуке о (пре)именовањима улица за поједине градове, и слична службена акта (укључујући и поједине материјале одговарајућих комисија за именована улица). Такође, као поуздан извор за промене имена улица узете су и детаљне мапе градова – упоређивањем појединих имена улица на мапама из различитих периода, могу се утврдити евентуалне промене у називима у недостатку других извора.³⁰ У циљу истраживања кориштени су и медијски извори, на првом месту штампа и новине из већине бивших југословенских република, а у знатно мањој мери интернетске странице и аудиовизуелни извори. Иако у истраживању динамике градског текста и промена назива улица то углавном није спровођено до сада,

---

²⁸ Компаративна истраживања динамике градског текста се повремено спроводе, а могу се издвојити М. Azaryahu, "The Purge of Bismarck and Saladin...", i Maoz Azaryahu, and Rebecca Kook, "Mapping the nation: Street-names and Arab-Palestinian identity: three case studies." *Nations and nationalism* 8/2 (2002).

²⁹ Регистре историјских назива улица за два града (Београд, Нови Сад) сакупили су индивидуални аутори (Милан Леко и Војислав Пушкар), најчешће на основу евиденције одонимије са историјских мапа из различитих периода, а у Љубљани је такав регистар 1980. године објавила градска геодетска управа у поводу 35. годишњице ослобођења. Више су лексиконског карактера двотомно дело „Улице и тргови Београда“ у издању Градске библиотеке Београда, и „Загребачке улице“ приватног издавача, с тим да се код потоњег издања ради тек о избору битнијих загребачких улица, а не целокупном лексикону улица. Међу делима овога типа свакако се издваја „Улице и тргови Сарајева“ Алије Бејтића из 1973. – аутор је лексиконским јединицама покрио све трасиране улице Сарајева до изласка књиге из штампе уз властиту уводну стручну студију.

³⁰ Такође су кориштене и интернетске мапе градова (углавном на службеним страницама појединих градова), те мрежне базе података о називима месних улица (такође махом на службеним страницама).

обављени су и полуструктурирани интервјуи са информантима из више постјугословенских градова, а који би се условно могли означити као „предузетници идентитета и сећања“,³¹ односно актери у конструкцији градског текста. Разговарано је са појединцима који су медијатори одређених идентитетских политика везаних за градски текст: доминантних (актуелни и бивши председници или чланови градских комисија за споменике и именовање улица у Београду, Загребу, Сарајеву, Земуну и сл.), или мањинских (активисти невладиног сектора и уметници који се баве урбаним и меморијалним питањима и др.).³² Како је за истраживање од примарног интереса било питање динамике и интензивних промена градског текста, односно начина како се градски текст ствара и конструише (а тек на другом месту како се чита), искази ових интерлокутора су помогли у дискусији и разумевању формалних и неформалних структура и односа који утичу на процес конструкције градског текста.

Истраживања градског текста и промена назива улица као идентитетског и питања симболизације систематски су отпочела, како је већ напоменуто, са М. Азарјахуом, и од тог времена се, пре свега у западним академским заједницама постепено оформио круг аутора који се баве овим темама, и који је махом потекао из парадигме културалне и политичке географије (при чему је овако значајан продор семиотике у географску науку омогућио тзв. културални обрат у овој дисциплини). У бившој Југославији пак, прво дело које је аналитички приступило проблему идентитета и савремених промена у градском тексту и урбаном називљу била је студија Д. Рихтман-Аугуштин „Улице мога града“ из 1995. (где је чланак адаптиран и поново објављен 2000. у Београду), који је уз сродни рад „Споменик на главном градском тргу“ чинио и природни наставак ауторкиних истраживања из области урбане етнологије/антропологије, сабраних између осталог у монографији „Етнологија наше свакодневице“ из 1988. године. Тиме је Рихтман-Аугуштин једну, рекло би се, плодну истраживачку парадигму из западне академије довела у хрватску и регионалну етнологију/антропологију. С друге стране, након њених истраживања у етноантрополошкој науци у Хрватској није било знатнијег бављења улицама као системом симбола, али се зато спроводе

---

³¹ Jennifer Jordan, *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2006), 2-3.

³² Обављено је дванаест полуструктурираних интервјуа са саговорницима из ове групе, те још низ неформалних интервјуа са саговорницима који се не би могли одедити као актери стварања или мењања градског текста.

истраживања градског текста у ширем смислу речи, односно испитивања крајолика као система знакова и идентитетског питања.³³ У Србији пак, највећи интерес за истраживање одонима као идеолошког система репрезентације показали су историчари – осим већ помињаног доприноса Д. Стојановић, фокусирано истраживање градског текста може се ишчитати на пример код Милоша Тимотијевића у раду о чачанским улицама,³⁴ те код Владимира Дуловића у раду о улицама у Београду (са посебно детаљним подацима за време до Првог светског рата).³⁵ Што се српске етнологије/антропологије тиче, може се приметити да је вероватно први текст који је обрађивао тему урбане топонимије написао Милан Ђ. Милићевић 1903. године.³⁶ Градски текст није пак био предмет примарне пажње истраживања током деведесетих година, када је урбана етнологија/антропологија у Србији истраживала сложена питања просторног понашања и структуре града (Весна Вучинић-Нешковић)³⁷, али је и симболика града била истраживана (Илдико Ердеи)³⁸, а након 2000. на пример, једна монографска студија се бавила симболичком концептуализацијом градске топографије и њеног центра (Бојан Жикић).³⁹

Истраживања градског текста се очито налазе у интердисциплинарном простору више научних грана, а могло би се рећи да би у пресеку између етнологије/антропологије и географије, истраживање градског текста могли за сврхе категоризације сврстати у антропологију простора. Може се рећи да

---

³³ На пример истраживања Томислава Плетенца и Сање Поткоњак у Сиску. С друге стране, прва већа студија која раби аналитички апарат поникао у западној културалној географији, а уведен у регију преко Д. Рихтман-Аугуштин, у Хрватској се након “Улица мог града” појавила тек 2006: Jasenka Kodrnja, “Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene u nazivima ulica i trgova u RH,” u *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, ur. J. Kodrnja (Zagreb: Insitut za društvena istraživanja, 2006). Иначе је читање градских улица у “женском кључу” прилично чест аналитички поступак, па и у нас, нпр. – Војана Veselinović, „Žene po kojima su nazvane ulice Beograda,” u *Feminominalni Beograd: Beograd iz ženskog ugla 2005/6*, ur. D. Vukadinović, N. Teofilović (Beograd: Indok centar, 2006). Родна структура градских улица често је предмет пажње и активистичке и академске заједнице, но због опсега рада ово питање биће остављено за неко будуће истраживање.

³⁴ Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета,” *Годишњак за друштвену историју* 7/2-3 (2000).

³⁵ Vladimir Dulović, „Nazivi beogradskih trgova i ulica kao ogledalo ideologija vladajućih sistema (1848-2003),” u *Zbornik beogradske otvorene škole - Radovi studenata generacija 2002/2003*, ur. V. Pavićević, (Beograd: BOŠ, 2004).

³⁶ Милан Ђ. Милићевић, „Цртице за ранију слику српске престонице,” *Годишњица Николе Чупића* 22 (1903).

³⁷ Весна Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1999).

³⁸ Илдико Ердеи, „Симболичка топографија Панчева,” у *Архитектура и урбанизам Панчева '94*, ur. Б. Мрвош и др (Панчево: Заједница књижевника Панчева, 1994).

³⁹ Бојан Жикић, „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија,” *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007).

културални географи истражују исти терен као и антрополози заинтересовани за простор (и место) – док антрополози од географа позајмљују њихове просторне стратегије, географи од антрополога позајмљују културне.⁴⁰ Просторни заокрет (*spatial turn*) у (западној) антропологији није био посебност ове дисциплине већ је у значајној мери захватио и друге друштвене науке, а занимање за просторне димензије културних веровања и пракси је ионако било присутно у дисциплини од раније.⁴¹ Овај је просторни обрат као најистакнутији резултат имао признање да простор не представља тек кулису изучавања културе, већ есенцијалну компоненту у општој социкултурној теорији, и, како Сета Лоу каже, усмерење на просторна питања „ослободило“ је и изазвало антропологе да истражују културне феномене који нису у неком далеком изолованом месту, већ нас окружују у градовима и земљама у којима живимо. Истовремено, тај *простор* око нас не мора нужно у себи да смешта само културу и људско искуство, јер се то смештање једнако често исказује и преко инкорпорирања политичких урбанистичких идеологија у градско ткиво: град се тако континуирано упризорује у кориштењу простора дефинисаног са једне стране жељом градитеља, креатора града да надзиру друштвену организацију и спроводе друштвену контролу, а са друге стране ипак постоји елемент противтеже и отпора задатим концепцијама које грађани трансформишу, негирају или пак концептуализују нове употребе или значења простора.⁴² Простор као аналитичка категорија биће дискутован, заједно са другим појмовима, у идућем поглављу где ће бити представљени поједини појмови и концепти који би били кориштени у истраживању.

---

⁴⁰ Setha Low, „The Secret, the Unspeakable, the Unsaid: Spatial, Discourse, and Political Economic Analysis,” *City & Society* 13/1 (2001), 161.

⁴¹ Setha Low, „The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City,” *Annual Review of Anthropology* 25 (1996).

⁴² Исто.

ПРОСТОР И ИДЕНТИТЕТ

Када је у питању концептуализација урбаног простора, упутно је осврнути се на тезе америчког урбаног планера и социјалног психолога Кевина Линча који извештава да појединци разумеју своје окружење на конзистентне и предвидљиве начине, при чему формирају менталне мапе које се састоје од пет основних елемената (путеви, ивице, области, чворишта и оријентири) и које производе „когнитивни простор“ појединца.⁴³ Индивидуални когнитивни процес мапирања тада се базира на три основна поступка: идентификовању оријентира, процесуирању рута, и структуралном прегледу.⁴⁴ Са значајнијим идеолошким обликовањем простора и постепеним формирањем дељене, социјалне просторне когниције, ови се споменути елементи премештају из сфере индивидуалног сазнавања и прелазе у домен колективног знања, а временом и идентитета. Различите политике простора дириговане од стране кључних играча и физичког и симболичког конципирања и изградње простора настоје да идеолошки овладају што значајнијим бројем просторних менталних мапа код појединаца са циљем идеологизовања свакидашњице становништва. Ова врста утицаја на свакодневицу и поимања грађана пак тежи што већој „нормализацији“ својег присуства у јавном простору и међу просторним маркерима, односно скривању посредованог и намеског карактера тако означених простора. Стварање таквих визуелних индикатора и конструкција симболичке наратије, последица је идеолошко-дискурзивне формације која делује тако да натурализује идеологије и омогућава да се исте прихвате као неидеолошки „здрав разум“.⁴⁵ Представа о природном и непосредованом квалитету јавног простора управо је круцијална за успешност идентитетских стратегија, те тако Пјер Нора сматра да није никакво изненађење што је до скоро прилично слабо писано о градским просторима и споменицима: то је сасвим очекивано када су симболи толико блиски и чврсто везани са

---

⁴³ Kevin Linč, *Slika jednog grada*. (Beograd: Građevinska knjiga, 1974), 114.

⁴⁴ A. W. Siegel, S. H. White. „The Development of Spatial Representations in Large-Scale Environments,” *Advances in Child Development and Behavior* vol. 10 (1975), 20.

⁴⁵ S. Potkonjak, T. Pletenac, *н. д.*, 193.

идентитетом, па се није осећала потреба да их се објективизује са циљем истраживања.⁴⁶

Анри Лефевр простор диференцира на апсолутни и друштвени, где први представља сиров и физички свет, а други представља комплекснији свет чија је сигнификантност друштвено произведена, и који настаје као друштвени производ: осим што је средство производње, простор представља и средство контроле и доминације.⁴⁷ Овакво просматрање простора упућује нас ка концепцијама културалне географије чији је један од централних фокуса истраживања концепт места. *Место* је производ искуства и социјално конструисан феномен, односно значење које је придодато некој локацији.⁴⁸ Место је заправо простор који се јавља на нивоу идентитета, док је опозит од места простор, односно локација/локације које се не јављају на идентитетској разини (где је опозиција простор:место приближна разлици између апсолутног и друштвеног простора). Културални географи држе да појединци ништа не могу створити пре него што се не нађу у одређеном простору – тај одређени простор је примаран за конструкцију значења и друштва.⁴⁹ Амерички географ Ји Фу Туан се посебно осврће на питање на који начин се од (националне) државе ствара *место*, с обзиром да држава/нација није искуствено доступна свим њеним припадницима. Да би се велика национална држава представила као конкретно место према којем људи осећају дубоку приврженост, а не само као политичка идеја, морају се употребити симболичка средства. То се на пример постиже путем мапа у атласима и књигама које представљају државу као јасно ограничен и дефинисан ентитет, и оне охрабрују људе да размишљају о својим земљама као о самодовољним и посебним ентитетима.⁵⁰ Лоцирање нације у одређено сублимирано место, била то представа кроз географску мапу у атласу, на зиду установе или на телевизијској временској прогнози, или пак метафорична представа кроз споменике, слике, уличне или називе тргова, интимизира грађане са апстрактним феноменом каква је нација.

---

⁴⁶ Pierre Nora, „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta,“ u *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006).

⁴⁷ Према Karen Wells, „The Material and Visual Cultures of Cities,“ *Space and Culture* Vol. 10. No. 2 (2007): 139.

⁴⁸ Tim Cresswell, *Textures of Place* (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 21.

⁴⁹ *Исту*, 32.

⁵⁰ Yi Fu Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977).

Осим идеолошке конструкције места у одређеном простору, у најновије доба формирају се и тзв. *неместа*, локалитети који су транзитног карактера, без интензивне повезаности са идентитетом/идентитетима, али не и потпуно лишена културних значења – „неместо никад није место у потпуности – ипак, неместа су мера нашег доба“.⁵¹ По Марку Ожеу, концепт простора у надмодерности се значајно разликује од оног из модерног доба, где надмодерност значајно убрзава трансформацију простора на многим нивоима, базирајући се на принципу „просторне презасићености“. Стална транзиција и трансформација простора у место и *vice versa*, те места у неместо и сл, често је резултат политика простора које делују са већим или мањим интензитетом. Овакво непрестано просторно учитавање идеологије је посебно присутно у градовима, и може се рећи да се сваки град може читати као текст, односно да постоји градски текст који подразумева одређену идеолошку топографију града. Политике простора формирају идеологизоване когнитивне мапе, а које се формирају физичким и симболичким менаџментом архитектуре и топонимије. Оваква културна и идеолошка дидактика осваја што је могуће већи простор претварајући га у пригодно обликовано, можемо рећи, антрополошко место, посебно се концентришући на претходно спомињане централне елементе менталних мапа.

Прихвате ли се претходно изречене оцене о природи (друштвеног) простора, онда се може рећи да се „град може посматрати и као конструкција сачињена од речи, а не само од камена.“⁵² Град се тако може схватати као збир симбола са променљивим и несталним значењима, и ако се град посматра као дискурс, најчешће се не ради о уређеној и опште разумљивој комуникацији, већ се значења простора и локација у граду пре разумеју кроз језик за који сваки појединац има свој властити речник, који се константно и учестало обнавља и мења.⁵³ Овај се „речник“ појединачно најчешће не обликује и мења у целости спонтано, већ је у знатној, често одлучујућој мери детерминисан идентитетским политикама различитих друштвених група. Осим топонимијске интервенције која је коментарисана у уводном поглављу рада, циљу изградње колективних идентитета служи и симболичко-меморијална конструкција, односно -

---

⁵¹ Mark Ože. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2005), 75, 76.

⁵² Y. Fu Tuan, *н. д.*

⁵³ J. E. Turnbridge, and John Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict* (New York: John Wiley and Sons, 1996), 15.

трансформација града и градских простора. И сам град по себи може се посматрати као споменик, а поједине зграде, простори, елементи урбане архитектуре имају улогу „средства преко којег се репрезентује фантастична/замишљена структура нације/домовине, где нација симболички пројектује себе на призоре (латна) отелотворене у градском окружењу, чиме се рефлектује назад у то исто окружење, публици тих призора, односно грађанству“.⁵⁴ Ова „идеолошка латна“ не остварују утицај само на грађане или посетиоце самог града, већ посредним средствима стижу и до људи који нису физички присутни пред одређеним здањем или спомеником. Тако је, у последњој четвртини 19. века, формирање немачког националног идентитета било поспешивано и продајом и циркулисањем сликовних представа историјских места, споменика и здања у облику фотографија, дописница, играћих карата и слично. Овакво стварање заједничког језика (речника) историјског имагинарија служило је сврси међусобног приближавања Немаца различитог порекла, те њиховом приближавању цару и владајућем поретку.⁵⁵ У модерном добу се овај процес остварује истом логиком, само на иновираним начине: у савременим културама се културно памћење такође ствара преко репрезентација, често путем фотографских представа, филмова и телевизије, и ова мнемоничка средства такође представљају латна/призоре који истовремено активно блокирају друга сећања чије се представљање избегава. Меморијализација, памћење и сећање су исто тако неодвојиви од обратног процеса, односно заборављања, и ова је међузависност очита и при просторном обележавању (посебно у градовима), где свака комеморација најчешће подразумева и одређену декомеморацију. При изградњи идентитета, заборављање је једнако важно као и памћење, те тако Ернст Ренан, коментаришући однос између *nation-building*-а и памћења, тврди, „бит је нације у томе да њени припадници имају доста тога заједничког, али и да су истовремено доста тога и заборавили“.⁵⁶

Пратећи Лефеврове концепције, може се тврдити да (национална) држава има примат у социјалној продукцији простора, те ексклузивни монопол у

---

⁵⁴ Neil Leach, „The Denazification of Post Revolutionary Berlin and Bucharest,“ in *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, ed N. Leach (London: Routledge, 2002), 88.

⁵⁵ Rudy Koshar, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870 – 1990* (Berkeley: University of California Press, 2000), 25.

⁵⁶ Ernst Renan, „What is a Nation,“ in *Nation and Narration*, ed. H. Bhabha (London: Routledge, 1990), 17.

планирању, мапирању, те јавној меморијализацији простора, односно подизању и конципирању споменика и спомен-места, чиме омогућава властиту реификацију и доминацију.⁵⁷ У савременом добу пак, овај је монопол можда у одређеној мери нарушен: националне државе често нису толико монолитне и ауторитарне као раније, а долази и до крњења суверенитета државе, коју у многим њеним класичним функцијама оспоравају капитал, наднационални и субнационални ентитети, одређене друштвене скупине и др. Идеолошки апарати државе не спроводе ексклузивни и неометани утицај у јавном простору, па тако ни у погледу његове меморијализације (иако и даље одлучујуће утичу на то). Евокација историје у јавном простору спровођена је на темељу тога понекад и мимо узуса и жеље државе, што је, на пример, видљиво у другој половини прошлог века у тадашњој СР Немачкој, са почецима алтернативне меморијализације Другог светског рата. Џејмс Јанг евидентира еволуцију нових споменичких облика, које иницијално конципирају и подижу групе грађана независне од државних власти (које он назива контраспоменици – *countermonuments*), и који по њему представљају критику институционализованог памћења. Реч је о меморијалима чији циљ није институционално дидактички, и који провоцирају уместо да теше, трансформишу се наместо да остану непромењливи, чији циљ није монументална и значењска недодирљивост већ ангажованост, итд.⁵⁸ Временом је форма контраспоменика све више преузимана од стране државе и власти, што сведочи о устрајавању доминантних друштвених група да одрже примат у креирању јавних споменика. Слични трендови могли би се приметити и у другим аспектима меморијализације и означавања јавних простора, можда управо због тога што са снажењем различитих актера у многим јавним дискурсима, (национална) држава покушава да одржи превласт над онима где је таква контрола више остварљива, као што је простор. Поједини аутори попут Хујсена чак сматрају да нема говора о било каквом слабљењу улоге државе у јавној меморијализацији простора - по њему, упркос глобалним трендовима памћење остаје неодвојиво повезано са

---

⁵⁷ K. Wells, *н. д.*, 140.

⁵⁸ James Young, „The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today,” *Critical Inquiry* 18/2 (1992).

националном прошлости, чиме јавно *политичко* место сећања и даље остаје национално, не постнационално нити глобално.⁵⁹

Простор се тако често види као полигон за уписивање представа о прошлости, и јавну манифестацију различитих (колективних) сећања; и иначе се при дискутовању симболичких карактеристика јавног простора и градског текста, као једна од средишњих истиче меморијски/меморијални капацитет „места“. Колективно је памћење у савременим друштвима скоро увек условљено механизмима моћи, и за разлику од сећања, које може бити и индивидуално и немодерирано, најчешће је регулисано и идеолошки формирано.⁶⁰ Треба се подсетити да је „историјско памћење у идејном језгру сваке друштвеноинтегративне мисли, и оно, уз утицај општих идејних претпоставки, обликује и структурише замисао о ближој и даљој будућности.“⁶¹ Тиме се важност памћења за конституисање колективних идентитета додатно подвлачи, а детерминише и знатну инскрипцију у јавни простор. Пјер Нора дискутује о сусрету места и памћења, и одређује појам места сећања (*lieu de memoire*) које може бити митске или реалне природе, при чему оно не постаје сигнификантним због своје материјалне постојаности већ због симболичке функције. Ради се о локацији колективних сећања, заједничком месту историјске свести које обухвата симболички простор између који се налази између историјског догађаја и савременог сећања, између историје и њене употребе.⁶² Под местом сећања Нора не подразумева само географска места, већ управо места у ширем Туановом смислу, сигнификантне локације са сублимисаним сећањима. Нараво, и места у просторном смислу су редовно и места сећања, а веза између прошлости и данашњице најснажнија је када је место сећања историјска локација са материјалним остацима из прошлости. У оваквом случају посматрач може видети материјалне остатке у њиховом изворном окружењу, што може да оживи и материјализује прошлост. Међутим, место сећања не сме да се поистовети са самом прошлости, јер место сећања увек представља тек репрезентацију,

---

⁵⁹ Huyssen, Andreas, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 16.

⁶⁰ Мaja Brkljačić, Sandra Prlenda, „Zašto pamćenje i sjećanje,“ у *Kultura pamćenja i historija*, ur. M. Brkljačić i S. Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), 17.

⁶¹ Todor Kuljić, *Kultura sećanja* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 274.

⁶² P. Nora, *н. д.*

одређену представу о прошлом.⁶³ И оваква, физичка, места сећања, а која укључују и елементе из градског текста, представљају један сегмент, просторну еманацију, тзв. институционалног памћења, које се може одредити као „делатности политичких елита и њихових подржаваоца да конструишу значења прошлости и да их широко пропагирају или их наметну другим члановима друштва.“⁶⁴

Институционално памћење врло је блиско појму културно памћење како га одређује Јан Асман. По Асману, постоје две врсте памћења: једно је комуникативно памћење које се преноси усмено и обухвата највише три генерације, и културно памћење у којем се садржаји прошлости институционализују у објективiranу културу и опстају знатно дуже у времену (споменици, празници, музеји).⁶⁵ И градски текст, односно комеморативни називи улица, представљају део оваквог културног памћења, са амбицијом дугачког трајања у простору. При томе, пошто се ради о јавним и свакодневним манифестацијама културног памћења, потенцијална публика за овакве представе прошлости је најшире грађанство. Друштвени склоп у оквиру којег се прописује шта се памти, а шта заборавља може се одредити као „заједница памћења“ – те заједнице могу бити породица, етничка група, партија и сл, а централна заједница памћења у задња два века је нација.⁶⁶ Нација се може одредити као „замишљена политичка заједница, и то замишљена као истовремено инхерентно ограничена и суверена, а замишљена је зато што припадници чак и најмање нације никад неће упознати већину других припадника своје нације, па чак ни чути о њима, но ипак у мислима сваког од њих живи слика њиховог заједништва.“⁶⁷ По Бенедикту Андерсону етницитет и националност су артифицијелне конструкције⁶⁸ – захваљујући дубокој, хоризонтално оствареној, имагинарној линији заједништва, припадници неке нације могу да замишљају своју нацију, што је битно због контекста националних држава које су довеле и до стварања националних

---

⁶³ Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju* (Beograd: XX vek, 2002), 49-60.

⁶⁴ Richard Ned Lebow, „The Politics of Memory in Post-War Europe,” in *The Politics of Memory in Post-War Europe*, ed. R. Lebow et al. (London: Duke University Press, 2006), 13.

⁶⁵ Т. Kuljić, *н. д.*, 81-82.

⁶⁶ *Исто.*

⁶⁷ Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica* (Plato, Beograd 1998), 17.

⁶⁸ Где потпуну деконструкцију основе идентитета можда треба и узети са одређеном резервом; како Младена Прелић каже, идентитет не може да се изведе из било чега – симболички ресурси из којих се извлачи дистинкција су на неки начин већ ту – Младена Прелић, „Етнички идентитет – проблем теоријског одређења,“ *Гласник Етнографског института САНУ* 49 (2003), 283.

историја и памћења. У светлу претходно реченог, можда се може додатно објаснити свеобухватан прелазак система одонима у 19. и 20. веку из вернакуларних и локалних одредница у окриље националних идеологија. Са формирањем нација као главних заједница сећања (односно националних држава), градски текст и његови елементи постају пригодни трансмитери нових националних идеологија (односно културног памћења), и то у свакодневном озрачју, припадницима нације, тј. заједнице сећања. При том, наизглед трајни, а заправо лако промењив систем просторних ознака какви су одоними, пријемчив је за сталне модификације садржаја, већ у односу на промене које се могу дешавати у националним идеологијама и памћењу.

Садржај и националног идентитета и колективног памћења у највећој мери зависи од политика и стратегија водећих друштвених слојева и идејног система који заступају. Како Тодор Куљић наводи, „савремена култура сећања је бирократски и комерцијално организована и политички инструментализована прошлост. Мање или више кохерентне прошлости се измишљају, декретирају и служе за забаву.“⁶⁹ Слично се може рећи и за многе друге културе сећања, а свакако да су политички инструиране, а често и бирократски вођене. Садржај носеће идеологије, или носећих идеологија које се јавно промовишу у неком друштву углавном зависи од врха друштвене и политичке пирамиде, а како се спроводи од нешто ниже позиционираних актера. Грамшијево схватање културне хегемоније и идеологије можда представља прикладан оквир за интерпретацију динамике и промена у садржају колективних идентитета и памћења. Антонио Грамши већ познатом теоријом скицира теоријски модел формирања хегемонских блокова састављених од више различитих група са својим идеологијама; хегемонија не представља пак стабилну појаву пошто се ради о привременом савезу група, где ова нестабилност и привременост историјског блока отвара могућност стварања противхегемонске коалиције, при чему се води идеолошка борба за освајање или доминацију над „здравим разумом“, са циљем одржања хегемоније.⁷⁰ Овакав модел добро кореспондира са евидентном динамиком у садржају и колективних идентитета и памћења, и идеолошко-политичким борбама

---

⁶⁹ Т. Kuljić, *н. д.*, 36.

⁷⁰ Према Chris Barker, *Cultural Studies: Theory and Practice* (London: Sage Publications, 2000), 10-12.

које су карактеристичне за освајање социјалног простора и креирање градског текста.

Могло би се рећи да конструкција и садржај градског текста зависе од хегемонских идеологија у одређеном друштву, а спроводе је различити друштвени актери са разноликим капацитетима моћи и утицајем. Ти конкретни актери се, у случајевима меморијализације јавног простора, могу означити као „предузетници сећања“ (*memorial entrepreneurs*), а под њима се разумеју појединци ангажовани у конкретним трансформативним акцијама који обједињују ресурсе (кадровске, симболичке, политичке или економске) са циљем постизања одређеног резултата, што би у случајевима спровођења меморијалне агенде било обележавање или стварање спомен-места у јавном простору.⁷¹ Аналогно томе, могли би актере посвећене креирању градског текста, који са различитих позиција и са различитим средствима спроводе одређену идентитетску политику, оквирно означити као предузетнике идентитета. Ови конкретни актери планирају или имплементирају поједине поступке са циљем конструкције делова (или целине) градског текста, а њихова меморијална или идентитетска агенда је по дефиницији идеолошка, с тим што може бити хегемонска или опозициона, да се спроводи кроз формалне структуре или мимо њих, а сами актери могу бити на најразличитијим местима у друштвеној (и политичкој) хијерархији, од самог врха па на доле. Овако одређени предузетници идентитета/сећања могу бити интересантни јер представљају активне креаторе градског текста, макар били каткад тек медијатори политика које се спроводе из центара политичке или друштвене моћи. Ако се град посматра као текст, онда је упутно видети како га читају они који га стварају, обликују и трансформишу – њихово читање града суштински одређује и њихово стварање градског текста.⁷² С друге стране, условно речено пасивну улогу имају „потрошачи сећања“, који користе, игноришу или трансформишу представе из одређене културе сећања у јавном простору,⁷³ чему би кореспондирајућа културна улога у односу на градски текст могла бити, условно речено, она „потрошача идентитета“, у бити грађана који живе, крећу се или чак и посећују одређени град. Улоге потрошача идентитета и сећања никада нису до краја пасивне, пошто је

---

⁷¹Jennifer Jordan, „Memorial Projects as Sites of Social Integration in Post-1989 Berlin,“ *German Politics and Society* issue 81 vol. 84 no. 4 (2006), 77.

⁷²D. Frisby, *н. д.*, 19.

⁷³Wulf Kansteiner, „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies,“ *History and Theory* 41 (2002), 180.

одређена интерпретација градског текста увек присутна, али јесу пасивне у смислу искључености из конструкције самог градског текста.

Идентитет у филозофској традицији означава самосагласје, подударност субјекта, уопште бића, са собом самим (од латинског *idem* – исти).⁷⁴ Филозофска редакција појма, ма колико била аутентична, не одговара новијим парадигмама друштвених наука, које су прилично дестабилизовале кохерентност појма идентитет, чијим се својством сматра управо антиесенцијализам. Идентитет као својство субјекта производ је дискурса и, самим тим, никад није неутрална категорија, јер се увек конституише са неке тачке гледишта, те тако Стјуарт Хол наводи да је идентификација пре свега процес артикулације одређеног дискурса – идентитети су створени унутар дискурса као резултат одређеног друштвеног оквира и треба их разумети као производе стратегија исказивања у посебним историјским и институционалним местима на којима се користе одређене дискурзивне формације и праксе.⁷⁵ Идентитет се такође види као процес, пре него као стање – Ричард Џенкинс сматра да је идентитет пракса, процес који настаје у друштвеној интеракцији, а не трајна категорија коју ствари или људи поседују „по себи“, тако да је сваки идентитет уско повезан са друштвеном праксом и једино се кроз њу може и разумети. При том, он је у великој мери повезан са представљањем, са јавним имиџом који појединац формира приказујући се другима – то важи и за индивидуални и за колективни идентитет.⁷⁶ Идентитети су тако и дифузни и рефлексивни, а могу их имати и особе, и ствари и колективи. Дискурзивна моћ за изградњу идентитета, наравно, није подједнака и могу се разлучити, као што је и раније напоменуто, идентитетска политика и политика идентитета: идентитетска политика подразумева дискурс и акцију у јавним аренама политичког и друштвеног живота и она дефинише идентитет и културу с врха на доле; са друге стране, политика идентитета јесте изградња идентитета из маса, од доле на горе, и често је субверзивног карактера, али и знатно слабије дискурзивне моћи.⁷⁷ Актери идентитетске политике одлучујући су за дискурзивно обликовање идентитета, посебно колективних. У креирању градског текста, могло би се условно диференцирати између идентитетских политика које спроводе

⁷⁴ Žarko Puhovski, „Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta“, *Reč* 61/7 (2001), 1.

⁷⁵ Stjuart Hol, „Kome treba identitet“, *Reč* 64/10, (2001).

⁷⁶ Према Марина Симић, „Конструкција идентитета једног фудбалског клуба“, *Гласник Етнографског института САНУ* 52 (2004), 69.

⁷⁷ J. Hill, T. Wilson, *н. д.*, 2.

предузетници идентитета и памћења који представљају делове хегемонске коалиције, и политика идентитета које промичу актери условно речено из мањинских или опозиционих дискурса. Могло би се рећи да су и једне и друге политике подједнако идеолошке, те да се осим по самој идеологији разликују по почетним позицијама и капацитетима моћи, те каткад методама спровођења политика.

Кетрин Вердери напомиње да се друштвена и политичка моћ исказује преко контроле и историје и просторног окружења, а називи улица представљају једно од њихових најближих међусобних преплитања.⁷⁸ Идентитет је често повезан за специфичним просторима, а, када се тај простор или окружење мењају, са сећањем на доба које је претходило промени. Из тог разлога, именовање и преименовање, константна трансформација наводно вечног физичког окружења, представља једно од најмоћнијих и најконтроверзнијих средстава политике сећања, и један од најексплицитнијих поступака прерађивања прошлости. Ниво уплива центара друштвене моћи, односно обратни утицај колоквијалних дискурзивних пракси на симболичко конституисање градске топонимије, оцењују се различито, но могло би се претпоставити да код именовања и преименовања улица и тргова идеолошки и симболички утицај политике ипак значајно преовладава. Градски текст, и целокупна архитектура градова, посебно њен сегмент који је најпријемчивији за (честу) дискурзивну (ре)конструкцију, званична улична топонимија, од знатног су значаја при константном процесу стварања идентитета. Тако градска топономастика, односно одономастика, постаје својеврсни лакмус идеологије и политике друштва у одређеном периоду историје, те Д. Рихтман-Аугуштин закључује да су поступци преименовања само део напора за преутемељене нације, њезине идеологије, њезине културе, једном речју наших светоназора, а убрајају се у савремене магијске поступке помоћу којих се бришу једна сећања, а успостављају друга.⁷⁹

Уличне се ознаке сматрају приземним, једноставним стварима, и стога се чини да је улога комеморативних уличних назива на стварање осећаја о заједничкој прошлости и у ширењу представа о заједничком идентитету мање

---

⁷⁸ Према Duncan Light et al, „Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965,” *GeoJournal* 56 (2002), 136.

⁷⁹ D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 60.

важна него она коју имају споменици, музеји, евокативни ритуали и сл; међутим, они у себи сједињују историју и географију, просторну и временску компоненту, и позадински уписују идеологију коју промовишу у свакодневицу људи.⁸⁰ Комеморација у топонимији, односно комеморативни називи (скованих по значајним особама или општим и географским појмова) топонима (улица, путева, школа, читавих насеља итд.) уписују идеологију у простор чинећи их интегралним делом људске свакодневице чиме постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности. М. Азарјаху истиче да је при оваквој идеолошкој инскрипцији простора присутан двосмеран процес: комеморација, односно означавање простора одређеним појмовима и симболима, те декомеморација, тј. уклањање одређених појмова и/или симбола из простора – ова су два процеса комплементарна и сведоче о идентитетским политикама одређене епохе.⁸¹ У овом истраживању кренуће се најпре од декоморације и комеморације простора, пре свега градског текста, као првих и најманифестнијих поступака упросторавања идеологије у градски текст. Уклањање сигнификантних ознака из градског текста, те потоње уписивање нових вредности у декомеморисани простор истовремено и сведочи о идентитетским политикама одређеног периода, али може указати и на симболичке потенцијале (де)комеморисаног знака (где се постојање одређеног симболичког капацитета понекад имплицитно и признаје самом чињеницом уклањања из јавног простора), те карактеристике самог јавног простора и његове капацитете за симболизацију.

---

⁸⁰ М. Azaryahu, "German reunification..." 481.

⁸¹ М. Azaryahu, „Street Names and Political Identity..."

ДЕ-КОМЕМОРАЦИЈА ПОЈМА

Како је напоменуто у претходном поглављу, М. Азарјаху истиче два комплементарна процеса при читавању вредности или идеологије у простору: комеморацију, односно инсталирање појма са свим својим конотацијама у одређено место, те декомеморацију, брисање или укидање симболичке ознаке из одређеног места. Ова се два процеса често међусобно надопуњују: с једне стране, комеморисање појма или особе може бити изведено увођењем одређеног симбола у раније неозначен јавни простор, док са друге декомеморација најчешће подразумева каснију супституцију претходне ознаке новом, односно нову комеморацију. Ова динамика, назовимо је „де-комеморације“ биће разматрана у наставку, и биће изнесени неколики подаци и тезе везане за овакве јавне симболичке праксе у доба социјализма, те за судбину некадашњих најпроминентнијих идентитетских ознака након пропасти социјалистичког система. Динамика оваквог процеса не само да документује промене у званичним схватањима и садржају колективних идентитета и актуелних верзија историје и сећања на поједине догађаје или особе, већ у одређеној мери осветљава и карактеристике и капацитет самог симбола који се декомеморише, те некадашње и тренутно значење и симболичку моћ у односу на простор из којег се одстрањује. На почетку, разматраће се појам „братство и јединство“ (алтернативно означено као сложеница „братство-јединство“), који је био један од водећих слогана Друге Југославије и који је представљао синтагму са којом се понекад поистовећивала и сама држава. Осврнуће се и на судбину ове кованице (која се понекад сматрала за незванични мото Југославије) и њених оваплоћених деривата у јавном простору у доба након пропасти државе чије је карактеристике овај појам наводно сублимирао.

„Братство и јединство“

„Братство и јединство“ је у бити ендијада, говорна фигура којом се појам исказује двема речима скопчаним једном свезом,⁸² са сврхом да два појма, повезана везником, изразе јединствену комплексну идеју. Многи политички и идеолошки слогани скројени су помоћу оваквог поступка, иако је чешће присутна ендијатрида (*hendiatris*), која користи три речи са циљем изражавања једне идеје (на пример трипартитни мото Комонвелта нација, Октобарске револуције или „братству и јединству“ сличан мото Француске револуције, а касније и Француске републике: „слобода, равноправност, братство“ итд.). Наравно, сама синтагма није потпуно оригинална и аутентична (што је често случај са многим политичким и идеолошким паролама) – концепт братства међу народима (и јужнословенским) старији је од 20. века. У стварању југословенске идеологије често се употребљавала реч *браћа* (синтагма *јужнословенски брат* оригинално је обухватала четири велика „брата“: Бугаре, Хрвате, Словенце и Србе) – временом, број „браће“ се мењао, а уведен је и нови израз: *Југословени* (односно *југословенски*).⁸³ Титов режим користио је и појам *југословенства* и *братства* при конципирању и спровођењу политике међунационалних односа од самих почетака комунистичког покрета у бившој Југославији, а посебно након његовог доласка на чело КПЈ 1937. године и са постепеним променама у партијским ставовима о националном питању у Југославији тридесетих година.

„Братство и јединство“, у оваквом облику оригинално, јесте, пак, слоган настао на почетку Другог светског рата у Југославији. У питању је била једна од централних програмских и акционих паролa Народноослободилачког покрета, коју је формулисала Комунистичка партија Југославије као пандан политикама конкурентских војних и политичких опција тог времена, а које су листом заговарале сегрегацију и кофронтацију између народа Југославије захваћене ратом. Осим као идеолошки принцип, у ово доба, слоган је репрезентовао и позив на борбу и отпор, односно на „оружано“ братство и јединство народа Југославије

---

⁸² Милан Вујаклија. *Лексикон страних речи и израза*. (Београд: Просвета, 1988), п. р. Ендијада, 282.

⁸³ Andrej Mitrović, „Tito je trajao dugo i mnogo je svojih lica pokazao,“ u *VLASTITO iskustvo, past present*, ur. Radonja Leposavić (Beograd: Samizdat, 2005), 221.

у борби за ослобођење и ново друштвено и политичко уређење.⁸⁴ Понајпре је ова париола у оваквом облику и значењу употребљена у чувеном чланку Јосипа Броза Тита “Национално питање у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе” из 1942. године.⁸⁵ Овај поклич истовремено је био и акциона парола – то братство и јединство тек је требало постићи, и историја НОБ се често перципирала и као борба за остваривање „братства и јединства“. О томе сведоче и послератни наративи попут честих исказа како је тада „створено братство и јединство“ (а које наводно није постојало пре Другог светског рата, а свакако не са почетком међунационалних сукоба у рату), или чувени цитат Јосипа Броза Тита (говор у Сплиту 1962.): „Ми смо море крви пролили за братство и јединство наших народа“. Сличан контекст има и чест послератни јавни позив: „Чувајте братство и јединство као зеницу ока свога“.⁸⁶

Са одмицањем рата, прокламовани циљ, односно братство и јединство, полако се наводно претварао у стварност, тј. један од циљева оружане борбе се остваривао, те слоган борбе постаје тековина борбе, прелазећи из званичног програмског и идеолошког поља додатно у поље светог а, истовремено, оствареног и овоземаљског. Званично, владајућа номенклатура је (у духу политика других комунистичких партија у свету) јавно прокламовала да комунизам у југословенском друштву још није остварен, али се за први и непосредни успех победе Комунистичке партије и НОП 1945. године, осим ослобођења земље од окупатора, сматрало остваривање братства и јединства југословенских народа, односно решено национално питање у земљи. Ова прокламована тековина рата под истом је овом кованицом промптно почела бивати увођена у званичне наративе и дискурсе нове државе, а комеморација и легитимизација овог принципа отпочела је још у току рата са увођењем Медаље братства и јединства 1943. године, према одлуци Врховног штаба Народноослободилачке војске.⁸⁷ „Братство-јединство“ се од тековине НОБ убрзо

---

⁸⁴ Jovan Đorđević i dr, ur. *Politička enciklopedija*. (Beograd: Savremena administracija, 1975), p. r. Bratstvo i jedinstvo, 92.

⁸⁵ “Братство и борбено јединство које се кује у овој тешкој ослободилачкој борби из крви најбољих синова наших народа даје јасну перспективу да ће слобода и независност наших народа заиста бити извојевана.” - Drago Roksanđić, „Bratstvo i jedinstvo u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919-1945. godine,” u *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. O. Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 39.

⁸⁶ Iris Andrić i dr, ur. *Leksikon YU mitologije*, (Beograd: Rende, 2005), p. r. Bratstvo i jedinstvo, 60.

⁸⁷ Boris Prister. *Odlikovanja* (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1984), 79.

претворило и у један од централних принципа државног и друштвеног уређења Југославије, те се као базични принцип друштвених односа оно јавља у Програму Савеза комуниста Југославије, усвојеном на конгресу 1958. године, те у уставима Југославије изгласаним 1963. и 1974. године.⁸⁸ Како се братство и јединство временом трансформисало и у официјелну вредност и у друштвени принцип, садржина самог појма се све мање експлицирала (с обзиром на то да се подразумевала), па је и оригинално значење синтагме и њен програмски и акциони карактер постао другоразедан и у значајној мери заборављен. Када је нешто догма, тада се садржај и значење не анализирају, већ се догма најчешће аутоматски репродукује. Овај појам доживљава општу пролиферацију и кроз службене, али и кроз несљужбене дискурсе.

Временом је синтагма „братство и јединство“ постала и емблематични појам Југославије, те незванични национални слоган, и то без фиксираног и сталног значења, чиме постаје доступна многоструким читањима од стране појединаца. На тај начин њен симболички потенцијал више лежи у општој присутности и у низу асоцијација са којима је повезан, него у његовом садржају. Релативно апстрактан концепт попут „братства-јединства“, који се протоком времена све више удаљава од свог оригиналног значења, у већој мери испуњава свој идеолошки циљ свакодневном присутношћу него подробном јавном експликацијом, а оваква врста идеолошке и културне дидактике ослања се и на материјализацију службених слогана и политике у свакодневици грађана, што представља један од видова „централног управљања“ (да употребимо Бауманов израз) и елемент у константном политичком „*nation-building-u*“. На крају, „братство-јединство“ је све мање функционисало као друштвено начело југословенске заједнице, а све више као јавни симбол, који је свеprisутан, али без сталног значења и јасне садржине. У вишенационалној југословенској заједници нису били многобројни симболи који би неупитно били општи и заједнички – један од неупитних је била личност председника Тита.⁸⁹ Овај и многи други јавни симболи у социјалистичком периоду имају и функцију идеологизовања свакидашњице, и преко њих се уписују ознаке поретка међу различите сегменте јавног живота, а са циљем нормализације и посредне легитимизације вредности и

⁸⁸ Група аутора. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. (Београд: ИС Комунист – Народна књига – Рад, 1985), 404.

⁸⁹ Детаљније о томе в. у поглављу *Де-комејорација личности*.

система на које асоцирају поједини знакови који се промовишу. Друштвена и политичка моћ остварују се путем идентитетских политика које креирају и контролишу и историју и просторно окружење⁹⁰ – тако долази до означавања читавог низа јавних простора, установа и организација по особама и појмовима који конотирају социјалистичко друштвено уређење. У наставку рада обратиће се посебна пажња на које је све начине појам „братство-јединство“ инсталиран у свакидашње дискурсе у социјалистичкој Југославији, и то, пре свега, на начине комеморације јавног простора. Пролиферација овог термина у географском, а посебно у урбаном простору, води ка ефикаснијем усвајању вредности асоцираних са комеморисаним термином – честа присутност, наизглед успутна, у сатурираном градском и уопште просторном тексту условљава свеопшту нормализацију концепта као дела уобичајеног, свакодневног поретка. Тиме се остварује циљ културног и политичког дефинисања и обликовања простора и времена на нивоу колоквијалних дискурса.

Комеморација појма

Вероватно најзначајнији просторни облик означен појмом братство-јединство јесте ауто-пут, који је званично носио то име све до распада СФРЈ. Како ће се назвати овај централни инфраструктурни правац земље наговестиле су већ и речи председника Тита: „то је цеста на којој се гради братство и јединство“, алудирајући тиме и на омладинске радне бригаде из свих југословенских република које су учествовале у њеној изградњи.⁹¹ Радне бригаде, које су се, попут Југословенске народне армије, популарно означавале и као „ковачнице братства и јединства“ због мешања и упознавања припадника свих југословенских народа и народности,⁹² иницијално су започеле изградњу путног коридора који је повезивао скоро све републике бивше Југославије. Учесници радних акција на ауто-путу доживљавали су свој рад као један од врхунаца своје младости, при

---

⁹⁰ Duncan Light et al, „Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965,” *GeoJournal* 56 (2002): 136.

⁹¹ Mirosavljević B. „Autoput bratstva i jedinstva,” *Građanski list*, 31. mart, 2008.

⁹² Božo Repe, „Vzrok za spopad med JLA in Slovenci,” *Vojaška zgodovina* 1/05 (9) (2005): 7.

чему су се успостављале везе са младима из целе земље у добровољном и заједничком духу.⁹³ Назив „братство-јединство“ пригодно је симболизовао и чињеницу да су га градиле радне бригаде из целе земље и да повезује највећи део крајева федерације. Симболика географског спајања и истовременог спајања људи, и то људи различитих националности, нашла је пригодну сублимацију у званичној синтагми. Ова два аспекта, географско повезивање и флукуација људи, присутни су и у комеморацији урбаних саобраћајница по овом појму. Тако је управо на траси ауто-пута „Братство-јединство“ кроз Загреб то етнографски готово идеално означено – централни део авеније која је део некадашње трасе ауто-пута назван је Авенија братства и јединства, док је источни крак који води ка Београду назван Београдска авенија, а западни, који води ка Љубљани, Љубљанска авенија. Истовремено су у питању улице којима су до изградње обилазнице око главног града Хрватске пролазили милиони Југословена и других, а којима је слата јака симболичка порука преко уличних табли и ауто-карата. Сличан је случај и у Подгорици (некадашњем Титограду): када је кроз скоро сам центар града пробијена траса Јадранске магистрале, новоизграђеној транзитној саобраћајници дато је име Улица братства и јединства – слично као и у Загребу, где је траса протока људи на трансјугословенској саобраћајници носила пригодну идеолошку ознаку.

Термин „братство и јединство“, као опортуна ознака за повезивање места и људи, приметан је и у случају именовања мостова, који су носили сличну конотацију. Тако је београдски мост, познат као Бранков, званично прозван Мост братства и јединства, а у време изградње, педесетих година 20. века, фактички је спајао два града (Београд и Земун) и два региона (Шумадију и Срем). Назив моста, познатијег као Жежељев, у Новом Саду такође је био Мост братства и јединства – спајао је два просторно блиска, али историјски и у доброј мери етнички различита насеља, Нови Сад и Петроварадин.⁹⁴ О учинку и пријему овакве врсте десигнације објеката, у све више фузионисаном и временом све јединственијем урбаном простору, сведочи и чињеница да су се и у Новом Саду и у Београду свакодневно јако ретко користили званични називи мостова, већ

---

⁹³ Mastnak T. „Spomini na tovarištvu,“ *Delo*, 22. мај, 2005.

⁹⁴ О политичкој условљености обликовања градске топографије сведочи и случај овог моста, који је, након реконструкције од НАТО бомбардовања 1999. године, преименован у Мост Бошка Перошевића – по убијеном социјалистичком премијеру АП Војводине.

готово искључиво колоквијални: Бранков и Жежељев мост. Такође, у Београду, називом „братство и јединство“ означен је пригодан и трг испред Главне железничке станице, такође простор знатог протока људи из различитих делова земље.⁹⁵ И у Сарајеву је један мост назван по овом појму, и то у склопу комплексније симболичке интервенције у градски текст: у Грбавици, првом великом новом насељу изграђеном после Другог светског рата у Сарајеву, а у које су се доселили грађани из различитих делова Босне и Херцеговине, синтагмом „Братство и јединство“ названи су мост, главна улица (која је истовремено и једна од главних градских саобраћајница) и основна школа – чиме је симболички читаво насеље означено као, могло би се рећи, насеље братства и јединства. Топонимијска симболизација често је узимала у обзир и додатне елементе градске архитектуре. Тако је, на пример, некадашњи трг Петра Прерадовића у центру Загреба, у народу познатији као Цвјетни трг, после рата добио име Трг братства и јединства, и то веома пригодан, с обзиром на то да се на тргу налази Српска православна црква и седиште Српског културног друштва „Просвјета“⁹⁶. Дакле, и топонимијски се потврђивала фактичка присутност (макар преко установа) других националних заједница *in situ*.

Пример из центра Загреба указује на додатну мотивисаност комеморације простора по овој синтагми, осим оних са симболичким повезивањем различитих предела земље и флукуацијом људи. Наиме, „братство-јединство“ је готово редовно било присутно на улицама градова и насеља са вишенационалном структуром и, као појам, било је врло погодно за комеморацију централних тргова и улица. Тако је нпр. у Приштини централни градски трг, на којем се налазила и покрајинска скупштина, назван Трг Братство-јединство (на албанском *Sheshi Vëllazërim-Bashkim*), а на њему је 1957. године и подигнут споменик истог назива – апстрактни споменик се састојао од три спојена крака који су симболизовали три најбројније националне заједнице на Косову (Србе, Албанце и Турке). И у Мостару је један од већих градских тргова у центру, на којем се налази зграда гимназије, био назван Трг братства и јединства. Централне градске улице и тргове са овим називом имали су и Вуковар, Пријепоље, Бијело Поље, Бродарево, Велика Кладуша, Бачка Паланка, Кикинда, Костолац итд. Упутно је приметити да је то

⁹⁵ Садашњи Савски, а предратни Вилсонов трг – Милан Леко, *Београдске улице и тргови: 1972-2003*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003): 60.

⁹⁶ Zoran Gregl et al, *Zagrebačke ulice* (Zagreb: Naklada Zadro, 1994). p. Preradovića, Petra: 225.

често био случај и у двоетничним насељима у којима није било изразите етничке већине – тада је овај појам, скоро без обзира на своје оригинално или стварно значење, долазио као компромисна варијанта за означавање централне саобраћајнице, чиме се избегавала и евентуална суревњивост везана за симболичко означавање центра насеља према симболима који би припадали једној или другој етничкој групи (наравно, улице су именоване и по Титу, револуцији, Републици и сл.). На тај начин, идеолошка ознака добијала је и врло практичну сврху у вишенационалним срединама – у случају када нема адекватнијег симбола, а са циљем избегавања „идентитетске мајоризације“, „братство и јединство“ је служило сасвим практичној сврси – да се има чиме попунити улична табла. На одређени начин, у локалном контексту, братство-јединство је и добијало своју најаутентичнију садржину и значење – постало је једноставна ознака да на конкретном простору живи више националних заједница, односно постајало је локална ознака и синоним за мултиетничност. На повезаност између просторне комеморације овог појма и вишенационалног састава града, указује и податак да је једини главни град у бившој Југославији који није имао ниједну градску улицу или трг назван по „братству-јединству“ – била Љубљана⁹⁷. У углавном моноетничкој престоници углавном моноетничке републике (барем у поређењу са другим југословенским државама), локална јавна потреба за таквим симболом просто није постојала.

На то указује и често именовање школских установа по братству и јединству: то је вероватно најчешћи назив у социјалистичком периоду за школе (осим, можда, *Маршала Тита*) у којима је било два или више наставних језика, те су тако успешно избегавани национални просветитељи и сличне историјске величине, по којима су често давана имена школама у местима са јасном етничком већином. Крајем осамдесетих година прошлог века, Заједница Основних школа „Братство и јединство“ била је једна од највећих у Југославији (са преко стотину чланица, међу којима су биле и школе са једним наставним језиком). Ову су заједницу чиниле све школе које су носиле име “Братство и јединство” и добровољно приступе заједници, као и школе “Прежихов Воранц” из Љубљане и “Максим Горки” из Титограда (као чланице репрезенти два

---

⁹⁷ В. Stane Bernik, ur, *Ljubljanske ulice* (Ljubljana: Geodetska uprava Skupščine mesta Ljubljane, 1980).

републичка центра који нису имали школу означену овим појмом).⁹⁸ Основне школе и средњошколски центри названи по овом појму тако су били заступљени, на пример, у Улцињу, Алибунару, Обровцу, Вуковару, Приједору, Охриду итд. Иако са јаком идеолошком конотацијом и нејасном суштином појма, синтагма „братство и јединство“ нашла је временом своје практично и прихватљиво значење у многим локалним срединама, и почела је да се схвата као ознака вишенационалног карактера заједнице, уколико се, на пример, овим појмом назове једна од главних саобраћајница, односно ознака вишенационалног састава ученика, ако је то име школе.

Декомеморација појма

Распад земље и почетак југословенских ратова означава и иницирање процеса декомеморације знатног или већинског дела социјалистичког пантеона и југословенске политичке митологије. Било је готово природно да се међу првима на листи за брисање из јавног простора нађе ознака „братство-јединство“, ако се у обзир узме политика већине друштвених елита постјугословенских држава, али и резултати рата који су сахрањивали све могуће аспекте нечега што би се могло одредити као „братство и јединство југословенских народа и народности“. Процес идентитетске (ре)конструкције у готово свим постјугословенским државама одвијао се примарно на два колосека: стицањем независности и/или успоном национализ(а)ма, долази до преструктурирања националне свести претварањем латентног, номиналног националног идентитета у еруптивну и искључиву категорију;⁹⁹ док отпочињањем процеса транзиције и напуштањем социјалистичког друштвеног модела долази до дистанцирања, осуде и ревизије социјалистичког периода и идеологије. Симболичко слање вишенационалне Југославије и социјализма у убрзани јавни заборав подразумевало је и ефикасно

---

⁹⁸ Juretić, Biserka i dr, ur, *Lijepa si, zemljo moja, meni najdraža* (Rijeka: O. Š. "Bratstvo i jedinstvo", 1980).

⁹⁹ Мирјана Прошић-Дворнић, „Модели 'ретрадиционализације': пут у будућност враћањем у прошлост,“ *Гласник Етнографског института САНУ XLIV* (1995): 307.

уклањање ударних идентитетских маркера послератног периода, међу којима је био и слоган „братство и јединство“.

Напред спомињани локалитети доживљавали су различите идентитетске судбине: *Аутопут братство-јединство* дуго и није био пут, јер је био затворен годинама на хрватско-српској граници у Срему. Траса аутопута кроз Загреб је са првим пуцњима преименована на деловима који су се звали Авенија братства и јединства и Београдска авенија у Славонску авенију. „Братство и јединство“ није био пожељан термин за називање аутостраде којом су се ваљали тенкови ЈНА према Хрватској. Уместо тога, овај је правац добио име по регији у коју су са ауто пута тенкови скретали – Славонији. О брзини декомеморације улица које су имале додатни симболички набој сведочи и чињеница да је, скоро две године након што су преименоване поменуте две саобраћајнице у центру Загреба, у загребачком приградском насељу Сесвете и даље постојао (све до краја 1993 године). Трг братства и јединства¹⁰⁰ – ово такође сведочи и о усредређености носилаца идентитетских политика на идеолошку интервенцију у градском и симболичком Центру, док периферија најчешће није приоритет.¹⁰¹ У Београду је такође дошло до промене назива Трга братства и јединства у Савски трг – овај је београдски трг имао „част“ да буде међу првим преименованим саобраћајницама у таласу декомеморације који је отпочео од 1990. године. Такође, називање некадашњег централног приштинског Трга братство-јединство по средњовековном српском краљу Милутину јасно сведочи о промени односа политичких (и етничких) снага на Косову у то доба. Мостарски Трг братства и јединства постао је поприште жестоких борби у току бошњачко-хрватског сукоба с обзиром на то да се налазио на самој црти разграничења – физички простор трга је веома страдао у рату, а добио је након Дејтонског споразума име Шпански трг, у спомен на 21 погинулог шпанског војника из састава УНПРОФОР-а у БиХ.¹⁰² Можда је најрадикалнији пример Мост братства и јединства у сарајевском насељу Грбавица – мост који је за време опсаде града био тачка раздвајања између Грбавице, која је била под контролом српских снага, и остатка Сарајева, званично је назван од стране привремених српских власти у том делу Сарајева Мостом

¹⁰⁰ Gojko Marinković, „Tudmanova verzija pomirenja,“ novinski tekst na mrežnom portalu novinske agencije AIM, 17. novembar 1993, adresa aimpress.ch, arhiva vesti za novembar 1993.

¹⁰¹ О динамици центар-периферија при меморијализацији простора детаљније в. у поглављу *Одонимска динамика центар-периферија*.

¹⁰² „Španski trg u Mostaru.“ *Oslobođenje*, 13. oktobar, 1995

српских бранилаца. Са реинтеграцијом Грбавице у Сарајево након подизања опсаде, овај је назив, наравно, промптно укинут, али без нове формалне комеморације објекта – тако је стари (предратни) назив моста неодређено плутао кроз колоквијалну урбану оријентацију Сарајлија, без званичне потврде или укидања назива моста. Некадашња Улица братства и јединства по завршетку рата постала је Улица Хамдије Чемерлића.¹⁰³ И Грбавица и остатак Сарајева доживљавали су ревизију градске топонимије, која је у одређеној мери маргинализовала јавну евокацију социјалистичког периода, при чему се преко уличних табли и назива јавних установа све више наглашавао идентитет и присуство Бошњака, а на мултиетнички карактер града указивали су новоуведени топоними, који су у све мањој мери били повезани са социјалистичком идеологијом и некадашњим југословенским контекстом.¹⁰⁴ Сличну судбину имале су и улице са називом „братство-јединство“ у многим другим градовима некадашње државе, посебно у зонама интензивних ратних дејстава: у Вуковару она постаје Ђаковачка улица, у Двору на Уни – Улица Анте Старчевића, у Бугојну – Босанска улица итд.

Слично је било и са називима школа, посебно основних, које су имале назив „Братство и јединство“. У земљама у којима се проводила систематска националистичка политика и у локалним срединама у којима напросто физички више није било тих “Других” са којима треба градити то братство и јединство, готово да би било неморално задржавати називе образовних установа по овом појму. Парадигматичан је пример из Вуковара – тамошња основна школа (у Борову насељу), некад звана „Братство и јединство“, и даље је била дом и за српске и за хрватске ученике, који су, међутим, слушали наставу у етнички подвојеним разредима и сменама, и са родитељима од којих су се многи до јуче гледали преко нишана, а данас често немају жељу да обнове или саграде међусобне мостове. „Братство и јединство“ као ознака школе је свакако отпало, а како се у дуалној етничкој средини, са и даље постојећом огромном провалијом међу заједницама, до међусобно прихватљивих заједничких јавних ознака тешко

---

¹⁰³ Sarajevo – plan grada, Sejtarija izdavačka kuća. Sarajevo 1999.

¹⁰⁴ Guy M. Robinson, Sten Engelstof, Alma Pobric, „Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord,“ *Political Geography* 20 (2001): 967-969.

долази, школа је једноставно добила име 6. (Шеста) основна школа.¹⁰⁵ Слично овоме, многе школе широм бивше Југославије назване по „братству и јединству“ добиле су нова имена: у Београду Основна школа „Десанка Максимовић“, у Загребу Основна школа Краља Томислава, у Сарајеву ОШ Грбавица II, у Јајцу ОШ „13. рујан“ (а која је 2007. променила име у ОШ „Јајце I“, с обзиром на то да се име косило са *Критеријима за називе школа и школске симболе*, који су установљени 2004. године у Босни и Херцеговини)¹⁰⁶ и сл. Најпознатији споменик братству и јединству, онај у Приштини, и даље пак стоји на градском тргу, макар слабо одржаван и донекле зарастао у зеленило. Поједини позиви у косовској јавности да се споменик измести са средишњег трга чују се напоредо са званичним плановима за преуређење трга (који се сада зове Трг Адема Јашарија) и постављање споменика Јашарију на овој локацији, али до сада није било службених иницијатива за склањање скулптуре из социјалистичке епохе.¹⁰⁷

Декомеморација појма „братство и јединство“ била је брза и опсежна, али ипак не свеобухватна и општеприсутна – тако, двадесет година након отпочињања ратова који су, наводно, дефинитивно упокојили било какав покушај изградње нечега што би личило братству и јединству међу народима бивше Југославије, тргове и улице назване по овом појму и даље налазимо у појединим насељима некадашње државе (што су понекад и централне саобраћајнице, на пример у Тузли и у Подгорици). Због чега један појам, најчешће идеолошки у целисти проскрибован већ због своје асоцијације са социјалистичким поретком и наводно сахрањен крвавим ратовима у бившој Југославији, и даље спорадично налази место и преживљава у јавној комеморацији простора? Занимљиво је видети у том смислу називе основних школа по братству-јединству у Аутономној покрајини Војводини. И даље, након што је многим школама промењено име, у Војводини постоји девет основних школа које се зову „Братство и јединство“: чешће су школе у покрајини назване само по Вуку Караџићу, Доситеју Обрадовићу, Јовану

---

¹⁰⁵ Вуковарске школе су са завршетком мире реинтеграције овог дела Хрватске све листом носиле бројчане ознаке, све до 2007. године када је почело постепено преименовање установа по знаменитим појединцима. Крајем те године, Шеста основна школа добила је име Основна школа Благе Задре, по ратном ветерану који је погинуо у непосредној близини школе – в. Раун, Milan. „Školama imena umjetnika i branitelja.“ *Vukovarske novine*, 11. januar, 2008.

¹⁰⁶ Izvješće o provedbi Kriterija za nazive škola i školskih simbola, Odbor za koordinaciju provedbe privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih prava i potreba djece povratnika, 2007. godina, <http://www.oscebih.org/documents/8503-cro.pdf>.

¹⁰⁷ J. T. „Rušenje "Bratstva i jedinstva"?" *Danas*, 23. jun 2010.

Јовановићу Змају и Бранку Радичевићу.¹⁰⁸ При том је важно напоменути да је од тих девет школа, седам њих са два или три наставна језика, а једна изводи наставу само на српском, али у још увек мултиетничкој средини (Врбас). У свеопштем таласу декомеморације и нове комеморације који је захватио целу Србију, школе са вишенационалним ученичким саставом или преовлађујућим ученицима – припадницима мањинске етничке заједнице, често се држе старе, предтранзицијске јавне симболике у простору (не само по питању имена школа већ и улица у насељима и слично, и не само у погледу појма братство-јединство, већ и када је реч о неким другим појмовима, јасно идеолошки блиским са претходним системом), јер се као алтернатива често јавља само доминантан, већински етнички дискурс са својим јавним идеолошким пртљагом. О овоме сведочи и ситуација у Босни и Херцеговини – са почетком повратка прогнаних у различите делове БиХ и усклађивањем образовне политике у овој земљи, евидентиран је знатан број школских установа са именима која су била неприхватљива, а понекад и увредљива, за припаднике народа који нису већина у конкретној области. Током рата у БиХ и непосредно по његовом завршетку, школе су у замаху националне еуфорије бивале именоване према пројектованом моделу етнички чистих територија, да би са постепеном реинтеграцијом земље и макар парцијалним повратком избеглих, оваква јавна идентитетска политика показала своју неодрживост у условима макар делимичне мултиетничности. Стога су 2003. године донесени критеријуми за именовање школа за читаву БиХ, који покушавају да превазиђу етничку ексклузивност једностраног именовања јавних установа. 2008. године, готово половина (47 посто) школа у БиХ није задовољавала успостављене критеријуме.¹⁰⁹ Међу критеријумима које називи школа треба да задовољавају налазе се и критеријуми да назив у себи не садржи искључиво уже верско обележје и да је у вези са особом која ни на који начин није начинила штету припадницима других народа и верских заједница; да назив не представља догађаје, датум, војне јединице или особе из претходних ратова који

---

¹⁰⁸ Битно је напоменути да је ово стање из 2006. године када је Покрајински секретаријат за образовање објавио регистар основних школа у АПВ – *Osnovne škole u AP Vojvodini (prema opštinama i jezicima vaspitno-obrazovnog rada)*, Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Novi Sad 2006.

¹⁰⁹ Група аутора. *Monitoring i analiza provedbe kriterija za školske nazive i obilježja* (Banja Luka: Udružene žene, 2008).

су начинили штету другим народима; да назив не садржи искључиво политичку конотацију итд.¹¹⁰

Почетком 2012. године, на подручју Војводине је тако 13 градских (општинска средишта) и 39 сеоских насеља и даље имало улицу названу по братству и јединству.¹¹¹ Овај појам (и поједини други симболи из претходног система), упркос својој јасној идеолошкој иницираности, носи конотације које су понекад прихватљивије припадницима мањина од готово целокупног новог комеморативног арсенала, између осталог, макар и формалну ако не и стварну симболичку потврду присуства заједнице и њене равноправности у локалној и широј средини. Парадоксално, у одређеним случајевима, у таквој ситуацији нађу се и припадници већинске нације: са политичким јачањем и формалним етаблирањем мађарске заједнице у северној Војводини у овом веку, долази, са закашњењем у односу на остатак Србије, до новог идеолошког кројења архитектуре и градског текста и у градовима са мађарском већином, а где су на власти и мађарске политичке партије. Процес декомеморације појмова из социјалистичког доба, између осталог и „братства-јединства“, који се почиње спроводити у градовима попут Сенте, Кањиже и других, бива често дочекиван са негодовањем и отпором српских представника у локалним срединама. Контрадикција да припадници политичких странака и друштвених група у срединама где представљају етничку већину спроводе декомеморацију симболичког фонда социјализма и Другог светског рата из јавног простора, док у положају мањине жучно бране конзервацију исте те симболике и залажу се нпр. за останак Улице братства и јединства у Сенти,¹¹² сведочи и о пријемчивости старог комеморативног фонда, те и способности појма „братство-јединство“ да уза се веже припаднике мањина, упркос његовом идеолошком баласту. Ипак, то више говори о несупеху идентитетских политика у Србији, а и у многим другим

---

¹¹⁰ *Kriteriji za nazive škola i školskih simbola*, Odbor za koordinaciju provedbe privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih prava i potreba djece povratnika, 2003. godina, <http://www.oscebih.org/documents/2423-cro.pdf>.

¹¹¹ Подаци са дигиталне мапе Србије на сајту planplus.rs.

¹¹² Иако је нови предлог за име ове улице – *Предградски венац* – био национално и идеолошки “неутралан”, назив који је садржавао „братство и јединство“ био је, у пакету са осталим старијим топонимима, брањен од стране локалних српских представника због самог чина ревизије уличног називља која је спровођена од стране локалних мађарских елита, а која је, по већ примењеном обрасцу у другим градовима у Србији, форсирала претежно етничке, у овом случају мађарске, идентитетске ознаке. В. текст новинара Ј. Ј.: „Мађари 'заузели' град.“ *Глас јавности*, 1. март, 2004.

транзицијским земљама, по питању симболичког укључивања „других“ – мањина и сличних група – у јавни симболички простор.

У светлу претходно реченог, видљиво је да стари идеолошки симбол попут братства-јединства, упркос осуди и маргинализацији кроз службене јавне дискурсе, ипак и даље бива присутан на мање проминентним друштвеним разинама. У транзицијским постјугословенским државама, не само у Србији, често не постоје јавни симболи који су прихватљиви различитим мањинским, пре свега етничким групама, који су у многим случајевима и даље потребни и политички опортунни, тако да се симболички пакет из прошлости, често упркос већинској јавној осуди и одбацивању, и даље користи и прерађује. Оваква ситуација сведочи не толико о могућем недостатку или непостојању могућих идентитетских маркера, који би, макар кроз јавну комуникацију, симболички повезали различите мањинске заједнице са етничком и другом (пре свега политичком) већином, колико о томе да политичка воља да се такве симболичке ознаке пронађу из историјске баштине, или да се конструишу неке нове, тренутно не постоји.

ДЕ-КОМЕМОРАЦИЈА ЛИЧНОСТИ

Учитавање појмова у јавном простору „упросторује“ идеологије, историју и политику, а исти поступци просторне инскрипције спроводе се и када су у питању знамените личности. Комеморисање особа именовањем јавних простора или установа, те подизањем споменичких обележја, не служи само пригодном одржавању сећања на те појединце, већ су и средство конструкције идентитета становништва на тако означеном простору. Ово је посебно истакнуто при меморијализацији политичара и националних лидера - ликови државних поглавара (монархистичких или републиканских) често су представљали битне идентитетске ознаке појединих земаља те националних идентитета. Један од одређујућих маркера идентитета Друге Југославије тако је била личност њеног председника и вође Народноослободилачког покрета, Јосипа Броза Тита. Снага и свеприсутност његове персоне у јавности је била таквог интензитета да многи тврде да је „имаго патријархалног оца („оца оснивача“ – прим. аут.) била једна од ретких тачака у којима се колективни југословенски идентитет остваривао.“¹¹³ Чињеница да је Јосип Броз за живота себи обезбедио готово апсолутну власт, а након смрти и даље постојану славу, да је за своје владавине „уживао љубав народа а после смрти његове топле успомене, поштовање противника и признање историчара,“ наводи на помисао да о Јосипу Брозу Титу не треба размишљати само као о политичком феномену, већ и као „масовно-психолошкој појави.“¹¹⁴ Овде ће се пак о њему дискутовати као јавном симболу и начинима (де)инсталирања таквог симбола у јавни, посебно градски простор. Тито се са формирањем култа његове личности по рату конструисао као „идеолошки знак“ којем се додељује вечно и наводно надкласно, неупитно значење, и владајући је поредак, барем јавно, успео да загуши борбу међу друштвеним вредностима које би се преламале кроз овакву означавајућу призму, стварајући од њега моноакцентни, једнозначни симбол.¹¹⁵ Са пропашћу социјалистичког поретка и

---

¹¹³ Boris Buden, *Kaptolski kolodvor* (Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002), 21.

¹¹⁴ Rastko Močnik, „Tito: majstorstvo popromantizma,“ u *VLASTITO iskustvo, past present*, ur. Radonja Lepasavić, 1 (Beograd: Samizdat, 2005), 193.

¹¹⁵ Mihail Bahtin, i Valentin Vološilov, „Marksizem in filozofija jezika: osnovni problem sociološke metode v znansti o jeziku,“ u *Marksizmi in jezikoslovje*, ur. L. Centrih i dr. (Ljubljana: Agregat, 2005), 30.

Југославије, оваква афирмативна једнозначност готово да је замењена једнако хомогеним негативним значењима Тита као знака, а да би у рецентном времену дошло до сукоба различитих вредносних концепција кроз јавне политике које су (зло)употребљавале симболички капацитет Титовог лика, имеђу осталог и кроз јавну меморијализацију његове личности.

Комеморација личности (Јосип Броз Тито)

Култ личности председника Тита је био раширен кроз већину службених дискурса социјалистичке епохе у Југославији, укључујући и значајну инскрипцију у јавни простор што представља важан елемент у процесу идеолошке конструкције идентитета. Тито као врста симбола био је сублимисан у многобројна сигнификантна места, а то је укључивало и именовање читавих градова његовим именом, при чему је пракса именовања насеља према владарима или лидерима земаља релативно честа у многим националним државама. Почевши са Титовом Кореницом у Хрватској 1945. године, укупно осам југословенских градова (по један у свакој социјалистичкој републици и аутономној покрајини) било је (пре)именовано по Титу до половине осамдесетих година прошлог века. То су још били: Титоград (пређашња и садашња Подгорица) у Црној Гори (преименована 1946.), Титов Велес (садашњи Велес) у Македонији (именован 1946.), Титово Ужице (садашње Ужице) у Србији (град преименован 1946.), Титово Велење (садашње Велење) у Словенији (именовано 1981.), Титов Дрвар (садашњи Дрвар) у Босни и Херцеговини (именован 1981.), Титова Митровица (сада Косовска Митровица) у тадашњој САП Косово (град именован 1981.), и Титов Врбас (данас Врбас) у САП Војводини (именован 1983.). Први град назван Титовим именом била је Кореница у Лици. Ни неколико месеци по завршетку рата, у ситуацији када још нису биле конституисане ни Савезна скупштина ни Сабор Хрватске, граду је 5. октобра 1945. године промењен назив одлуком тадашњег министра унутрашњих послова Федералне Државе Хрватске Вицка Крстуловића. Како се у одлуци наводи, „народ кореничког котара у више наврата јасно је изразио своју вољу да се мјесто Кореница прозове "Титова

Кореница", па је народ тако већ и зове, хтијући тиме дати видног знака своје љубави и захвалности великом вођи ослободилачке борбе народа Југославије.¹¹⁶ Други град који је понео Титово име било је Ужице – овог пута је одлуку донео градски народни одбор, и то дан након Титове посете граду поводом пете годишњице устанка у Србији. Како се наводи, „идеја да се Ужицу да Титово име јавила се спонтано као израз расположења које је за све време рата тињало у људима овог града према Титу и револуцији, а које је манифестовано за време прве послератне Титове посете Ужицу...“¹¹⁷ Како се наводи у прогласу НО, одбор је на свечаној седници 8. јула 1946. донео одлуку да се град зове Титово Ужице, што је и „потврђено са меродавног места“, са нагласком да су Ужице „прва метропола у Народноослободилачкој борби, у којој се почела стварати данашња, моћна ФНРЈ, и у којој су наши народи први пут чули за име ТИТО.“¹¹⁸ Дан након седнице НО, 9. јула делегација града (тада већ полузванично Титовог Ужица) одлази на Златибор где се налазио Тито како би председника Владе „умолили“ за пристанак да Ужице добије његово име – Тито се сагласио са овим предлогом.¹¹⁹

---

¹¹⁶ Одлука је објављена 5. децембра 1945. - *Odluka o promjeni naziva mjesta "Korenica" u "Titova Korenica"*, Zbornik zakona, uredaba i naredaba g. 1 sv. 9, Narodne novine, Zagreb 1945, 647. У одлуци се овакво именовање града детаљно образлаже, не само наводном вољом локалног становништва, већ и улогом Коренице у рату, чињеницом да је она била партизанско упориште и ослобођена територија од почетка 1942. до краја рата, да се већ 1941. на овом терену изграђивало братство и јединство учешћем бораца хрватске националности који су долазили ван подручја котара, и сл.

¹¹⁷ Искази о спонтаности и неусиљености оваквих предлога обично наглашавају наводну масовну подршку таквом чину. Како савременик догађања наводи, „мислим да је то идеја друга Видића (Добривоје Видић Баја – прим. аут.) и први пут сам за њу чуо на ручку (организованом 7. јула 1946. у Ужицу за Тита и госте – прим. аут.)“; да оваква иницијатива није баш ни изненадна ни спонтана, накнадно наводи сам Видић речима: „Ово сам предложио на основу консултација које сам претходно имао са друговима који су у то време водили партијске и друге послове у граду Ужицу.“ – Милутин Пашић, „Тридесет година Ужице носи Титово име,“ *Ужички зборник* 5/1976(1976): 9, 12. В. слику 2.

¹¹⁸ Branislav Gligorijević, „Užice od 1945. do 1997,“ *Užice nekad i sad*, ur. Miodrag Mičić i Nebojša Danilović, CD izdanje (Užice: Multisoft, 1998). Надлежно место које се спомиње у прогласу било је Министарство унутрашњих послова. По тада важећем закону (усвојеном 1946. године), за именовање градова (као и улица и установа), била је потребно одобрење овог министарства, а ако се радило о именовању по одређеној историјској личности, особи, потврду је додатно давала и посебна комисија при Министарству просвете - *Закон о давању назива местима, трговима и улицама, јавним установама и предузећима на територији Србије*, Службени гласник Србије 44/1945, 1945, 778. Овај закон донесен након ослобођења је очито имао на уму јасну државну паску над јавном комеморацијом простора.

¹¹⁹ Како дневник *Борба* наводи, Тито се ужичкој делегацији обратио на овај начин: „Другови, мени је немогуће да вам кажем колико је за мене велика част коју ми указујете. Ја додуше не волим кад се понекад моје заслуге прецјењују, али овдје ја у томе видим, како то је друг секретар рекао, знак признања не само мени него и мојим друговима који су изгинули и који су тада били са мном у Ужицу. Разумије се да ја са великим поносом прихваћам тај велики гест наших ужичких другова...“ – М. Пашић, *н. д*, 16.

По готово истом сценарију, тек неколико дана касније, долази и до преименовања тадашње Подгорице. Тито је био у посети Црној Гори ради обележавања петогодишњице устанка црногорског народа, и кроз читаву републику одржавали су се народни зборови на којима он учествује, а међу највећима је био 12. јула у бомбама разрушеном будућем главном граду Црне Горе. Како се наводи, Подгоричани су везали промену имена града са Титовим доласком и певали: „Ој лијепа Подгорице, за слободу мученице, омладина срцем, радом, створиће те Титоградом.“¹²⁰ Дан након митинга, по готово пресликаном ујичком сценарију, подгорички народни одбор доноси одлуку да се град преименује у Титоград (као могућност помињао се и Титовград), што је и службено потврђено посебним законом донесеним у Народној скупштини НР Црне Горе.¹²¹ Такође посебним законом донесеним у Собрању НР Македоније, Велес постаје Титов Велес, и то 11. октобра 1946, такође на јубилеј устанка, овај пут у Македонији. Остали „Титови“ градови добиће нова имена по смрти Јосипа Броза Тита (о чему ће касније бити дискутовано). Ова прва поратна преименовања градова по Титу указују на чврсту интенцију у повезивању одређених географских простора, и одређене јавне представе о историјској личности, односно тзв. устаничких места (Кореница и Ужице), односно устаничких датума и јубилеја (о којима је у Србији, Црној Гори и Македонији и дошло до преименовања градова) са ликом Јосипа Броза Тита који се непосредно по завршетку рата представља пре свега као „вођа ослободилачке борбе“, „организатор и вођа устанка“, значи војсковођа и победник. Зашто се стало са даљим преименовањима градова Титовим именом након ова прва четири није најјасније, а вероватно није у питању евентуални отклон од овакве врсте комеморације државних руководилаца пошто ће ускоро и нижерангирани југословенски функционери, макар привремено, бити овековечени на географској мапи ФНРЈ.

Осим градова, бројне улице и тргови у југословенским насељима били су названи по Јосипу Брозу Титу. Као што је већ напоменуто, један од најбржих (и најјефтинијих) метода за идеолошко обликовање јавног простора је (пре)именовање улица и тргова, и овај процес у организованој модерној држави

¹²⁰ Slobodan Vuković, *Crna Gora, Tito* (Podgorica: SUBNOR Crne Gore, 2010), 27.

¹²¹ *Закон о промјени имена града Подгорице у Титоград*, Службени лист НР Црне Горе бр. 14, 1. август 1946.

никада није спонтан, и у одлучујућој је мери завистан од политичких идеологија и политичке моћи. Већина градова и већих насеља у бившој Југославији имали су улицу или трг назван по Титу, а и јавне установе (најчешће образовне и фабрике) су каткад биле именоване по њему. Иако не постоје статистички подаци о овоме из социјалистичког периода, може се претпоставити да је Титово име било један од најчешћих одонима у то доба. Не само да је присутност његовог имена била редовна у градском називљу, већ су и улице и тргови названи по председнику Југославије обично били централно смештени - углавном су то биле главне улице или тргови насеља. То би се могло тврдити ако се на пример упореде подаци из главних градова тадашњих република и покрајина (осим Титограда који није имао саобраћајницу названу по Титу с обзиром на то да је сам град носио његово име, што није пак спречило Титово Ужице и да назове једну улицу Маршала Тита, и да подигне Титов споменик 1961.). Тако су Београд, Љубљана Сарајево, Нови Сад и Приштина своје неупитно средишње улице назвали по Титу (београдска улица Маршала Тита која је спајала два велика градска трга, Славију и трг Републике; љубљанска Титова цеста као главна саобраћајница центра града; главна сарајевска улица Маршала Тита; новосадски Булевар маршала Тита, једини булевар и средишња градска улица непосредно након рата; и главна приштинска улица Маршала Тита), главни скопски трг се звао *Плоштад маршал Тито* и главна трговачка улица на десној обали Вардара – *Улица маршал Тито*, а незванично најлепши загребачки трг - Трг маршала Тита. Улице назване по Титу су несумњиво биле централно смештене саобраћајнице највеће флукуације грађанства у поменутиим градовима имајући у виду простирање и опсег ових градова првих неколико година након рата када је већина ових улица именована по Титу; скопски трг маршала Тита је свакако био централна тачка града, док у Загребу средишњи трг (данашњи Трг бана Јосипа Јелачића) ипак није именован по Титу, али јесте по Републици (ранији назив: Трг Републике). Занимљиво је да у Београду и Загребу два изразито битна урбана топоса који су били и централне саобраћајнице, улице Теразије и Илица, нису именоване ни по Титу нити по некој другој идеолошкој одредници – вернакуларни карактер њихових назива је очито сачувао ова имена од брисања у том периоду.

Истовремено, по Титу су називане централне градске саобраћајнице које би могли означити као „владарске улице“, односно улице (и тргови) које су

претходно (или чак од самог трасирања) носиле имена актуелних или прошлих владара датих подручја. У Скопљу је, тако, *Плоштад маршал Тито* (садашњи *Плоштад Македонија*) од свог формирања двадесетих година прошлог века носио назив Трг краља Петра, а *Улица маршал Тито* – Улица краља Петра¹²² (а за време бугарске окупације 1941-1944, обе саобраћајнице су биле назване по цару Борису III); у Београду је Улица маршала Тита носила назив Краља Милана, а загребачки Трг маршала Тита до 1941. године звао се Трг краља Александра¹²³; новосадски Булевар маршала Тита (сада Михајла Пупина) је од свог пробијања тридесетих година носио име краљице Марије (за време мађарске окупације 1941-1944, овај је булевар назван по Миклошу Хортију: *Horthy Miklós sugárút*).¹²⁴ Најразноврснију традицију комеморисања владара пак има средишња сарајевска улица – традиционално знана као Њемалуша, ова је саобраћајница након видовданског атентата 1914. године раздвојена на три дела и прозвана по Фрањи Фердинанду, војвоткињи Софији, и генералу Поћореку (*Potjorekova ulica*), тадашњем поглавару аустријске Босне и Херцеговине; у међуратном периоду звала се Престолонаследника Александра (касније и Краља Александра), у доба окупације и квислиншке управе по Анти Павелићу, те након ослобођења Маршала Тита (што јој је и садашње име).¹²⁵ У доста је случајева прилично прецизно настављен континуитет комеморације државних главара у конкретним улицама, макар је нова послератна власт прокламовала дисконтинуитет са претходним режимима –

---

¹²² Подаци са: План града Скопља (са новим називима улица), Задужбинска штампарија Вардарске бановине „Немања“. Скопље, 1932.

¹²³ Занимљиво је приметити да је у току власти тзв. НДХ овај трг носио привремену десигнацију Трг I/Трг I. Алија Бејтић у својој опширној студији о сарајевским улицама наводи како је међуратна улица Краља Петра (по краљу Петру Карађорђевићу) у Сарајеву за квислиншке управе носила такође привремену ознаку Улица број 1, „које је представљало резервацију за име несудоног краља НДХ, италијанског принца од Сполета, док овај не одговори на понуђену круну. Како је принц отклонио понуду, таква ознака улице остала је до краја рата.“ - Alija Bejticić, *Ulice i trgovi Sarajeva* (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973), 204. По свему судећи и у Загребу је садашњи Трг маршала Тита из истог разлога носио привремену ознаку, трудећи тако да настави континуитет владарског означавања овог јавног простора.

¹²⁴ Док је по краљу Александру названа суседна улица (којој је то и актуелно име) која је након рата носила назив Народних хероја (за окупације именована је по Адолфу Хитлеру) - Војислав Пушкар, *Улице Новог Сада 1745-2000* (Нови Сад: Прометеј, 2001), 27, 123.

¹²⁵ А. Вејтић, *н. д.*, 244-245. Аутор рада није нашао податке о ранијем називу Улице маршала Тита у Приштини. Титова цеста у Љубљани (садашње улице *Slovenska cesta* и *Dunajska cesta*) тако је пак названа тек од 1952. године. Та улица, најдужа у главном граду Словеније за социјализма, настала је спајањем више централних љубљанских саобраћајница закључно са 1954. годином – Stane Bernik, *ur, Ljubljanske ulice* (Ljubljana: Geodetska uprava Skupščine mesta Ljubljane, 1980), 118. Занимљиво је приметити да су сви тргови и улице именовани непосредно након рата били тргови и улице *Маршала* Тита, а љубљанска је цеста била Титова. Могуће да је којих седам година након свршетка рата, када је Љубљана добила Титову цесту, већ преовладала јавна представа о Титу као државнику, а слабила она о Титу као војсковођи и победнику, маршалу.

средства, па и места идеолошког уплива у свакодневицу грађана су често остала непромењена.

Занимљиво је на примеру Београда видети одонимску концептуализацију градског средишта у односу на репрезентацију државних главара. Централни београдски саобраћајни потез од Калемегдана до трга Славија (актуелни одонимски низ је Узун Миркова – Студентски трг – Васина – Трг Републике – Коларчева – Теразије – Краља Милана) са пријањајућим прометним и репрезентативним улицама Кнез Михаиловом, Кнеза Милоша и булеваром краља Александра је до преврата 1903. године доследно и проминентно комеморисао владаре из дотадашње владајуће династије. Сви Обреновићи су имали централне улице назване по њима, садашњи Студентски трг је од 1896. године носио назив Краљев трг а Трг Републике назив Кнежев споменик (дотадашња Велика пијаца и Позоришни трг – ови су улични називи промењени у складу са већ европским трендом постепеног одстрањивања вернакуларних и идеолошки неутралних одонима из престоница и других градова националних држава, поготово млађих). Средишњи споменички оријентир града била је коњаничка статуа кнеза Михаила на тргу Кнежев споменик (ранијем Позоришном). Одлука о њеном подизању донета је 1871. у Народној скупштини, а 1882. је по пројекту Енрика Пација подигнут кип на мермерном постолу, који је уоквирен цветњаком и канделабрима давао овом тргу посебну достојанственост и монументалност издвајајући га од осталих градских простора.¹²⁶ Са доласком Карађорђевића на власт није дошло до знатније измене одонимског наслеђа претходне династије, осим што је по новом краљу названа садашња улица Краља Петра. Овим су именом назване традиционална Доња и Главна чаршија/Зерек (улица која се до 1904. званично звала Дубровачка) које су представљале један од најживљих и најфреквентнијих потеза тадашњег Београда. Такође, почетни (и најистакнутији) део Улице краља Милана назван је 1913. године Престолонаследников трг (данашње Теразије које ће овај у народу уобичајен назив званично добити 1940. године), у част тадашњег престолонаследника Александра, чиме се и формирао систем три средишња градска трга: Краљев, Престолонаследников и Кнежев споменик, који је уз околне улице творио већ преволађајући систем монархистичких ознака на улицама.

---

¹²⁶ Бранко Максимовић, „Урбанистички развој од 1830. до 1914.“ у *Историја Београда 2*, ур. Васа Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 319.

Овако означен систем централних саобраћајница је након Првог светског рата додатно обogaћен преименовањем Кнез-Милетине у улицу Кнеза Павла¹²⁷ (данашњи Булевар деспота Стефана), читавог низа улица по монарсима других земаља (део Обилићевог венца – Краља Алберта, део Кнеза Милоша – Краља Фердинанда итд.), домаћим политичарима (Сремска – Милорада Драшковића, Скопљанска/садашња Нушићева – Пашићева и др.), као и страним (Македонска – Поенкареова, Битољска/садашња Светогорска – Жоржа Клемансоа итд.). До почетка рата напроминентнији тргови и улице ширег центра града су доследно били монархизовани и „подржављени“, са малим бројем назива који би указивао чак и на сигнификантну националну географију.¹²⁸ На сличан су начин монархизовани и називи неких београдских насеља, где су новим, али и појединим старијим градским квартовима давана имена по члановима краљевске породице: Предграђе краљице Марије (1923. на данашњем Вождовцу), Предграђе краљевића Андрије (1930. уз Северни булевар), Насеље краља Александра (на врху тадашње Улице краља Александра) и др; при (пре)именовањима насеља редовно се истицало како је до њих долазило спонтано и на иницијативу самих становника.¹²⁹

Након ослобођења нова власт је кренула у ново идеолошко прекрајање владарско-државотворне митологије претходних краљевина која је била уписана у централне београдске улице. Све улице посвећене српским и југословенским монарсима након кнеза Михаила Обреновића и већина улица именованих по грађанским политичарима су биле преименоване (као и сви називи уведени у

---

¹²⁷ А коме је то била друга улица у Београду – претходна је била у тадашњем 6. рејону (данашња Улица Веселина Маслеше). Очито је уздицање статуса (регентура) требало обележити и добијањем важније и централније улице у престоници (Улица Кнеза Павла на Пашином брду неће мењати овом приликом име, те ће кнез Павле у Београду имати све до 1946. године две улице потпуно истог назива).

¹²⁸ Сличан је случај био и у међуратном Загребу: до Априлског рата готово сви доњоградски (и делимично горњоградски) тргови били су именовани по сигнификантним историјским личностима: југословенским краљевима (Трг краља Александра и Трг краља Петра), хрватским краљевима (Томиславов трг, Крешимиров трг), хрватским националним јунацима (Јелачићев трг, Зрински трг), домаћим и страним политичарима (Радићев трг, Старчевићев трг, Бартуов трг, Вилсонов трг, Вашингтонов трг и др.), народним просветитељима и писцима (Штросмајеров трг, Мажуранићев трг, Марулићев трг), а слична је ситуација била и са околним улицама (подаци са мапе: *Najnoviji nacrt Zagreba*, Т. Ј. Vuketić. Zagreb, 1934). Временом је тако са мапе града нестао читав низ назива који су тргове означавали према њиховој функцији или установи која се на њима налази (Свеучилишни, Академички, Трг бурзе, Марков трг/по цркви светог Марка, и др.).

¹²⁹ Дивна Ђурић-Замоло и Светлана Недић, “Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. Године,” *Годишњак града Београда* 40/41 (1993).

доба квислиншке управе).¹³⁰ Нове ознаке ових тргова и улица нису пак преовлађујуће биле повезане са појединим особама или историјским личностима, већ је доста улица означено одређеним појмовима (као што су Република, Револуција, братство-јединство и сл.)¹³¹ или значајним датумина (29. новембар, 7. јул), а понекад су враћани и поједини старији називи улица (нпр. Сремска). Од особа по којима су непосредно након рата назване средишње улице свакако је најзначајња била Улица маршала Тита (ранија Краља Милана, а још пре тога Крагујевачки друм), тако названа 1947. Ово именовање је пригодно проглашено дан пред Титов рођендан на свечаној седници београдског народног одбора: том приликом („у част 55-те годишњице рођења Маршала Југославије Јосипа Броза Тита“) Тито је проглашен почасним грађанином Београда, Улица Краља Милана је преименована у Улицу Маршала Тита, а истом приликом, како се наводи у одлуци, НО „прихвата и потврђује *спонтану* (курзив ауторов) одлуку грађана, којом је бивши Булевар Кнеза Александра Карађорђевића већ добио назив: Булевар Маршала Тита.“¹³² Тако ће Тито имати чак две значајне саобраћајнице у граду Београду (не рачунајући Земун и сателитска насеља), и то до 1953. године када ће Булевар Маршала Тита добити ново име – Дедињски булевар. 1946. године, своје су улице добили и Лола Рибар (садашња Светогорска), Георги Димитров (садашња Илије Гарашанина) и др. Други чланови актуелне државне номенклатуре неће добити своје улице до 1949. године, али и тада ће те улице по

---

¹³⁰ Треба напоменут и да овај талас декомеморације монарха није био потпуно свеобухватан у горе поменутом распону: на пример, док су поједини градови у бившој Југославији названи по краљу Петру задржали своја имена (попут Мркоњић Града, некадашњег Варцар Вакуфа, и Перовца на мору, некадашње Кастел Ластве), сви градови (и села) именовани по краљу Александру добили су нова имена, или су им враћена стара (нпр. Жабљак на Дурмитору, Пунат на Крку, село Велике Ливаде у Банату – данас поново Александрово, и др.). Очито је нешто беневољентнији однос народне власти према наслеђу првог краља из династије Карађорђевића допринео овој чињеници.

¹³¹ Могло би се рећи да политичка митологија Краљевине Југославије није обилувала политичким слоганима или сигнификантним појмовима у мери у којој је то био случај са послератном државом. Као најчешће рабљени метафорични појмови могли би се издвојити Ослобођење и Уједињење (који су алудирали на победу у рату и стварање Краљевине СХС, односно трансформацију у Краљевину Југославију и платформу интегралног југословенства), а који су били пригодно асоцирани и са југословенским монарсима преко њихових свечарских атрибута: краљ Петар Ослободилац, и краљ Александар Ујединитељ. Учитавање ових појмова у јавни простор је такође било присутно, поготово првог, тако да је скоро сваки већи југословенски град имао улицу или трг названу овим појмом: Загреб – Пут ослобођења (у Кустошији), Сарајево – Трг Ослобођења (у центру), Нови Сад – Трг ослобођења (главни трг), а у Београду је то био Булевар Ослобођења (који и данас носи то име, а у међувремену се звао Булевар ЈНА). „Уједињење“ је пак у мањој мери било комеморисано, и за Београд је тек пронађен податак у једном извору да је садашњи Трг Републике у кратком периоду од 1931. до 1933. носио назив Трг Уједињења – в. Група аутора, *Улице и тргови Београда 2: Н-Ш* (Београд: Библиотека града Београда, 2005), 759.

¹³² *Одлука (Народног одбора Града Београда)*, Службени гласник Народног одбора Града Београда бр 21-22 г. 3, 31. мај 1947. В. слику 1.

значају и репрезентативности бити далеко иза Титове улице (нпр. Кардељева улица – данашња Дечанска, Ђиласова – данашња Светозара Марковића, Моше Пијаде – данашња Влајковићева, итд.).¹³³ Такође, занимљив је податак да у Београду никада није постојао трг или улица назван по Стаљину (за разлику од нпр. Загреба и Новог Сада), те би се могло рећи да је тадашњи председник ФНРЈ био најистакнутија савремена политичка личност са централном градском улицом.

По Титу нису називани само градови и улице: након Другог светског рата, астероид којег је 1937. године открио српски астроном Милорад Б. Протић назван је *1550 Тито*. Такође, највиши врх Шар-планине назван је Титов врх (*Титов Врх*). Овај врх од 2747 метара висине до 1934. године био је познат као Турчин (или Голем Турчин, Турчин планина), када је преименован у Александров врх, по, опет, југословенском краљу.¹³⁴ Собрање НР Македоније је пак 21. априла 1953 одлучило да врх добије данашње име по Титу. Поново се може уочити континуитет поглаварске комеморације – могло би се рећи да се у оваквим случајевима не ради само о опортуној декомеморацији непожељног политичког симбола, већ и напору да се истакнути просторни маркери (средишње улице и тргови, планински врхови итд.) кристално јасно политички обележе, а промена назива добије и прокламацијски ефект. Овакве врсте политичке интервенције у планинске топониме нису пак неуобичајене: у таџикистанском делу Памира на пример, читав низ планинских врхова прошао је и по неколико промена имена у мање од сто година, од царистичких преко совјетских (где су промене назива пратиле чак и промене у унутарсовјетској политици) до постсовјетских, укључујући и континуитет у означавању, назовимо их „владарских врхова.“¹³⁵ Физички објекти у географском окружењу попут планина нису само били (пре)именовани са циљем меморијализације, већ и физички мењани. Различите интервенције у природну средину са циљем националне или политичке комеморације спроводиле су се у разним земљама, од грандиозних попут чувене

---

¹³³ Интересантан је податак да у регистрима назива београдских улица није забележено да је један од најистакнутијих тадашњих југословенских руководиоца, Александар Ранковић, добио улицу у овом таласу преименовања. С друге стране, исте те године је Краљево у југозападној Србији преименовано у Ранковићево, и то ће име носити до 1955. године - Србољуб Ђ Стаменковић, *Географска енциклопедија: насеља Србије*, том 2 (Београд: Географски факултет и др, 2002), 289.

¹³⁴ Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 258.

¹³⁵ Stuart Horsman, „The Politics of Toponyms in the Pamir Mountains,“ *Area* 38/3 (2006), 283-287.

планинске скулптуре на планини Рашмор у Јужној Дакоти (САД), до оних мањег захвата, што је био случај у бившој Југославији. Тако је у некадашњим југословенским републикама и покрајинама често било исписивање имена Тито на обронцима планина и брда, и то постављањем камења, сечом или сађењем дрвећа, стављањем од метала израђених слова и сл. Било је исписивано најчешће само председничково име, односно надимак (Тито), а понекад је у питању била краћа синтагма (нпр. Наш Тито), уз име је скицирана или постављана и звезда петокрака итд. Оваква врста ознака је обично постављана изван насељених места, најчешће пак на улазима у град, а свакако тако да буду видљиве са ближих путних праваца или насеља. Понекад су овакви написи знали бити и интегрални део урбане текстуре, као на пример у Сплиту где је велики железни натпис Тито био постављен изнад прве видлице на брду Марјан, надомак градског језгра и видљив из централних делова града. Интересантно је да је натпис постављен на месту где је некада стајао крст – један симбол био је просто замењен другим.

Култ личности Јосипа Броза Тита био је присутан у јавном простору и преко његовог физичког лика. Јавне установе, службене просторије, школе и други објекти често су била места унутар којих је качена слика, односно портрет председника СФРЈ. Оваква пракса је након Титове смрти и законски санкционисана чланом двадесетим познатог „Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита“, којим се налагало да се обавезно изложе у: „просторијама у којима су смештени државни органи, јединице и установе ЈНА, друштвено-политичке организације, организације удруженог рада и друге самоуправне организације и заједнице, друштвене организације и удружења грађана, предмети са ликом Јосипа Броза Тита (фотографије, бисте, скулптуре, рељефи, статуе, таписерије и сл.).“¹³⁶ Титови портрети и бисте су такође постављане и у изложима радњи, трговина и сличних објеката, а што је посебно било често непосредно по његовој смрти 1980. године. Повремено су на јавним местима излагани и гигантски панои са Титовим ликом и изјавама, који су пригодно качени о државним празницима и посебним приликама као што су избори, партијски конгреси и слично. И док је оваква врста меморијализације у градском тексту била честа, она је ипак тек привремена и неукорењена у јавни простор, за разлику од постављања скулптура или биста, што је такође био случај везано за Јосипа

---

¹³⁶ *Zakon o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita*, Službeni list SFRJ br. 51 g. 40, 28. septembar 1984.

Броза Тита. Први кип председника Тита изложен у јавном простору је статуа вајара Антуна Аугустинчића свечано откривена крајем 1948. у Титовом родном месту Кумровцу у присуству високих руководиоца КП Југославије и Хрватске. Реплика истог овог дела биће постављена и 1977. године на главном тргу (Титовом тргу) у Велењу (касније Титовом Велењу), што је и највећи Титов кип икад постављен. Још једна позната скулпторска представа Јосипа Броза Тита је и статуа кипара Франа Кршинића подигнута 1961, на двадесету годишњицу устанка у Србији, на главном градском тргу (Тргу партизана) у тадашњем Титовом Ужицу (а што је била и петнаеста годишњица преименовања града у Титово Ужице). Осим ове три, ретке су Титове скулптуре и бисте у јавном простору постављене за његовог живота, док ће се по његовој смрти њихов број увећати (пре свега бисти), а посебно ће Аугустинчићева статуа бивати често реплицирана и постављана у круговима радних организација, касарни и другде.¹³⁷

Аугустинчићево дело пак, вуче велике сличности са једним претходним радом истог кипара, статуом краља Александра постављеном у Вараждину 1935. (а срушеном 1941. године) – могло би се рећи да се у визуелном погледу радило о реплици.¹³⁸ Још један пут, вођа Републике нашао се у „краљевим ципелама“ – одређени континуитет у представљању властодржаца из различитих друштвених система изгледа постоји: осим „наслеђивања“ улица, врхова, кипарских форми (а како Олга Манојловић Пинтар показује и ритуалних светковина), социјалистичка је Југославија одржала континуитет и у представљању краљева преко бисти и слика у јавним просторијама. Одређени дисконтинуитет може се пак наћи у чињеници да је Тито сразмерно ретко кипарски представљан у јавном градском простору у односу на југословенске краљеве. Краљеви Петар и Александар Карађорђевић су између 1923 и 1940 године у Краљевини овековечени са око двеста споменика и споменичких обележја у јавном простору, од којих су њих осам били коњанички портрети.¹³⁹ Оба краља Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије, су имали знатно више јавних скулптура на трговима и улицама, а у појединим градовима су паралелно обојица имали споменике, на пример у

---

¹³⁷ В. слику 4.

¹³⁸ Олга Манојловић Пинтар, „Тито је стена.“ (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века,“ *Годишњак за друштвену историју* 2-3 (2004): 90.

¹³⁹ Војана Рејић, „Kultura сећања i politika zaborava,“ *Vreme* br. 866, 9. avgust 2007.

Љубљани и Скопљу.¹⁴⁰ У Скопљу пак, у краљевске се ципеле упало након паузе од скоро седамдесет година: на десној обали Вардара, са обе стране скопског Каменог моста, до 1941. године стајале су коњаничке статуе Петра и Александра Карађорђевића које су склоњене по уласку бугарских трупа.¹⁴¹ Чинило се заборављени споменици (по ослобођењу ништа није постављано са било које стране моста) као да су се поново створили када су на потпуно истим местима са обе стране моста подигнуте коњаничке статуе 2010. године, али овај пут на коњу су били македонски револуционари Гоце Делчев и Даме Груев. При откривању ових скулптура аутора Жарка Басевског, није спомињано да се и локацијски и визуелно ради о готово пресликаној ситуацији од пре Другог светског рата. Тито тако није био често писутан у јавном простору градова преко својих физичких репрезентација у виду скулптура или сликовних приказа, али је ово надокнађивано његовим честим личним присуством у јавности – непосредни контакт с грађанством је представљао најзначајнији извор снаге нове власти. Његова стална путовања по земљи, сусрети са људима и редовне посете војним објектима кулминирали су на неколико јавних манифестација годишње на којима је председничково присуство било редовно – на тај начин Тито је стално био присутан у свакодневном животу грађана чиме је развијан осећај јединства вође и колектива.¹⁴² У првих десетак година на власти, оваква врста физичке присутности међу народом била је битна и с обзиром на тежње да се при

---

¹⁴⁰ Са укључивањем већег дела словеначких земаља у Краљевину СХС, из љубљанског јавног простора “искључен” је цар и краљ Фрањо Јосип чија је скулптура уклоњена 1918. године, а чије су место заузели Петар и Александар Карађорђевић (потоњи са монументалном коњаничком статуом подигнутом 1940.), али само до 1941. када је италијанска окупациона управа склонила оба кипа. Континуитет владарских представљања у главном граду Словеније након рата ипак није до краја одржан – Тито није имао јавну скулптуру у овом граду, тек је био представљен статуом Бориса Калина која је постављена у хол словеначке скупштине – Božidar Jezernik, „Monuments in the Winds of Change,” *International Journal of Urban and Regional Research* 22/4 (1998). Детаљније о статуама Хабсбурговца и Карађорђевића в. Олга Манојловић Пинтар, „Владарски споменици у Љубљани 1908-1940. године,” *Годишњак за друштвену историју* г. 4. св. 2-3 (1997).

¹⁴¹ Бизаран податак везан за ове споменике је наводно уклањање столетног дрвета са тадашњег трга Краља Петра како би се омогућила прегледнија визура на споменике са терасе нетом изграђеног монументалног Официрског дома – Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918-1930. године,” *Годишњак за друштвену историју* г. 4. св. 2-3 (1997).

¹⁴² О. Манојловић Пинтар, „Тито је стена,” 94. Најзначајнији јавни догађај у промоцији Титове личности је свакако био Дан младости и ношење штафете. Манифестација Дана младости, одржавана од 1957. до 1987. године, може се означити као репрезентативна идеолошка стварност у хипертрофираном издању – „ова се представа (на првом месту завршни слет), исказивала кроз патерналистичку хијерархију оличену у вођи, власти и потчињеној маси.“ – Мирослава Лукић Крстановић, *Спектакли XX века: музика и моћ* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2010), 111, 117.

изградњи Титове харизме и јавне персоне њега прикаже различитим од Стаљина и његове недодирљивости, а у јеку сукоба са Совјетским Савезом.¹⁴³

Раскид са СССР-ом након резолуције Информбироа је условио промену политичке комуникације према становништву, имајући у виду заокрет у идеологији који је постепено правио отклон од „прве земље социјализма“ и њеног лидера. Пропагирани политички пантеон је изгубио једну веома битну фигуру, Стаљина, и овим је Тито још јасније избачен у први план „упросторавања“ социјалистичке идеологије и југословенског идентитета – нестанком, односно уклањањем визуелних и одонимских представа шефа совјетске партије и државе, симболичко место моћи остало је резервисано искључиво за Тита.¹⁴⁴ Новонастали пристисак са Истока налагао је, осим политичке и војне, и идеолошку мобилизацију: термин и начин откривања Титовог споменика у Кумровцу може бити симптоматичан у светлу заоштрене ситуације, комеморација улица Титовим именом се настављала још већим жаром, а може се рећи да се идућих година накратко формирао и нови просторно-политички пантеон имајући у виду и почетак опсежније комеморације водећих руководилаца у градском називљу. Тако од 1949. године водећи чланови Политбироа добијају своје улице у Београду (као што је споменуто раније), Едвард Кардељ једну од централних улица у Љубљани (1952.), Александар Ранковић добија бившу Стаљинову улицу у Новом Саду, итд. И на уличним таблама приказивало се симболичко јединство вођства у тренутку и спољне и унутрашње нестабилности (диференцијација по линији ИБ-а), али свакако са јасном поруком ко је централна фигура. Иако не нагло (и не сви), Стаљин и различити одоними повезани са СССР-ом и борбама на Источном фронту у знатној мери су нестајали са улица југословенских градова (већ је речено да је у Новом Саду Стаљинова постала Ранковићева улица, сарајевска Стаљинградска улица је постала, интригантно, Улица Александра Ранковића, загребачки Трг генералисимуса Стаљина постаје Лењинов, такође у Загребу Улица Црвене армије – Улица социјалистичке револуције, Московска улица – Београдска улица итд.). Ово је било праћено измештањем (и запуштањем) споменика Црвеној армији и њеним палим борцима, као и ексхумацијом и

---

¹⁴³ Todor Kuljić, *Tito – sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2005), 408.

¹⁴⁴ Nebojša Milenković, „Tito: моć slike ili slika моćи,“ *Pobjeda*, 30. april, 2011.

измештањем посмртних остатака совјетских војника из централних градских простора у североисточним крајевима Југославије.¹⁴⁵

Просторно, и уопште јавно истицање вође и руководства је у специфичној ситуацији након 1948. служило мобилизаторској сврси, али је представљало и одређену контрадикцију с обзиром на то да се временом једна од најгласнијих критика југословенских комуниста у односу на СССР односила на развијен култ личности, етатизацију и бирократизацију совјетског друштва. Ова се прокламаторна критика временом делимично потврђивала и кроз реформске политике у самој земљи (увођење радничког самоуправљања, либерализација уметничке и културне сфере, трансформација КПЈ у СКЈ и др.), и није могла до краја заобићи ни област идеолошке интервенције у јавном простору. Овим политичким заокретом можда се могу објаснити и постепено напуштање социјалистичког реализма у уметности као преферираног стила, што је одлучујуће утицало на концептуализовање (богатог) споменичког наслеђа НОБ-а у земљи, те релативно ретку монументализацију Јосипа Броза Тита кроз јавну пластику за његовог живота (ни Стаљин није често био приказиван кроз јавну скулптуру, али упореди ли се на пример слаба учесталост скулпторског приказивања Тита у јавном простору са једне, и свеобухватна Лењина са друге стране, а где су обе личности носиле *par excellence* конотацију националног „оца оснивача“, видљива је знатна дискрепанција између Југославије и СССР). Рефлекс овакве политике постао је очит и преко усвајања препоруке Народне скупштине ФНРЈ о „давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама“ 1953. године, којом се недвосмислено одређивало да се улице и насеља не могу називати именима живих особа – осим ако та особа није Јосип Броз Тито. Како се у Препоруци наводи, пракса именовања живим руководиоцима „није у складу са друштвеним односима и политичким схватањима социјалистичке демократије“, и Скупштина препоручује народним одборима, организацијама и сл, да „већ дата имена измене служећи се именима и називима који одговарају сврси за коју се употребљавају“, а да је за будуће „давање имена друга Тита потребно претходно одобрење Савезног извршног већа...“¹⁴⁶ Очито да

¹⁴⁵ Детаљније в. Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaја“ – Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954,“ Tokovi istorije 1-2 (2005).

¹⁴⁶ Препорука о давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама, Службени лист ФНРЈ бр. 39, г. 9, 23. септембар, 1953. У Препоруци

отклон од условно речено недемократских пракси није био потпун – председник Владе, а касније и Републике је и скупштинским актом санкционисан као симбол, и издвојен из осталих људи. Култ Титове личности је очито био круцијалан у *nation-building*-у нове државе. Тако су силом закона (и политичке воље и процене) постепено сви остали руководиоци партије и државе нестали са уличних табли и географских мапа Југославије, осим председника Тита.

Тодор Куљић наводи да плански и смишљено стварана харизма вође није статична, већ промењива идеолошка творевина чији се садржаји прилагођавају измењеном стању, и издваја три основне фазе у еволуцији Титовог ауторитета: 1) од 1941. до 1949. године ауторитет војсковође и државника који се ослањао на Стаљинову харизму; 2) 1949-1980, осамостаљена харизма и култ вође партије и државе; и 3) 1980-1990, постхумни идеолошки и државни култ.¹⁴⁷ У првој и другој фази његове комеморације како је горе одређена, у јавном простору Југославије Титов је култ инсталиран на претходно приказане начине. Одонимска присутност његовог имена је била свеобухватна, а симболичке представе кроз меморијализацију у простору (мимо скулптуре) честа. Комеморација скулптурама у градским просторима јесте била ретка, али је одсуство симболичке појаве међу грађанством била довољно супституисана његовом реалном појавом међу људима имајући у обзир Титов чест контакт са масама. Као политичка фигура представљена у јавном простору, Јосип Броз Тито није имао пандана у том периоду, а у знатној мери је одржан континуитет владарских представљања у простору са ранијим југословенским шефовима држава. Персона председника Тита је тако постала један од централних маркера југословенског идентитета након Другог светског рата.

се још наводи да „иако је та пракса била највећим делом израз револуционарног тражења новог ради изражавања пуног прекида са старим друштвеним уређењем,“ такве су одлуке „доношене у највећем броју случајева без тражења сагласности оних чија се имена користе, па често и противно њиховом изричитом непристајању.“ Исказивање политичке привржености комеморацијом живих високих руководилаца је вероватно и наилазило на противљење појединих међу њима, али не може се поуздано утврдити колико је заиста било раширен анимозитет према оваквим праксама.

¹⁴⁷ Т. Куљић, *Tito – sociološko-istorijska studija*, 394.

Постхумна комеморација личности

Након смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, долази до новог замаха у изградњи култа његове личности, који је свом силином отпочео већ са спектакуларним укопом. До краја 1983. године, још четири града у СФРЈ названа су Титовим именом, по један у свакој Републици и Покрајини које то тада нису имале „Титов“ град, те нова имена тако добијају Титова Митровица, Титов Дрвар и Титово Велење 1981, а Титов Врбас 1983. године. Иако је повод ових именовања био јасан, овим поступцима давала се и наводно примерена конотација, као што су истицање улоге Дрвара у НОБ, или изразито рударског и радничког карактера Косовске Митровице и Велења. Тако се преименовање Велења, које је проглашено на свечаној седници Скупштине општине 9. октобра 1981. (а ступало на снагу сутрадан, на Дан Општине) у присуству високих званичника СР Словеније, образлагало и речима: „Титово име... значи велику част и признање. Оно је признање за зној ваших руку, за преданост градитеља новог града. Титово Велење преузима одговорност за... јуначке штрајкове рудара и кожарских радника, за борбену преданост првих штајерских партизана који су у то доба пре четрдесетак година на кратко ослободили и град Шоштањ...“¹⁴⁸ Три и по деценије након завршетка рата, при новом „титоизирању“ југословенских градова појављује се нови истакнути квалитет Титове персоне: док су у другој половини четрдесетих „Титови“ градови били или устаничка места, или су преименована о годишњицама устанка, по његовој смрти истиче се такође и раднички карактер нових Тито-градова. И у смислу комеморације у јавном простору долази до новог замајца: отпочиње тако акција 88 ружа за Тита, односно 88 стабала за Тита, где се и у урбаним и у ванградским просторима сади цвеће или дрвеће у спомен на покојног председника, често тако да нпр. стабла обликују његово име (нпр. на Копаннику, или на Бањици у Београду). Конципирају се бројне изложбе посвећене њему, било као сталне поставке (на пример у београдском Музеју револуције

---

¹⁴⁸ Из говора Митје Рибичича, тадашњег председника РК ССРН Словеније. Већ сутрадан након свечане седнице СО, делегација Општине отишла је на Титов гроб у Београд на ритуално поклоњење покојном вођи, а од претходног дана и „патронимичном тотему“ града записавши у спомен књизи: „С љубављу и верношћу Твојим великим делима, с непоколебљивом вером у Твој пут, радни људи и грађани општине Велење су одлучили да од данас, 10. октобра, назову свој град Титово Велење.“ - „Titovo Velenje pozna samo eno pot – Titovo pot.“ *Naš čas let.* 17. št. 41 (603), 15. oktobar, 1981. В. слику 3.

народа и народности Југославије), било као повремене, а које путују широм земље. У кругу јавних установа и радних организација долази до масовног постављања Титових слика, биста и скулптура, а што је раније поменутиим законом о употреби Титовог имена и лика и законски одређено као обавеза. Иако се није радило о законској обавези, многи градови постављају на улице Титова попрсја или кипове, често у оквиру комплекснијих просторних интервенција (уређени скверови, улази у Титове гајеве и сл.), а разматрају се и отварају конкурси и за веће споменичке целине.

Ова појачана меморијализација бившег председника није условљена само политикама које су истицањем Титовог постхумног култа покушавале да ојачају социјалистичку идеологију и југословенски идентитет, већ и чињеницом да је његовом смрћу нестао битан идентитетски маркер који је редовно испуњавао јавни простор (медијски кроз медијске наративе, а физички јавни простор самом присутношћу међу масама), те се сада јавни простор попуњавао заменским супститутима: документарним програмима и изложбама у наративном смислу, а новопостављеним бистама, скулптурама и приказима у просторном смислу. Промптно су створена и пригодна места сећања на бившег шефа државе: поред већ постојећег у Кумровцу, где је 1953. године под руководством етнолога Маријане Гушић формиран „Меморијални музеј маршала Тита“ који је обухватао његову родну кућу, помињани споменик и околне сеоске објекте (који ће постати језгро садашњег музеја „Старо село – Кумровец“), долази до формирања и „Меморијалног центра Јосип Броз Тито“ који је обухватао више објеката широм земље повезаних са животом бившег председника. Средишњи елемент овога центра било је гробно место друга Тита, Кућа цвећа на Дедињу, а осим других објеката у Београду (Музеји „25. мај“ и „4. јул“, Титова бивша резиденција у Ужичкој, тзв. вила Мир и др.), у његов оквир је укључена и родна кућа Јосипа Броза у Кумровцу, свеукупно осам објеката историјског значаја.¹⁴⁹ Тако је створен мастодонтски центар посвећен искључиво Титовој личности и делатности, који је укључивао и посебно архивско одељење. Такође, и делови комплекса на Брионском острвљу у Истри су у ово доба отворени за јавност. Некадашња места рада и живота Јосипа Броза Тита (мада не сва), као и његово

---

¹⁴⁹ Grupa autora. *Memorijalni centar Josip Broz Tito*. Beograd: Memorijalni centar Josip Broz Tito – Jugoslovenska revija, 1984.

последње почивалиште, су од некада затворених локација доступних само председнику Републике, државно-партијском врху и њиховим домаћим и страним гостима, постали јавни простори доступни грађанству које је службено подстицано да их посећује (често у организацији предузећа и установа и сл.). Што су за живота била одласци шефа државе међу народ, постхумно се изокренуло у ходочашћа грађана покојном лидеру, на места сећања у којима је он био рођен, живео и радио, и на крају био покопан.

У београдском случају, отварање Меморијалног центра заправо је било само додатни корак у већ узрапредовалом процесу урбане концептуализације простора Дедиња. Наиме, већ коју годину по завршетку рата, изградњом Стадиона ЈНА, а 1962. године и Музеја 25. мај, првог музеја изграђеног у Београду по рату (и један и други објекат су дела архитекте Михаила Јанковића, који је такође и аутор здања Палате Федерације и зграде ДПО/ЦК СКЈ на Ушћу), долази до архитектонског и концептуалног пробоја у простор Дедиња. Наиме, овај део Београда је од самих почетака изградње био конципиран као ексклузивни, измештен и углавном затворен простор становања политичке и економске елите, што је додатно притврђено изградњом дворског комплекса Карађорђевића између два рата. Коришћењем Белог двора као званичне резиденције маршала Југославије, и сељењем у приватни простор у дедињској Ужичкој (бившој Румунској) улици, Тито је, у складу са већ помињаним континуитетом, у значајној мери преузео и спацијалну симболику и “регалије” претходних југословенских властодржаца. Међутим, самим отварањем простора Дедиња (изградњом стадиона, музеја, организовањем предаје штафете и сл.), долази до трансформације “урбане семиотике Дедиња као средства легитимизације политичке моћи” и “отварања, популаризације, и својеврсне демократизације” овог простора.¹⁵⁰ Отварање некада ексклузивног простора (послератна градња јавних објеката, зграда за масовно становање, јавних паркова итд.) и становању и кретању становништва, узроковало је готово непосредну физичку близину маса са званичним простором председника СФРЈ (и даље ипак ограђеном и чуваном), те се читав простор Дедиња у овом периоду може посматрати кроз истовремену и

---

¹⁵⁰ Aleksandar Ignjatović, “Отварање и популаризација: Музеј 25 мај и трансформација простора Дединја,” у *Тито – виђења и тумачења*, ур. О. Манојловић Пинтар (Београд: Институт за нову историју Србије, 2011), 607.

укљученост и искљученост у градски текст. Како Александар Игњатовић наводи, овим се уочава и континуитет, и дисконтинуитет са владарским просторним понашањем Карађорђевића, односно одређени дуалитет који се може објаснити у складу са тезом о “два тела краља”, односно феноменом да се свако виртуелно тело владаоца легитимише неким измештеним топосом. Такав измештени топос је у Титовом случају у Београду био у непосредној близини редовне флукуације грађанства (тако су музеји „25. Мај“ и „4. Јул“ заправо били тик уз ограду приватног простора Јосипа Броза), а по његовој смрти и овај простор постаје у пуном смислу јавни (отварањем Меморијалног центра), тиме готово до краја отварајући и чинећи приступачним овај део Београда.

И док су оваква места сећања ангажовала велики број људи, она су била простори повремене конзумације у посебном, готово ритуалном времену, и нису била део свакодневице грађана. Титов култ личности је више утицао на становништво у свакодневљу преко кипарских и сликовних приказа у јавним просторима, укључујући градске. Додатно присуство Титовог лика у градском тексту планирано је и путем подизања монументалних споменика након 1980. у низу градова. Међутим, овакви пројекти нису довршени, и то не само због политичког преокрета крајем осамдесетих и почетком деведесетих година у бившој Југославији. Тако је на пример у Сплиту предложено подизање монументалног Титовог споменика на сплитској Риви (која је тада носила званични назив Титова обала), но од идеје се одустало под притиском стручне јавности.¹⁵¹ Раније тешко замислива могућност да неполитички кругови стопирају службену иницијативу постала је могућа током осамдесетих у време интензивних преиспитивања у југословенском друштву. Слично томе, у Загребу је иницијални предлог да се Титов споменик постави на централном тргу (тадашњем Тргу Републике, данас Јелачићевом) одбачен, а као погоднија локација назначен је Трг револуционара (садашњи Стјепана Радића) у јужном, новијем делу града.¹⁵²

---

¹⁵¹ Занимљиво је приметити да је позиција несудоног споменика на Риви пре Другог светског рата била предлагана за монументални Мештровићев двоструки коњанички споменик Петру Карађорђевићу и краљу Томиславу (композиција прозвана „Краљев камен“), од којег се такође одустало, исто делом због негодовања стручних кругова – Душко Кеќкемет, „Клипове под кипове,“ *Feral Tribune*, 16. август, 2006.

¹⁵² Где је било предлога да се споменик измести још даље од центра, ближе обали Саве, код укрштања авенија Хрватске братске заједнице и Братства и јединства (данашња Славонска авенија) – Радован Иванчевић, „Мјесто најближег сусрета,“ *Vjesnik*, март, 1985. Касније ће на овој

Пропозиције конкурса за израду споменика биле су сажете на следећи начин: “велик по човјеку којему се у спомен подиже,... велик по простору у који ће бити смјештен, велик по Загребу”; првонаграђено решење био је пројект кипара Војина Бакића који је висином углавном надилазио околна здања Дворане Ватрослава Лисинског и Градског поглаварства – задатак се приказивао као захтеван, те се наводи како је “Аугустинчићу било лакше него Бакићу.”¹⁵³ Но, када је конкурс расписан, уследило је значајано противљење његовим пропозицијама, касније и награђеним решењима, посебно с обзиром на величину и монументалност скулптуре која је предлагана. Критички тонови спрам Титовог монументалног споменика могли би се сажети у следећем исказу: „У тренутку у којем се у овој земљи није никад теже живјело од рата наовамо, политичка ситуација се интензивира натјечајима за споменик Титу... Које то треба Тито-божанство?”¹⁵⁴ Накнадно посматрајући, одговор на ово питање је релативно јасан – у доба друштвене и економске кризе која је потресала Југославију у то доба, водећи политички слојеви су форсирањем Титовог култа покушавали да одрже виталним основе владајуће идеологије, али по свему судећи доста безуспешно. У наступајућим годинама доћи ће и до промене друштвено-политичког система, и до ревизије јавне перцепције Титовог лика и дела, а са тим и до промена у просторној комеморацији.

Осамдесетих година прошлог века динамизира се политичка ситуација у бившој држави, где се иницијално као жаришта промена јављају два југословенска центра – Београд и Љубљана. Ревизија односа према Титу и његовом наслеђу у Словенији најпре је кренула од оштрих критика његовог посмртног култа: позната насловна страна недељника *Mladina*, скандал са званичним плакатом Дана младости 1987, позиви са званичних места (најчешће од словеначког ССО, а будуће водеће политичке партије ЛДС) да се укину и штафета и Дан младости, давали су јасан општи тон: „Мислимо да је дошло вријеме да те застарјеле ритуале прекинемо.”¹⁵⁵ У Београду се из одређених (најпре само неформалних и опозиционих) кругова полако пласирала оштра критика Титовог и

предложеној локацији бити подигнут споменик Већеславу Хољевцу, дугогодишњем послератном градоначелнику Загреба, аутора Стјепана Грачана.

¹⁵³ Benedetto Tardozi, „Spomenik Josipu Brozu Titu u Zagrebu,” *Čovjek i prostor* 6/1987 (1987), 6.

¹⁵⁴ Mladen Škreblin, „Kost u grlu grada“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987), 22.

¹⁵⁵ Tvrтко Jakovina, „Tito je mladost, mladost je radost,” у *O Titu kao mitu*, ur. N. Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl, (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006), 168-169.

лика и дела, и то већ у Меморандуму САНУ, а касније и у другим круговима, да би временом антититоистички талас захватио скоро све југословенске републике (са већим или мањим интензитетом), и то увелико пре вишестраначких избора 1990. године. Раширеност и учесталост јавне критике Тита и његовог лика условили су чак и посебна заседања највиших органа, на пример на више седница Председништва, или целокупног Централног комитета СКЈ, 3. и 31. октобра 1989, Координационог одбора СК ССРНЈ “за чување имена и дела Јосипа Броза Тита”, и др.¹⁵⁶ Нови, критички или отворено непријатељски, став према Јосипу Брозџу Титу неминовно је утицао и на другачије сагледавање његове јавне комеморације. Уклањање симболичког присуства бившег председника у јавном простору покушало се остварити већ и уклањањем њега самог, односно његових посмртних остатака из Куће цвећа. Тако Војислав Шешељ 1991. најављује дословно рашчишћавање са Титовим остацима, односно измештање његовог тела из Београда. Идеја да се уклони Титов лес из Куће цвећа, а она сруши, окупила је у неколико наврата и Шешељево присталице на Дедињу, а све већи анимозитет у јавности довео је и до пласирања замисли да се Титово тело премести у Кумровец, при чему је Шешељ између осталог то подржао, уз ограду да ако се то ипак не догоди, „оперативне групе ће ноћу извршити посао.“¹⁵⁷ Прилазак маузолеју није био могућ, али одушак дела јавности је могао бити искаљен у потпуно јавном простору, на улици. Тако је на годишњицу Титове смрти 1990, у београдској улици Маршала Тита дошло до масовног окупљања грађана који су тражили између осталог и промену њеног назива. Покушаји скидања табли са именом улице били су праћени сукобима са милицијом и повицима демонстраната „Фашиста, фашиста!“¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Kosta Nikolić, “I posle Tita – Tito. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980-1990,” u *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. O. Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 771, 772.

¹⁵⁷ Ivana Radovani, “Izvještavanje o Danu mladosti: medijska poruka u povijesnoj predstavi,” u *O Titu kao mitu*, ur. N. Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl, (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006), 432.

¹⁵⁸ „Jugoslavija 1990“, телевизијска емисија, продукција Хрватске ТВ, децембар 1990.

Декомеморација личности

Титово име најпре је почело да се брише, очекивано, са географске мапе: тзв. „Титови“ градови враћали су своја претходна имена и тиме реконституисали свој идентитет наново. Међу првим градовима у којима се појавила таква иницијатива био је Титоград: 8. јануара 1990. године на страницама дневног листа *Побједа* појавила се иницијатива која је већ преко свог текста указивала да мотиви за ово нису чисто рестауративне природе.¹⁵⁹ Први од градова који је променио име било је пак Велење 1990, након њега Дрвар 1991, па Косовска Митровица, Врбас и Ужице 1992. године. Главни град Црне Горе поново је добио име Подгорица 2. априла 1992, након референдума о имену града, а одлука о промени назива града донесена је пак у црногорској Скупштини, пошто је требало поништити одредбе претходног закона о именовању града Титоградом.¹⁶⁰ Велес је званично поново носио то име (чак) до 14. септембра 1996. када је македонско Собрание усвојило нови Закон о територијалној подели Републике Македоније, а Титова Кореница званично поново постаје Кореницом тек 1997. Град који је преко пет година био у полуванредном стању усред рата у Хрватској, очито је имао друге приоритете од формалног преименовања места. Тек је законом усвојеним у Сабору Хрватске 17. јануара 1997. службено враћено старо име града.¹⁶¹ Тиме је

---

¹⁵⁹ Тако потписници (књижевници Ранко Јововић, Будимир Дубак и Радомир Уљаревић) у иницијативи, између осталог наводе: “Било би згодније да већи и љепши градови имају љепша и већа, и свјетлија имена, примјерице Загреб или Љубљана (или оба), те према томе да приме и носе, ако то желе, име које ће Подгорица вратити.” – „Погорица, опет.” *Побједа*, 8. јануар 1990.

¹⁶⁰ *Закон о престанку важења Закона о о промјени имена града Подгорице у Титоград*, Службени лист Републике Црне Горе 13/92, 1992. О условно речено антикомунистичком и националистичком контексту овог (и многих других преименовања) сведочи текст објављен који дан након скупштинске одлуке: “Људи који су у охолости побједи и надмености скоројевићевства, груди надутих илузијом да историја почиње (и завршава се) с њима, шест вјекова Подгорице запечатали су именом свога великог вође... Прошетајте се, тако, овим цртежом града и имаћете шта да видите: силни булевари и улице револуција и октобарских револуција, Маркса, Енгелса, Лењина, Моше Пијаде, Авноја и Кноја... премрежиле су лице Подгорице, као што би паучина да није вјетра... Завршни ударац у овом вишедеценијском напору изведен је не тако давно, када су читав Блок пет, четврт са неколико хиљада житеља, посветили Едварду Кардељу, учитељу и народном хероју, човјеку који је инструментализовао Југославију у средство за сепарацију Словеније, и не само Словеније...” - Вуковић, Миодраг. „Цртеж града.” *Побједа*, 5. март 1992. Средишњи трг титоградског Блока 5 је по смрти Едварда Кардеља назван његовим именом, да би са почетком „детитоградизације“ ова јавна површина постала Трг краља Николе. Околне улице у овом блоку су сходно тадашњим идентитетским политикама реанимирања српског национализма добиле називе Вијенац Косовских јунака, Пролаз Арсенија Чарнојевића и др.

¹⁶¹ *Закон о подручјима жупанија, градова и опćина у Republici Hrvatskoj*, Народне новине бр. 10/1997, 30. јануар 1997. Но, неке друге локалне самоуправе на подручју САО Крајине су ипак биле експедитивније у декомеморацији Титовог имена – тако је још 11. фебруара 1991. СО Книн

први град назван по Титу постао и последњи град који ће вратити своје старо име. Постепено склањање Титових портрета из разних установа и организација, праћено је и уклањањем бисти (често и њиховим вандализовањем), понекад у тишини и без јавне прокламације, понекад гласно и ритуално, самоиницијативно или уз службене одлуке. Натписи са Титовим именом уз брда и поред путева су пак или били склањани, или запуштани чиме су пропадали (а каткад су и даље одржавани у реду). Уклањање ових висинских оријентира је тако понекад рађено и потпуно на своју руку, па је на пример у Сплиту са Марјана, симболично на Дан Републике 1991, а у јеку рата у Хрватској, склоњен гвоздени натпис Тито у режији припадника паравојних јединица ХОС. Док се градске власти нису званично бавиле овим знаком, приватна лица су апаратима за заваривање једноставно демонтирала натпис.¹⁶²

Осим са географских карата и брда и планина бивших југословенских земаља, Титово име нестајало је постепено и са уличних табли у многим местима. Једнако брзо како их је добио након Другог светског рата, Тито је сличним темпом губио своје улице у јеку југословенских ратова. Обратимо ли пажњу поново на Титове („владарске“) улице у главним градовима бивших република и покрајина СФРЈ, може се приметити разнолика ситуација. Многи бивши републички центри су са успостављањем независности постали и главни градови суверених држава, а треба се подсетити да „главни градови у Средњој и Источној Европи имају суштинску улогу у националним покретима и креирању нових националних идентитета.“¹⁶³ Промене у симболичкој топографији престоница понекад више говоре о идентитетским политикама него многи јавни манифести и наративи. У покрајинским центрима је новосадски Булевар маршала Тита добио име по Михајлу Пупину, а приштинска улица Маршала Тита је постала Видовданска (јасно тиме показујући каква се политика међунационалних односа

предложила да се главна улица не зове више Маршала Тита већ – Краља Петра Првог Ослободиоца – Mile Đakić, „Hronika Republike Srpske Krajine,” на internetској страници tvorac-grada.com, страници приступљено децембра 2011.

¹⁶² Шеф јединице ХОС-а који је водио акцију склањања знака, огорчен неактивношћу сплитске власти по овом питању, изјавио је да је то „само симболично обрачунавање са комунизмом и необољшевизмом у црвеном и орјунашком граду.“ – I. Bonković „Legenda sa Marjana otišla u povijest,” *Slobodna Dalmacija*, 30. новембар, 1991. Иако званично нису имале ништа са овим поступком, није искључено да су градске власти неформално подржале овакав чин како се саме не би морале бавити овим питањем. В. слику 5.

¹⁶³ Laura Kolbe, „Central and Eastern European Capital Cities: Interpreting www-pages – History, Symbols and Identity,” *Planning Perspectives* 22 (2007).

водила на Косову у то доба).¹⁶⁴ Љубљанска *Titova cesta* је 1991. године подељена на две улице: у центру града названа је *Slovenska cesta*, а у Бежиграду *Dunajska cesta*. Главни скопски трг *Маршал Тито* преименован је у *Плоштад Македонија*, посебно пригодно с обзиром на то да је на том месту објављена прокламација о независности Македоније 8. септембра 1991.¹⁶⁵ Београдска улица Маршала Тита је 15. маја 1992. названа, не претходним њеним именом (Краља Милана), већ Улицом српских владара (као јасан ехо именовања загребачког Трга жртава фашизма у Трг хрватских великана). Претходне године, и новобеоградској основној школи „Јосип Броз Тито“ промењено је име одлуком општинских власти, а наводно на захтев школског колектива (сасвим у складу са духом времена, ова је школа прозвана „Јован Дучић“).¹⁶⁶ Очито је долазило до систематске декомеморације Титовог култа из средишта градског текста: док је по ослобођењу његово име инсталирано као један од најбитнијих (ако не и најбитнији) идентитетскиц маркера у урбано називље центра, од 1990. се демонтира његов централни карактер, и са градских мапа и из националних дискурса.¹⁶⁷ Ово је у Београду био резултат и директних политичких интервенција. Према исказу тадашњег председника градске комисије за споменике и називе улица и тргова, члановима ове комисије је из редова тада владајуће странке директно сугерисано не само да се промени име централне београдске улице назване по Титу и главне земунске улице, већ да се његово име потпуно избрише из градске топографије – ипак је у рубном рурбаном насељу Вишњица сачуван назив улице Маршала Тита.

---

¹⁶⁴ Детаљније видети у поглављу *Потпуна реконфигурација градског текста (неоспораване политике простора)*.

¹⁶⁵ На двадесету годишњицу проглашења независности на истом тргу постављена је гигантска скулптура „Коњаник“, као очита алегорија на Александра Великог и његовог коња Букефала, а у склопу интензивне меморијалне и урбане реконструкције центра Скопља на таласу тзв „антиквизације“ македонског идентитета под владама које води ВМРО. И пријањајућа улица *Маршал Тито* прозвана је *Улица Македонија*.

¹⁶⁶ *Одлука о промени имена Основне школе „Јосип Броз Тито“*, Службени лист Града Београда 24, 4. децембар 1991, 1635. У овој одлуци пак није спомињано да ли се радило и о спонтаном чину.

¹⁶⁷ Некадашњи Титоград није имао саобраћајницу названу по Титу, али је следом ове логике укинут назив средишњег булевару на којем се налазио гро републичких институција: тако је Булевару Блажа Јовановића (дугогодишњег социјалистичког лидера Црне Горе) враћен наводно стари назив Немањина обала (сасвим у складу са преовлађајућим идентитетским политикама у доба ревитализације српског национализма у Црној Гори), иако је тај булевар пре комунизма заправо био две улице: Немањина рива (обала) и Рива (обала) Божицара Вуковића (Подгоричанина) – савремене државне институције налазе се на траси ове друге обале, чији назив није враћен – в. Подгорица – мапа – 1:2500, у књизи *Црна Гора 1941-1945*, Титоград: Побједа, 1966.

У Загребу пак није дошло до мењања назива Трга маршала Тита из више разлога који сежу од претпоставки да је то било због наклоности председника Фрање Туђмана према Брозовом лику (макар не и делу), до чињенице да се јавни ритуал детронизације претходног поретка већ одиграо на средишњем загребачком тргу којем је враћен стари назив, и то уз церемонију враћања коњаничке статуе бана Јелачића 16. октобра 1990.¹⁶⁸ Нити у Сарајеву није мењано име главне улице Маршала Тита. Могло би се претпоставити да у доба најпре галопирајуће кризе, а потом и рата и опсаде града, преименовање појединих улица просто није било приоритет. Међутим, и у току опсаде у Сарајеву су ипак мењани називи улица: тако је некадашња улица ЈНА постала улица Зелених беретки (из очитих разлога), а ранији Трг Пере Косорића у насељу Храсно, место најтежих окршаја у току опсаде на самој црти разграничења, назван је Трг хероја. Према исказу председника кантоналне комисије надлежне за именовање улица (од 2008-2010), преименовање овог трга „представљало је вид отпора и дизања морала грађана и Храсног и Сарајева у току најжешће опсаде.“ И у ванредним ситуацијама показује се да је изградња идентитета веома битна.¹⁶⁹ Средишњи урбани топоси који су носили Титово име нису пак наставили традицију „владарске“ комеморације с обзиром на то да (осим у појединим државама) није било нових неспорних националних лидера, а кад их је и било није се ишло на њихову меморијализацију у простору што се (правилно) сматрало отворено ауторитарним поступком. Централне саобраћајнице најчешће нису ни добијале своје старе називе (осим у појединим случајевима) – ове је битне просторе требало обележити пригодним симболима који би потпомогли нове националне политике у сада већ сувереним државама. Тако су средишње саобраћајнице на пример називане по етнонимима (*Slovenska cesta*, *Плоштад Македонија*) или државотворно-митским појмовима и кованицама (Српских владара и Видовданска). Занимљиво је да током деведесетих најчешће није нађена адекватна симболичка замена за лик „оца-оснивача“ у новим националним митологијама, па ни у обележавању простора

---

¹⁶⁸ О овоме детаљно у D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 61-98. Највеће контроверзе ће у Загребу изазвати већ спомињано именовање Трга жртава фашизма у Трг хрватских великана.

¹⁶⁹ Томе сведочи и ситуација из Берлина нетом по завршетку Другог светског рата. Дана 24. маја 1945, ни три недеље од капитулације Трећег рајха, први пут се састала нова цивилна администрација града: осим заиста ургентних питања готово савијене престонице као што су опскрба храном и смештај људи без крова над главом, било је покренуто и питање промене назива улица. До 22 јуна исте године, сви називи улица који су асоцирали на скорашњу, сада проscribeвану прошлост били су одстрањени скидањем уличних табли и постављањем нових привремених, начињених од картона и даски. – M. Azaryahu, „Renaming the past...“, 37.

(осим гдекоји примери из Хрватске где су бивше Титове, и неке друге централне саобраћајнице биле називане по Анти Старчевићу, „оцу домовине“, на пример у Дубровнику и Осијеку) – можда су поједини тада актуелни лидери (потенцијално) видели себе као такве фигуре.

С друге стране, сећање на сада детронизираниог „оца-оснивача“ пригодно је маргинализовано и на местима сећања која су била специфично креирана са тим циљем. Некадашњи кумровечки комплекс је у јеку рата у Хрватској био слабо или никако посећен, пребачен са државне надлежности на регионалну (Титов музеј сада је функционисао као јединица Музеја Загорја), а бивша Партијска школа и Спомендом (каснији Хотел *Загорје*) били су привремени дом избеглим и прогнанима из разних делова Хрватске све до 2000. О готово потпуном заборау у који је утонуо овај комплекс сведочи исказ становнице овог места која каже да је „до 2000. године Кумровец био мртво село.“¹⁷⁰ Ни београдски Меморијални центар није доживео блиставе дане – 1996. он се укида, а уместо њега Влада тадашње СРЈ оснива Музеј историје Југославије спајањем Меморијалног центра и бившег Музеја револуције народа и народности Југославије. Осим тога, значајан део објеката из оквира центра (Титова резиденција, Спомен збирка, ловачка кућа и др.) се издвајају и дају на коришћење председнику СРЈ, Слободану Милошевићу – „вођа српског народа“ упао је у кућне папуче вође радног народа, макар на стамбеном нивоу остваривајући митингашки поклич из доба распада Југославије: „Србија се стално пита, кад ће Слобо мјесто Тита.“¹⁷¹ Гробно место Јосипа Броза Тита, Кућа цвећа, постаје тако деведесетих година, *de facto*, сегмент музејске поставке новоствореног музеја, и то слабо посећен. Претње о деложирању или уништавању овог места ипак нису остварене, а локалитет је запао у скривену усамљеност даље од градске вреве. Управо је ова релативна физичка одвојеност један од могућих разлога за чињеницу да Кућа цвећа није измештана или скрнављена.

Кућа цвећа је изграђена 1975. године као зимска башта у оквиру резиденцијалног комплекса у Ужичкој, у којој је Тито проводио доста времена, да

---

¹⁷⁰ Marjeta Rajković, „Uspori i pad jednog političkog mjesta iz perspektive lokalnog stanovništva,“ u *O Titu kao mitu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006), 138.

¹⁷¹ Ivan Čolović. *Bordel ratnika* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 30.

би 1980. по његовој смрти била трансформисана у врсту маузолеја. Читава концепција последњег Титовог почивалишта у значајној је мери позајмљена од меморијалног локалитета Френклина Рузвелта у америчкој држави Њујорк у којој је овај амерички председник и сахрањен. Посетивши Рузвелтов гроб 1960, Тито је био фасциниран резиденцијалним комплексом у оквиру кога се налази председников гроб о чему су биле обавештене надлежне структуре у земљи, те стога не чуди чињеница да се и Титов гроб такође нашао у оквиру резиденталног комплекса председника СФРЈ (не само да и сами гробови два државника веома подсећају један на другога, јер су оба квадратне структуре начињене од белог мермера, већ су им и називи јако слични – док се Титов гроб назива Кућа цвећа, Рузвелтов се зове – *Rose Garden*).¹⁷² Ово готово интимно место смештено даље од свакодневног погледа грађанства прилично се разликује од познатих маузолеја неких других вођа социјалистичких земаља. Поред надалеко познатог Лењиновог маузолеја на Црвеном тргу у Москви (у којем је до 1961. био положен и Стаљин), у централном градском простору био је сахрањен и бугарски вођа Георги Димитров, такође у маузолеју, на средишњем софијском тргу Кнеза Александра Батенберга (у току социјалистичке епохе Трг 9. септембра). Дословно пресликавање московске ситуације видљиво је и преко чињенице да је у маузолеју смештено Димитровљево балзамовано тело, што је случај и са Лењином. Са променом политичког поретка у Бугарској, најпре долази до измештања и кремације Димитровљевих балзамованих остатака на лето 1990, да би и сама зграда маузолеја била срушена 1999. године за владе Савеза демократских снага (у току ових девет година зграда бившег маузолеја је била напуштена и запостављена, исписивана графитима итд.).¹⁷³ У случају „оригиналног“, Лењиновог маузолеја, до данашњег дана воде се расправе о измештању његовог тела и рушења маузолеја на средишњем московском тргу. Вероватно је чињеница да су посмртни објекти Лењина и Димитрова били смештени у самом градском ткиву, као неизбежни свакодневни спомен грађанству на социјалистичке лидере, условила деложацију тела и касније рушење маузолеја у софијском случају, а

---

¹⁷² Лада Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења – Кућа цвећа и Музеј историје Југославије,” у *Спомен места – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 103.

¹⁷³ Валентина Васева, „Погребения на политици през постсоцијалистическия период – българо-сърбски паралели,” у *Постсоцијалистическата всекидневна култура в България и Сърбия*, ур. Ана Лулева и др. (София: Етнографски институт с музей – БАН, 2009), 73, 74.

сталну дебату и позиве на склањање маузолеја у Москви.¹⁷⁴ Чињеница да је Титов гроб и немонументалан, и релативно изолован у симболичкој перцепцији града је вероватно знатно утицала на то да он не буде премештен (или срушен).

Насупрот томе, јасна истакнутост Титове персоне у градском тексту с почетка деведесетих најчешће је виђена као сметња. Тако је у, тада и даље званично Титовом Ужицу, монументални Кршинићев кип Тита на Тргу партизана 28. августа 1991. године уклоњен одлуком општинске владе, и то, како Бојана Богдановић наводи, без неопходне сагласности регионалног и републичког завода за заштиту споменика културе, једноставно ангажујући локално грађевинско предузеће да склони и измести споменик у ужички Народни музеј.¹⁷⁵ Споменик је претходно често био жртва оштећења и покушаја рушења, а његовом уклањању присуствовало је више стотина грађана, који су уз одобравање и аплауз пропратили вишечасовне покушаје скидања бетоном чврсто постављеног споменика.¹⁷⁶ Док је за преименовање града требало спровести релативно дуготрајну процедуру, склањање статуе (макар чини се без дозволе свих надлежних институција) било је и једноставније, а и ефектније – слике трга на којем се окупила маса људи да одобрава склањање Титове статуе обишле су читаву земљу, готово у детаљ подсећајући на сличне сцене деложирања владарских статуа из источноевропских земаља тих година.¹⁷⁷ Прокламаторни ефекат овог чина био је евидентан, а можда и намеран. Као гаранција за сигурну декомеморацију, у Титограду је изјашњавање грађана о имену града било спојено са референдумом о „очувању“ Југославије 1. марта 1992, и као подршка излазности, и као симболичка везаност два чина (“детитоизирање” Титограда са истовременом “дејугославизацијом” Југославије).¹⁷⁸ С друге стране, Велење је

---

¹⁷⁴ При чему је чињеница да је Димитров измештен, а маузолеј му срушен, детереминисана сталним променама на власти различитих политичких опција у Бугарској (а које имају супротстављена становишта по питању наслеђа социјалистичког периода у тој земљи), док се и даље присуство Лењина на Црвеном тргу може објаснити и приличним континуитетом владајућих структура у Русији од распада СССР-а до данас, и релативно афирмативним становиштем скоро свих транзицијских гарнитура Руске Федерације спрам наслеђа некадашњег Совјетског Савеза.

¹⁷⁵ Бојана Богдановић, „Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица“ (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2011), 206.

¹⁷⁶ Б. Пејовић, „Уклоњен споменик Јосипу Брозу.“ *Политика*, 28. август 1991. Како се још у чланку наводи, одлучено је да се Титов кип не излаже као музејски експонат “јер би то пореметило садашњу амбијенталну целину”, већ да се депонује у трезор.

¹⁷⁷ В. слику 7.

¹⁷⁸ Иако се иницијално чинило да ће резултати овог изјашњавања бити јако неизвесни, дефинитивни извештај давао је цифру од 72,1 посто изашлих који су гласали за враћање имена Подгорица - Мр. П. “Подгорица умјесто Титограда.” *Побједа*, 3 март, 1992. Касније су се јавили

добило своје старо име назад 17. јула 1990 на седници Скупштине општине, а по иницијативи Зелене странке. За разлику од именовања девет година раније, те уклањања ужичког споменика Титу годину дана касније, овај поступак није био ни свечарски, ни јако наглашаван – готово рутински је извршено преименовање, и том приликом тадашњи градоначелник наглашава како „не обраћа пажњу на честитке из Титовог Ужица, нити новинарске провокације о продаји Титовог споменика Дрвару... јер се ништа особито није догодило укидањем одлуке из 1981. о преименовању нашег града у Титово Велење.“¹⁷⁹ Иако је изгубио свој (Титов) град, по Титу се и даље звао главни градски трг у Велењу, а монументални споменик остао је на истом месту. Оригинални Аугустинчићев кип, у Кумровцу, такође је остао на свом месту.

Пад Титовог култа са службеног пиједестала у целости је коинцидирао са променом друштвено-политичког система и почетком вишестраначја. Тзв. пад комунизма, и у бившој Југославији и у другим земљама, представљао је велики друштвени стрес-догађај несумњиво историјског значаја, који својим последицама има снагу да утиче на светоназор и размишљање читавих слојева становништва.¹⁸⁰ Са њим је отпочео и процес тзв. транзиције, која постепено наговештава нове друштвене оквире, где се „појављују нови друштвени и економски односи који ће више или мање брзо, више или мање силовито, постати општи и познати услови функционисања једног новог друштва.“¹⁸¹ Надода ли се томе и рат у бившој Југославији, који је у мањој или већој мери, директно или индиректно, погодио милионе људе и све бивше југословенске земље, може се

гласови који су доводили у питање и регуларност и легитимет овог изјашњавања (уосталом као и за истовремени референдум о останку у крњој Југославији). На исти дан је и у тадашњем Иванграду организован плебисцит о враћању старог имена града (Беране) – резултат је и у овом случају био позитиван.

¹⁷⁹ И у оваквом симболичном часу ритуалног пада култа личности, није се ишло у крајност, те тако председник СО Велење Панкрац Семечник наводи: „Тадашње преименовање по маршалу Титу је просто било израз тога доба, као спомен на нешто велико у нашој историји. Па и да су опетовања Зелених Велења о сулудости тога времена које је диктирало именовање града по Титу потпуна истина, постоји још једна истина. То је истина о тешком раду у овој долини, истина о ударничком раду при изградњи града, истина о људима који су дошли из свих крајева Југославије који доказују да је могуће живети и стварати у миру и толеранцији. .. И ако је у одређеном времену симбол свега наведенога био Тито, онда тадашњу одлуку о преименовању не треба критиковати и подгревати политичке страсти, већ је треба, у светлу нових спознаја, у миру променити.“ - „Velenje je zopet Velenje.“ *Naš čas* št. 28, 26. juli, 1990.

¹⁸⁰ Srećko Mihailović, „Oduzimanje budućnosti: omladina Srbije u vodama tranzicije,“ u *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. S. Mihailović (Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 2004), 24.

¹⁸¹ Морис Годелие, „Анализа транзиторних процеса,“ *Гласник Етнографског института САНУ* 38 (1989): 203.

добити слика о изнимно „убрзаној историји“ на маленом постјугословенском простору у последњој деценији двадесетог века. У читавом сплету интензивних промена који је подразумевао и распад старе, а стварање и етаблирање нових држава, судбина култа некадашњег лидера и није била најпрононсираније догађање. Заправо, интензитет и динамика догађаја су били такве јачине, да је некако остало непримећено да је, упркос јавном објављивању краја Титовог дела и масовног одрицања од његовог лика, његов постхумни имаго у јавној сфери, а тако и у јавном простору, и даље остао присутан, иако у мањој мери, али и даље жив и, а испоставиће се и жилав.

***Reliquiae reliquiarum* култа личности**

Талас декомеморације Титовог лика и имена из јавног простора током деведесетих година заправо није био потпун – док су службени наративи тог доба у листом свим бившим југословенским републикама јавно раскршћавали са култом личности, Титовим ликом и делом (макар на различите начине и са различитих, често супротстављених позиција које су укључивале антикомунизам и/или национализам, а тек понекад демократску и либералну критику Титовог култа и политичког наслеђа), у слабашним мањинским дискурсима опстајало је афирмативно гледање на лик и дело Јосипа Броза Тита, а симболички подсетници на бившег председника и даље су егзистирали у јавном простору широм бивше Југославије. За разлику од многих других постсоцијалистичких друштава, где су бивше владарске представе прилично систематично уклањане (на пример у Албанији), у већини постјугословенских држава то није био случај са знамењина на Тита (по чему је ова ситуација сличнија стању у Руској Федерацији и делимично Бугарској, где јавни спомени на Лењина и Георги Димитрова нису у потпуности уклањани из јавности). Такође, ово је у дијаметралној супротности са ситуацијом по победи у Другом светском рату, када су нове власти свеобухватније и детаљно уклањале просторне подсетнике не само из година окупације, већ и оне на претходни монархистички режим (осим појединих изузетака од којих су неки споменути раније). Овакво стање можда и логично произлази из разлика у природи политичких односа након Другог светског рата и

при распаду Југославије: у првом случају је монопол комунистичке партије и њених продужетака у виду масовних организација одржавао чврсту стегу и унисоност у одлучивању на скоро свим нивоима јавног живота, док је у периоду након промена у друштвеном систему од 1990. политички и социјални миље већине постјугословенских земаља, иако суштински одређен преовлађујућим национализмом и најчешће ауторитарном владавином, био и диверсификованији и демократскији по питању учешћа различитих политичких и друштвених актера. Самим тим, и идеологизација простора у ово доба неминовно показује мању монолитност, што детерминише појаву бројних прежитака просторне комеморације из претходног система. „Остаци остатака“ Титовог култа тако су и даље присутни у јавним просторима бивше Југославије, свакако у мањој мери него што је био случај раније, а распрострањеност и контекст Титовог „останка“ у јавном простору може се разматрати и с обзиром на улице назване по њему у бившим југословенским републикама.

Као што је напоменуто раније, у главном граду Словеније некадашња Титова цеста је укинута, но ако је склањање Титовог имена из главне саобраћајнице главног града сада независне земље било спроведено са циљем демонтирања Тита као централног симбола у престоничком тексту, исти случај није био правило у свим другим градовима. Крајем 2011. године Титово име је носио значајан број главних и прометних градских тргова и улица широм Словеније (по подацима државног статистичког уреда ради се о 13 саобраћајница у градским насељима),¹⁸² и то у Марибору, Копру, Велењу, Јесеницама, Постојни, Толмину, Илирској Бистрици и другим местима. Декомеморација његовог имена је очита, али ипак не свеопшта. Истовремено, остале улице и тргови који комеморишу Други светски рат, НОП и личности директно повезане са њим нису масовно преименоване као у неким другим државама бивше Југославије, те тако и даље постоји 29 Партизанских улица, 24 Партизанске цесте, 23 Кидричеве улице, 22 Томшичеве улице, и др.¹⁸³

---

¹⁸² Подаци са мрежне странице stat.si/krajevnaimena, базе података назива насеља и улица на сајту Статистичког уреда Републике Словеније. Интересантно је да су по истом извору по Едварду Кардељу данас именоване четири улице или трга (у Љубљани, Марибору, Новој Горици и Велењу).

¹⁸³ База података словеначког статистичког уреда такође сведочи и о даље знатној присутности личности и директно и индиректно повезаних са НОП и словеначким Ослободилачким фронтом (*Osvobodilna fronta*), а које су у пораћу промовисане као важне особе словеначке политичке

У Хрватској се Тито такође није преселио са свих улица и тргова који су по њему названи за социјализма. Осим загребачког Трга маршала Тита, јавне површине назване његовим именом (које су, с обзиром на то да се махом ради о комеморацији спроведеној у току његове власти, најчешће значајне улице и тргови) и даље постоје у Ријеци (Титов трг), Шибенику (Пољана маршала Тита), Пули (Титов парк), Великој Горици (Трг маршала Тита), Карловцу, Опатији, Запрешићу итд. Истраживање спроведено 2007. године показало је да је по Титу у хрватским градовима и даље названо 25 улица или тргова (а што је тек 52. најчешћи одоним у Хрватској, сигурно знатно мање него у социјалистичком периоду), те да су најчешће комеморисане особе Матија Губец, потом Владимир Назор, Стјепан Радић, Јосип Јелачић, Људевит Гај, Анте Старчевић, Аугуст Шеноа, Никола Тесла итд.¹⁸⁴ Интересантно је приметити да је највећи број уличних назива посвећених Титу сачуван у Северозападној Хрватској, Истри и Хрватском приморју, крајевима који нису директно били погођени ратом 1991-1995, док су Титови одоними редовније брисани у подручјима интензивних ратних дејстава. Овај тренд је посебно карактеристичан за подручја која су прикључена Хрватској одлукама ЗАВНОХ-а и АВНОЈ-а, где Титове улице готово да и нису диране.

Ситуација у Босни и Херцеговини по овом питању зависи увелико од ратне и поратне судбине одређене локалне заједнице. Док су у градовима који су током рата били под контролом ВРС или ХВО (а данас најчешће представљају насеља са српском или хрватском етничком већином) улице и тргови названи по Јосипу Брозу Титу углавном добили нова имена, у градовима који су крај рата дочекали под заштитом Армије БиХ (а махом имају бошњачку већину) ситуација је најчешће била обратна. Тако данас Титове улице и тргови, осим у Сарајеву, постоје и у Тузли, Мостару (његовом источном делу), Зеници, Бихаћу, Горажду,

---

митологије. Узму ли се у обзир одоними који комеморишу само особе, може се приметити да је четврти најчешће меморијализован Словенац Карел Дестовник Кајух (песник и народни херој), девети Франце Бевк (писац, шпански борац и припадник НОП), једанаести Отон Жупанчич, дванаести Борис Кидрич, четрнаести Тоне Томшич итд. Две убедљиво најчешће просторно комеморисане особе у Словенији су пак Франце Прешерен (са 46 градских саобраћајница) и Иван Цанкар (44 улице или трга).

¹⁸⁴ Slaven Letica, *Let iznad kukavičjeg gnijezda* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2007). Од особа које су првенствено повезане са НОБ, од Тита су тако чешће меморијализовани именовањем јавних површина: Владимир Назор, Иван Горан Ковачић, Аугуст Цесарец, Андрија Хебранг (чија је комеморација отпочела након 1990.), Миховил Павлек Мишкина, Иво Лола Рибар и Владимир Гортан. Интересантно је да је и овде, као и у Словенији, знатно присуство „партизана-књижевника“, а који су врло често меморијализовани по завршетку Другог светског рата.

Коњицу и другде. На територији Федерације БиХ тиме постоји око 15 улица названих по Титу. 2007. године најчешћи одним у 100 од 120 босанско-херцеговачких општина била је Омладинска улица (36 пута), на подручју Федерације се преко десет пута осим Тита комеморишу и Златни љиљани, град Сарајево, Џемал Биједић и Кулин бан, а у Републици Српској преко 30 улица названо је по Светом Сави, а преко двадесет пута комеморисани су и Вук Караџић, Петар Кочић, Јован Јовановић Змај, Никола Тесла, Гаврило Принцип и краљ Петар Карађорђевић.¹⁸⁵

Главни град Црне Горе променио је име 1992. године, а средишњи је цетињски Трг маршала Тита постао Трг краља Николе (традиционално знан као Дворски трг). Преименовање ове јавне површине по последњем црногорском краљу било је део наступајућег тренда меморијализације овог суверена која је остварена и подизањем монументалних коњаничких статуа, најпре на централном тргу у Никшићу, а касније и у Подгорици преко пута здања црногорске Скупштине.¹⁸⁶ У осталим пак црногорским градовима декомеморација маршала Тита је била тек спорадична (на пример рецентно преименовање улцињског Булевар маршала Тита у Скендербегов булевар које је изазвало доста контроверзи, а још увек није потврђено од надлежног републичког органа управе), те се Титове улице и тргови налазе у низу црногорских градова: Херцег Новом (Трг маршала Тита), Бару (Улица маршала Тита), Тивту (Обала маршала Тита), Рожају (Улица маршала Тита) и др.

Ни у Македонији процес декомеморације није био свеопсежан. Главни скопски трг и пешачка зона су преименовани у трг и улицу *Македонија*, али је име елитне скопске гимназије *Јосип Броз Тито* остало непромењено. У другим пак македонским градовима и даље су често присутни називи улица по Титу: битолска *Улица Маршал Тито* (традиционални *Широк Сокак*, главна градска шетница), охридски *Кеј Маршал Тито*, струмичка *Улица Маршал Тито* и др. У

---

¹⁸⁵ У насељима са хрватском већином најчешћи одоним су углавном из хрватске националне историје попут краља Томислава, Стјепана Радића, Анте Старчевића, бана Јосипа Јелачића итд - Т. Šikanjić i dr. „Omladinska најчешћа улица.“ *Nezavisne novine*, 27. oktobar, 2007.

¹⁸⁶ Осим споменика, након 2000. године Краљ Никола у Подгорици добија и дугачку улицу која од центра града води ка југу. Ранији Трг краља Николе у насељу Блок 5 (оригинални Кардељев трг) изгледа више није био довољно репрезентативан с обзиром на место овог суверена у новој националној митлогији, те се његово име сели у сам центар гарда, а бивши трг добија ново име по антифашисти Николи Ковачевићу.

време влада под вођством СДСМ-а (што је најдужи период од независности), није се ишло на ревизију прошлости преко измена у јавној меморијализацији, али се тај процес почео делимично одмотавати у току последње две владе које води ВМРО. Слично као у Црној Гори и Словенији, није постојао систематски труд да се од стране представе о бившем председнику из јавног простора – пригодно су означени средишњи просторни маркери (као што су име главног града Црне Горе, средишњи трг и улица у престоницама Македоније и Словеније, историјски трг на Цетињу и сл.), чиме се просторно одстрањивала централност Титовог лика у националном дискурсу, док је на периферијама упросторавање нових националних идеологија било другоразедно, и мање-више остављено на вољу локалним управама.

У Србији се ово „централно управљање“ политиком меморијализације покушало пак остварити већ препорукама усвојеним у српској Скупштини 24. јула 1991, којима се локалним самоуправама налагало брисање имена непожељних историјских личности, а што је плански циљало и на Јосипа Броза Тита. Са разбуктавањем рата у ускоро бившој Југославији, оваква врста делатности се показала неприоритетном, али се ипак почела спроводити, те се тако преименују улице назване по Титу у центру Београда и Земунa, Новом Саду, Нишу и другим градовима. Међутим, процес није био једновремен (нпр. шабачка улица Маршала Тита тек 2005. постала је Господар Јовановом), те је доста улица остало са старим именом. О фокусирању на симболички центар при процесу декомеморације сведочи чињеница да су „Титове улице“ у центру Београда и Земуну брзо преименоване, док се то у појединим београдским сателитским насељима и селима десило тек 2004. (Батајница), а у некимa ни до сад (Вишњица, Јаково, Добановци, Бољевци, Сланци, Болеч, Лештане и Мељак). Но, декомеморација улица названих по Титу је прилично унапредовала да би до данас (почетак 2012 године) у тзв. ужој Србији тек два општинска средишта и једно градско насеље званично имали „Титову улицу“ (Тутин, Крупањ и Бања Ковиљача), Београд у рурбаном насељу Вишњица, те 30 сеоских насеља (укључујући и претходно поменута из околине Београда). С друге стране, у АП Војводини ситуација је доста другачија:¹⁸⁷ до данас 11 општинских средишта (од којих је највеће

---

¹⁸⁷ Аутор није дошао до података о градским називима по Јосипу Брозу Титу на Косову.

Суботица)¹⁸⁸ има улицу или трг названу по Титу, и чак 132 села.¹⁸⁹ И овде се може уочити занимљива динамика у меморијализацији у односу центар – периферија: док су преименовања у градовима ипак узела већег маха, у селима је тај процес очито успоренији. Такође, слично одониму „братство и јединство“ који је претходно дискутован, очито и лик Јосипа Броза Тита има одређени капацитет да и након слома социјалистичког система буде коришћен у насељима са мешовитом националном структуром или са значајним присуством мањинских заједница. Из претходних примера може се закључити да декомеморација (не само Тита) у знатној мери зависи и од локалних прилика у појединим срединама, али ипак се не може рећи да постоји пуна самосталност локалних заједница и елита по овом питању, ни у административном нити политичко-идеолошком смислу, што ће бити дискутовано касније у тексту.

Осим у бившој Југославији, Јосип Броз Тито је и даље комеморисан низом улица и у страним земљама, највише, очекивано, несврстаним (Етиопија, Тунис, Замбија, Гана, Индија, Египат, Ангола, Кипар итд.). Титове улице и тргови постоје и у Италији, Русији, Бразилу, а по њему је била названа и једна од улица у Прагу од 1946. до 1948. године, која је након резолуције Информбироа преименована у Улицу југословенских партизана како се и данас зове. Иста се ова улица од 1934 до окупације Чехословачке звала по (поново) југословенском краљу Александру, чиме је овај путни правац у чешкој престоници, очито плански, одржавао континуитет меморијализације југословенских особа или појмова.¹⁹⁰ Како Саша Шимпрага наводи, Јосип Броз Тито је, по свему судећи, особа из Хрватске по којој је и даље названо највише јавних површина ван бивше Југославије.¹⁹¹ У иностранству је некадашњи председник такође овековечен и скулптурама: његова биста налази се на споменику оснивачима покрета Несврстаних у Конакрију у Гвинеји, а Титове скулптуре се налазе и у главном граду Алжира, те Мексика, и то у парку такође названом по њему. Оволика присутност Јосипа Броза Тита у јавном простору страних земаља није вероватно условљена само његовим глобалним политичким утицајем или угледом који је

---

¹⁸⁸ Ради се о следећим градовима: Суботица, Ада, Бачка Топола, Бачки Петровац, Чока, Јабука, Ковачица, Кула, Нова Црња, Нови Бечеј и Врбас.

¹⁸⁹ Подаци и за централну Србију и за Војводину су са дигиталне мапе Србије на сајту planplus.rs.

¹⁹⁰ Saša Šimpraga, *Zagreb, javni prostor* (Zagreb: Porfirogenet, 2012), 476.

¹⁹¹ Исто.

уживао у појединим земљама. Обичај именованја улица или установа, и постављање спомен обележја страним шефовима држава или истакнутим политичарима из иностранства је чест гест који може служити политикама које нису нужно оријентисане ка домаћем терену, или фокусиране на спровођење конкретних идентитетских политика.¹⁹²

„Рекомеморација“ и политике идентитета и носталгије

На постјугословенском терену пак, гледања на Тита су тако временом еволуирала из фазе монолитне било осуде било ћутања, где се с обзиром на ситуацију у појединим бившим републикама и конкретне политичке опције и кретања овај савремени однос додатно усложњава, а што се неминовно рефлектује и на стање просторне меморијализације његове личности. И лична и организована сећања на Јосипа Броза Тита тако су шаролика и стално се мењају у зависности од потреба садашњице, а у значајној мери детерминисана су односом према антифашизму који је дуго био један од централних оквира изградње Титове харизме.¹⁹³ Истовремено, однос према његовој личности у доброј је мери и одраз гледања на социјалистичку Југославију. Тако се у Хрватској на пример може уочити тренд све позитивније перцепције Титовог лика с одмаком од рата – док је почетком деведесетих у јеку ратних догађања и проглашења независности Тито био често негативно перципиран (као и други елементи наслеђа који су примарно повезивани са Југославијом, што је између осталог узроковало и знатну девастацију споменичког наслеђа из ове епохе), како је слабио национални занос стварања државе, а посебно након 2000, долази до обратног тренда где се Титов лик све позитивније сагледава асоцирајући га са антифашизмом, правом на самоопредељење, добрим странама социјалистичког поретка итд.¹⁹⁴ Слична динамика јавне перцепције представа о Титу може се уочити и у другим земљама,

---

¹⁹² О овоме детаљно у поглављу *Диверсификација актера креирања градског текста*.

¹⁹³ Т. Kuljić, *Tito – sociološko-istorijska studija*, 448, 449.

¹⁹⁴ Dražen Nemet, „Josip Broz Tito – život poslije smrti,“ u *Pamćenje i historija u Srednjoistočnoj Europi* (Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije, 2006).

а овакве промене највидљивије су када се посматрају места сећања на бившег шефа државе.

Након смена власти у Хрватској и Србији 2000. године, раније једва посећени Кумровец и Кућа цвећа као да су почели доживљавати ренесансу. Док је деведесетих година простор некадашњег меморијалног центра у Београду обилазило тек до двадесет хиљада особа годишње, од почетка овог века тај се број готово удесетостручује, чинећи Музеј историје Југославије најпосећенијом туристичком дестинацијом Београда, и неколико година за редом најпосећенијом музејском установом у Србији, углавном захваљујући посетама Кући цвећа.¹⁹⁵ Кућу цвећа тако последњих година редовно обилазе организоване туристичке туре странаца на пропутовању кроз Београд, организоване и индивидуалне групе посетиоца из некадашњих југословенских република, те домаћи гости, што представља потпуно другачије стање неголи током деведесетих када запослени у некадашњем МЦ „нису смели да кажу где раде.“¹⁹⁶ Како наводи Лада Стевановић, до скоро је промотивна и продајна активност у оквиру комплекса била слабо организована, али и то се последњих година променило уређивањем сувенирнице и сада богатом понудом меоморалија, сувенира и књига. Највећи број посетилаца окупља се на годишњицу Титове смрти 4. маја, те на некадашњи Дан младости, а за разлику од времена када су поклоници Војислава Шешеља махали глоговим колцем, садашњи гости најчешће не показују хостилне ресентимане према овом месту сећања, напротив. Слично томе, Кумровец од 2000. године постаје место све бројнијих посета, те пригодне манифестације „Дан младости – радости“ која се одржава 25. маја, или за викенд најближи овом датуму, а којој присуствује и до десет хиљада људи. Осим домаћих, талас посета започели су гости из Словеније, по чему су све бројније постајале и групе и посетиоци из других земаља, најчешће викендом, о Дану младости, 4. мају, при манифестацији „Загорска свадба“ и на празник Светог Рока.¹⁹⁷ Обиласци Титове родне куће и Музеја „Старо село“ по масовности нису ни близу некадашњим рекама људи који

---

¹⁹⁵ Према проценама запослених у МИЈ, до сада је некадашњи Меморијални центар у Београду посетило око осамнаест милиона људи, што га чини и најпосећенијом културном институцијом у бившој Југославији – Л. Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција,” 110.

¹⁹⁶ Исто, 108

¹⁹⁷ Marjeta Rajković, „Uspon i pad jednog političkog mjesta iz perspektive lokalnog stanovništva,” u *O Titu kao mitu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006), 140.

су обилазили Кумровец као део етаблираног политичког туризма социјалистичке епохе, али се узлазни тренд посете од 2000. изгледа наставља, са већ развијеним брендирањем те прављењем и продајом сувенира са мотивима Тита, и то и у Кумровцу и у суседним словеначким селима.

Ова најновија позитивна реevaluација Титовог лика остварује се и у другим местима бивше државе, те попут печурака ничу гостионице, кафеи, чак и мотели (крај Параћина) названи по Титу, и обележени усклађеном иконографијом – готово да нема већег града у бившој Југославији у којем не постоји неки „Tito caffe“, а у појединим их има и по два (Скопље). Ово је праћено истовременим успоном комерцијалних производних активности (израда и продаја сувенира, књига, алкохолних пића итд.) које експлоатишу Титов лик и име, што је узело толиког маха да су чак чланови породице Броз у Хрватској покренули правну акцију у циљу заштите Брозовог лика од неконтролисане комерцијалне (зло)употребе. Ни десет година након крвавог распада земље чији је био председник, некадашњи југословенски простор је захватио талас носталгије за Јосипом Брозом Титом, сасвим у складу са носталгичним трендом који се јавио у многим постсоцијалистичким земљама захваћеним турбулентним променама, са феноменима југоносталгије, *Ostalgie* и сл. Митја Великоња носталгију за некадашњим лидером означава појмом титосталгија коју описује као носталгични дискурс о Титу у бившој Југославији, где се ранији масама диктирани титоизам трансформисао у лични избор, а пређашњи стандардизован и канонизован систем репрезентације претворио у широм отворен и хетероген, а који обувата све и свашта.¹⁹⁸ Оваква врста носталгије присутна је извесно код значајног броја људи, а у доброј мери кореспондира са генерално повољнијом јавном перцепцијом Јосипа Броза Тита у задње време. Тако истраживања јавног мишљења последњих година показују како се Тито редовно путем анкета бира за најзначајнију особу у хрватској историји, обично се сматра за најбитнијег политичара савремене епохе у Србији, добија врло добре (често и највише) оцене при анкетирањима у БиХ итд.¹⁹⁹

Оваква постепена промена гледања на некадашњег председника, макар најчешће потицала из сфере личног мишљења и индивидуалног сећања (и често

---

¹⁹⁸ Mitja Velikonja, *Titostalgija* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 41.

¹⁹⁹ Исто, 112-114.

представљала реакцију на актуелно друштвено и економско стање), одржава се и на његову јавну меморијализацију. Преостале јавне скулптуре Јосипа Броза Тита временом су све мање бивале метом напада и оштећења, а неке од њих су постале и места појединачних и организованих ритуалних пракси и евокативних церемонија и скупова.²⁰⁰ Долази чак и до појављивања нове кипарске меморијализације бившег лидера у јавном простору – тако је у Сарајеву Титова статуа (још један одливак Аугустинчићевог кумровечког оригинала) која је раније била у затвореном простору касарне „Маршал Тито“, са адаптирањем гарнизонског простора у универзитетски кампус и трансформацијом овог простора у јавни и градски, постала интегрални део градске текстуре и потпуно јавни споменик. Овај је кип ускоро постао објект обредних дешавања, било појединаца који постављају цвеће, било колективних приликом обележавања датума повезаних са Титом или НОБ. Преко пута улице у којој се налази статуа отворен је додатно и велики *Caffe Tito* (у делу простора некадашњег Музеја револуције народа БиХ, данашњег Хисторијског музеја БиХ) познат и по организацији масовно посећене годишње прославе Дана младости. Тиме је читав овај простор (око некадашње „Маршалке“, како се колоквијално означава простор раније централно смештене касарне) симболички означен према Јосипу Брозу, те се и гостионица и кип полако почињу и брендирати као део туристичке понуде Сарајева. У Ужицу је Кршинићев петометарски споменик у међувремену из депоа пребачен у музејско двориште, те је постао доступан посетиоцима, а јављају се и иницијативе о повратку статуе на Трг партизана. Како актуелни директор ужичког Народног музеја тврди, овај је споменик са трга „украден“, јер је склоњен одлуком ненадлежног тела, а иницијативу Републичког одбора СУБНОР-а да се споменик врати на оригиналну локацију подржао је наводно и Регионални завод за заштиту споменика културе.²⁰¹ Овакав би потез по свему судећи наишао и на одобравање грађана с обзиром на то да анкете локалних телевизијских станица показују већинско расположење Ужичана за овакву иницијативу, но до данас конкретније акције по овом питању није било. На Цетињу се пак разматрала идеја о именовању једне улице по Јосипу Брозу Титу и постављању његове бисте у граду, о чему су се водили и разговори између тадашњег цетињског

²⁰⁰ В. нпр. Маријана Белаж, „Тито poslije Tita – kip Josipa Broza kao žarište obrednog ponašanja,” u *O Titu kao mitu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006).

²⁰¹ Из текста агенције Танјуг „У Ужицу враћају Титов споменик,“ *Глас јавности*, 5. мај, 2010.

градоначелника и чланова породице Броз, међутим ни ова идеја није још реализована.²⁰²

Након 2000. године долази тако и до делимичне, назовимо је „рекомеморације“ Јосипа Броза Тита у јавном простору појединих градова. Главни град Црне Горе је новоизграђени источни булевар који представља нову главну транзитну саобраћајницу Подгорице назвао Булевар Јосипа Броза Тита – град који никада у историји није имао Титов одоним, добио га је четврт века након његове смрти. У Љубљани, где је некадашња средишња Титова цеста променила име раних деведесетих, 2009. године градско веће одлучује да *Štajersku vpadnicu* (Штајерска артерија/Штајерски прилаз), новоизграђени главни улаз у град из правца североистока, назове Титова цеста. Једногласно донесен предлог надлежне градске комисије, подупрт речима да „историјска имена и именовања по таквој личности не бисмо смели избегавати,“ усвојила је већина градских већника уз противљење припадника десничарских странака.²⁰³ Оваква поновна комеморација Јосипа Броза Тита није ни потпуно изоловани случај рекомеморисања особа или појмова избрисаних с почетка деведесетих година: тако је у Фажани у Истри градска Рива добила назив Титова рива (до 1995. се звала Обала маршала Тита), загребачки пролаз Сестара Баковић (назван по припадницама НОП) у центру града поново добија то име 2009, а исте године продужена Јарунска улица у југозападном делу града добија име Иве Лоле Рибара (који је своју улицу у Загребу изгубио 1991. враћањем старог назива садашњег Прилаза баруна Филиповића). На сличној линији је био и скорашњи јавни позив председника Републике Хрватске да се у Загребу врати улица 8. маја која подсећа на дан ослобођења Загреба 1945.²⁰⁴ Речено-учињено – са својеврсним амином са

²⁰² Д. Д, „Пријестоница чува Тита од заборава.“ *Побједа*, 30. јул, 2007.

²⁰³ Ка. Л. „Štajerska vpadnica bo Titova cesta.“ *Delo*, 20. april, 2009.

²⁰⁴ „Да имам овласти које председник Републике нема... Загребу би била враћена улица 8. маја јер 8. свибња је важан датум у повијести Загреба.“ - Silvana Perica, „Josipović: Vratite Zagrebu ulcu 8 маја.“ *Večernji list*, 29. јануар 2011. Овај позив шефа државе изречен приликом свечаног обележавања неколико годишњица из НОБ јануара 2011. иронично је прокоментарисан од стране одређених левих кругова: „Највећи одјек имала је председникова 'жеља' да би 'када би имао овласти' вратио Улицу 8. маја. Ова вијест развеселила је борце, па је и њему одахнуло када се нитко није сјетио како је управо он био заступник у Градској Скупштини од 2005. године када је могао предлагати именовање улица, али није подузео ништа по том питању.“ - „Svečanost u znaku prebrojavanja krvnih zrnaca.“ *Nepokoreni grad* br. 1, сiječanj, veljača, ožujak 2011. Заиста, између јавног пледирања на одређену (ре)комеморацију и њене фактичке имплементације постоји значајна разлика, где се ово потоње може јавити и као прилично и контроверзан и друштвено осетљив поступак, што ће бити делимично разматрано у наставку текста везано за нека друга именовања.

највишег политичког места дошло је исте године до именовања јужне, новозагребачке обале Саве по овом датуму, као *Obala 8. svibnja*.²⁰⁵ Овакав „повратак“ уличних табли са Титовим (и другим) именима у знатној мери (макар био мањег опсега) подсећа на рестауративне кампање враћања уличних назива широм Средње и Источне Европе од 1989, а којима се успостављао континуитет са грађанском/предратном јавном симболиком одстрањеном у доба социјализма. Изгледа је овај спорадични „повратак отписаних“ на уличне табле неких постугословенских градова инициран сличним мотивима, жељом за реинсталирањем јавних симбола овај пут из доба социјализма који пригодно легитимишу нове хегемонске коалиције и на градском и на националном нивоу у појединим државама. Две деценије након распада Југославије неки делови раније нежељеног политичког пантеона се поново виде као политички пробитачни и наново се актуелизују (у доба помињаних „рекомеморација“ на власти у главним градовима Словеније, Хрватске и Црне Горе биле су леве политичке коалиције).

Ненадани повратак доживели су и поједини натписи са Титовим именом. На брду Туковац покрај Бијелог Поља у Црној Гори до средине деведесетих година стајао је из далека видљив железни натпис ТИТО заједно са великом звездом петокраком. Одлуком општинске скупштине и звезда и Титово име су склоњени са брда и стављени у депо локалног комуналног предузећа, да би након више година, иницијатива појединаца, СУБНОР-а те републичке Владе за враћањем ових обележја 2008. године парцијално уродила плодом – звезда је враћена, али натпис ТИТО није (јер је у току дуже од деценије у међувремену нестао).²⁰⁶ У Тузима крај Подгорице пак, 2007. године је на иницијативу локалних младића обновљен запуштен натпис ТИТО на брду Дечић – камење које је творило име је пресложено и свеже офарбано, те је натпис поново засјао, а један од организатора наводи како је сигуран да „је сваком Тузанину мило да сада опет види да је разбациано камење сложено у надимак Јосипа Броза.“²⁰⁷ Да је бар делимичо у криву показало се који месец касније када је дошло до измештања камења, када се са Дечића могло видети само пет усправних линија. Након поновног преслагања, поново је дошло до размонтирања надимка, кад су

²⁰⁵ Rade Dragojević, „Između 8. maja i 9. svibnja.“ *Novosti*, 25. 4. 2012.

²⁰⁶ Осман Чоковић, „Враћена звијезда, али Тита нема,“ *Побједа*, 18. мај, 2008. О овоме случају, заправо о одстрањивању ових обележја снимљен је и документарни филм „Поражање нације“, редитељ Момир Матовић, продукција Зета филм, 1998.

²⁰⁷ „Tito se vratio na Dečić.“ *Vijesti*, 26. april 2007.

алтернативни „каменописци“ били и ухваћени *in flagranti* од десетак мештана и полиције.²⁰⁸ Слична овој је била и ситуација у Новој Горици у Словенији око које је до скоро постојало чак три натписа са Титовим именом на околним брдима Саботин, Чрни хриб под Великим врхом, и изнад места Браник (сада су их остала два). Од 1978. године на брду Саботин налазио се камени натпис „Наш Тито“,²⁰⁹ да би 2004. (исте године када је на власт, први пут након 1992. дошла десничарска коалиција) камење било пресложено у скраћеницу СЛЮ; пошто је поново враћен оригинални натпис, наново је дошло до тајне интервенције, те је он сад спрмењен у „*Naš fido*“ (фидо у жаргону оначава пса), да би тако још неколико пута стари назив био мењан и враћан. Натпис који је нетакнут и неоспораван стајао тик над градом читавих 14 година од почетка вишестраначја, очито је постао проблематичан са доласком десне коалиције на власт, и евидентне тешкоће нових владајућих у склањању овог натписа решене су на крају једноставном сопственичко-комерцијалном трансакцијом: Иво Хвалица, некадашњи посланик Јаншиног СДС-а и противник натписа једноставно је купио парцелу на Саботину, и на сада приватном поседу уклонио стометарски натпис 2007. године. С друге стране, нове покушаје склањања натписа ТИТО изнад оближњег Браника (а у које је наводно био укључен и локални жупник), становници места су једноставно осујетили тако што су забетонирали слова на брду – изгледа већински наклоњени останку натписа, мештани су овакав потез објаснили и као потез усмерен против тада актуелне владе.²¹⁰

Котрљајуће камење изнад брда поменутих градова (афера на брду Саботин у словеначким медијима се шаљиво означавала као „Rolling Stones“) сведочи како симболи инсталирани у јавном простору, чак и када остају непромењени упркос знатним политичким и друштвеним турбуленцијама (новогорички натписи су „преживели“ и социјализам, почетак вишестраначја, краткотрајни рат у Словенији, неколико коалиционих влада и приступање ЕУ), увек у неком тренутку могу постати предмет оспоравања и просторно-политичких борби

---

²⁰⁸ „Ruše i vraćaju Tita iz inata.“ Tekst agencije *Fonet* na portalu *b92.net*, arhiva za 2 jun. 2007.

²⁰⁹ В. слику 6.

²¹⁰ Katja Krajnc, “Težave z našim Titom: analiza kupa kamenja,” u *Tito – stara ikona v novih kontekstih (Kula – posebna izdaja)*, ur. M. Kozorog (Ljubljana: Slovensko etnološko in antropološko združenje Kula, 2006), 44, 45.

између заинтересованих скупина, локалних, националних или политичких.²¹¹ Тако је примерице сарајевска Улица маршала Тита, која је и физички и одонимски преживела ратну опсаду и преко десет година вишестраначја, за мало била преименована по смрти бившег председника БиХ Алије Изетбеговића. Ова улица са вековном традицијом комеморисања државних поглавара природно је виђена као објект преименовања по ратном вођи Босне и Херцеговине, барем у редовима његове партије СДА, баш као и сарајевски аеродром Бутмир, чије је именовање по Изетбеговићу стопирао тадашњи високи представник за БиХ Педи Ешдаун (Paddy Ashdown) захваљујући својим енормним овлашћењима. Најпре је СДА инсистирала на именовању целокупне улице Маршала Тита по Изетбеговићу, но услед знатног противљења других политичких странака и грађанства од овога се предлога одустало. Као заменска идеја пласирана је подела улице, где би онда један њен део носио име бившег председника БиХ, а други бившег председника Југославије, али је и ово наишло на јако противљење, поготово од стране партије СДП БиХ која је организовала и јавну кампању против преименовања улице која је укључивала и обележавање главне сарајевске улице паноима на којима је писало „Титова улица“. На крају је као решење за комеморацију Изетбеговића лоциран оближњи Трг Ослобођења, који је (пре)именован на специфичан начин, поставши Трг Ослобођења – Алија Изетеговић.

У Загребу пак током деведесетих и у првој половини прве деценије века није било већих контроверзи везано за Трг маршала Тита, но то се променило појавом грађанске иницијативе „Круг за трг“ која од 2008. године тражи промену назива трга са образложењем да је Тито био тек „комунистички диктатор“. Окупљања поборника иницијативе се одржавају један или два пута годишње на самом тргу, за који предлажу враћање старог назива Казалишни трг (који је ово име носио тек годину дана од 1945. до 1946.), а упитна мотивација иницијатора (екстремно десна оријентација и једва скривано појављивање усташког знаковља међу окупљенима), међу којима је и филоусташка странка ХЧСП, изазвала је и организовање „контраскупова“ у организацији антифашиста на истом месту, али и игнорисање овог предлога од стране надлежних тела, те противљење предлогу од

---

²¹¹ Значајан аспект у случају залагања за скидање и одбрану Титових натписа око Нове Горице је било и противљење по свему судећи већине припадника локалних заједница и власти овог дела Приморске иницијативама државне власти које су виђене као историјски ревизионизам десних кругова и Цркве, а које у крајевима који су до 1945. били под влашћу Италије нису биле најбоље прихваћене – *исто*.

стране оба председника Републике.²¹² Градски одбор надлежан за именовање улица за три године никада није ставио на дневни ред предлог о преименовању овог трга – изгледа постоји одређени консензус у политичким круговима у граду Загребу да трг задржи Титово име (те је чак и председник загребачког одбора ХДЗ-а био против оваквог преименовања), који се може осликати кроз исказ актуелног председника загребачког Одбора за именовање насеља, улица и тргова да је Тито „најважнија особа 20. века у Хрватској, под чијим вођством је и извојевана победа у Другом свјетском рату и модернизирани земља.“²¹³ Опетовано одбијање Града Загреба да се изјасни о контроверзној иницијативи је 2011. године понукало организаторе да себи прибаве додатну легитимност добијањем подршке око петсто јавних личности (углавном са десне стране политичког спектра) и Хрватског хелсиншког одбора.²¹⁴ Овај пут се као нови назив није предлагао Казаљшћни, већ Трг Републике Хрватске (јасно показујући да је примарни циљ акције декомеморација, односно брисање имена Јосипа Броза Тита из градског страдарија), и иницијатива се ипак нашла на столу надлежних градских одборника, који су међутим једногласно одбили овакав предлог. У образложењу одбијенице, чланови одбора су навели Титов допринос сврставању Хрватске на победничку страну у борби против фашизма, те да су уз антифашизам и Устав СФРЈ из 1974. створени темељи успоставе самосталне државе, а један члан одбора, независни заступник Скупштине, овакав је предлог оценио и непристојним.²¹⁵ Пред заседање Одбора једна агенција за истраживање јавног мњења је на узорку од хиљаду Загрепчана испитала популарност овакве иницијативе по којем се испоставило да преко 57 посто грађана жели да Трг

---

²¹² Додатно о акцијама на загребачком Тргу маршала Тита в. у поглављу *Фрагментовано сећање и борба за означавање јавног простора*.

²¹³ Информант је доследно игнорисање ове иницијативе од стране службених инстанци и њену, по свему судећи, узалудност, образложио и ставом да „ако овакав предлог није прошао у доба власти ХДЗ-а, неће нити сад.“

²¹⁴ Као установа која је подржала ову иницијативу спомињало се и Свеучилиште у Загребу (чији се ректорат налази на Тргу маршала Тита), али каснији деманти Ректората и супротстављени подаци у међима о овоме не дају јасну слику каква врста подршке је била у питању, и да ли је уопште и било.

²¹⁵ „Odbijen prijedlog za preimenovanje: Tito neće izgubiti svoj trg u Zagrebu.“ *Jutarnji list*, 8. decembar, 2011. Председник Одбора је, између осталог, навео контроверзе око неких других историјских личности које су меморијализоване на централним загребачким трговима, и актуелну иницијативу упоредио са захтевима из 19. века када се тражило да се преименује Трг бана Јелачића и Трг Николе Шубића Зринског: „У тим захтевима предњачио је Анте Старчевић који је наведени двојац оптуживао да су слуге Хабсбуршке монархије, изјавио је он те додао како данас нитко нема ништа против да се ти тргови тако зову.“ – Stjepan Marković, „Odbor: Trg maršala Tita ostaje u središtu Zagreba,“ tekst na mrežnom portalu zagrebancija.com, objavljen 8. decembra, 2011.

маршала Тита остане са тим именом, док је нешто више од 29 посто било за промену назива трга.²¹⁶

Како ни континуирана комеморација од преко шездесет година није гаранција за неометаност останака одређене уличне табле на својем месту и оспоравање одређене комеморације, тако ни „рекомеморација“ каква је са Титовим именом спроведена у Љубљани није прошла без политичких супротстављања. Оштро се успротививши оваквом именовању, десничарска партија Нова Словенија је преко своје омладинске организације Уставном суду Словеније поднела захтев о оцени уставности именовања Титове цесте тврдећи да се оваквом комеморацијом вређа људско достојанство жртава из времена комунизма јер је Тито био најодговорнији за кршења људских права у том периоду (позивајући се на одговарајуће чланове словеначког устава). Истовремено је и друга десничарска странка, СДС, позвала локалне самоуправе у чијим местима се и даље налазе улице и тргови именовани по Титу да их укину, са сличним образложењем. Словеначки градови са Титовим улицама и трговима листом су игнорисали позив на декомеморацију, али се зато Уставни суд читовао по захтеву Нове Словеније дајући за право њиховом поднеску одлучивши да се називањем Титове цесте у Љубљани крши словеначки устав, јер нарушава уставно начело људског достојанства, те да се при њиховој одлуци није равнало према историјским дешавањима и околностима и конкретним поступцима Јосипа Броза Тита, већ према одредбама устава чије су актуелне вредности које промиче по мишљењу судца у супротности са оваквим чином.²¹⁷ Оваква одлука судца је примљена са задовољством код подносиоца захтева, а Градска општина Љубљана је најавила да ће јој се повиновати и преименовати Титову цесту. И док је Уставни суд сматрао да је овакво именовање у раскорак са вредностима Устава, по свему

---

²¹⁶ Тачније 57,4 према 29,19 посто; 13,39 посто анкетираних није имало став или није желело да одговори. Истраживање је за локалну ТВ станицу *Jabuka TV* и градски мрежни портал *zagrebancija.com* спровела агенција *Vectura – Sanjin Španović*, „Više od 57 posto građana želi Titov trg u Zagrebu,“ *tekst na mrežnom portalu zagrebancija.com*, objavljen 17. oktobra, 2011.

²¹⁷ Наглашавајући да се оваква одлука не односи на претходна именовања улица по Титу, уставни судци су навели да именовањем јавних површина друштво промовише одређене вредности, а да изражавање вредности које су у супротности са темељним уставним вредностима није у јавном интересу. Уставни судци тако оцењују да Тито не симболизује само ослобођење од окупације већ и комунистички режим који су карактерисала и тешка кршења људских права, те би се именовање по Титу могло разумети и као признање таквом режиму, те да би именовање улице његовим именом било величање претходног система, чиме се одлука љубљанских власти оцењује као неуставна – Matjaž Albreht, „Sodišče odločilo, da poimenovanje Titove ceste ni ustavno,“ *Delo*, 4. oktobar, 2011.

судећи оно пак изгледа није било у раскораку са вредностима грађана – неколико дана по овој одлуци, анкета спроведена међу грађанима Словеније показала је да је 83 посто грађана против укидања назива улица и тргова по Титу, а афирмативно се о овоме изјаснило 15,1 посто.²¹⁸

Осврне ли се на просторну комеморацију Јосипа Броза Тита након промене друштвено-политичког система, помињаној Куљићевој типологији изградње Титове харизме могли би оквирно додати и четврту и пету фазу, барем када је јавна меморијализација у питању: уклањање култа личности и јавна осуда или минимизирање Титовог ауторитета (неуједначене динамике у различитим постјугословенским земљама, углавном до 2000. године), те конструкција нове представе о Титу, односно нових представа о Титу које су често међусобно супротстављене (са различитим карактеристикама представа, најчешће након 2000.). Разлика између ове две фазе је између осталог и у разини јавне присутности Тита: док је нетом по паду комунизма најчешће реч о игнорисању, скрајнутости или јавној осуди Титовог лика и дела, касније долази до повратка и Тита и (позитивних) вредности асоцираних са њим у јавну арену, а у смислу просторне комеморације оно што се током деведесетих сматрало за безбавне меморијалне заостатке, у најрецентније доба се препознаје као потенцијал за изградњу идентитета. Противљења љубљанској „рекомеморацији“ или раније неоспораваној загребачкој и сарајевској „комеморацији“ нису случајна и не кореспондирају искључиво са конкретним циљевима појединих политичких групација, као што се ни покушај рушења кумровачког споменика динамитом није догодио ни у јеку рата ни у доба чврстог ауторитарног стиска деведесетих, већ 2004. у доба унапредовалих евроинтеграција Хрватске и након истека мандата леве владе и почетка власти реформисаног ХДЗ-а. Стара просторна комеморација са појавом балансиранијих наратива о рецентној прошлости, сплашњавањем историјског ревизионизма и укључивањем антифашистичког наслеђа у службене дискурсе о нацији (што је у Хрватској постао случај од 2000, а у Словенији мање-више континуирано од почетка деведесетих), постаје у таквом случају и активни чинилац изградње идентитета, а не тек комеморативни остатак остатака, те се противници оваквог дефинисања националног дискурса следствено

---

²¹⁸ Телефонски је анкетан репрезентативни узорак од 400 грађана – Marko Pečauer, „Anketa Dela: Titove ulice in trgi naj ostanejo,“ *Delo*, 10. oktobar, 2011.

противе и оваквим просторним ознакама, што није нужно био случај у ранијим околностима.

Истовремено треба приметити да плима југо или титоносталгичне иконографије у културној продукцији и комерцијалним делатностима заправо не наилази на готово никакав отпор са било које стране политичког или идеолошког спектра. Најчешће је југо или јусталгија (*yustalgija*), укључујући и титосталгију, јавна и може црпети своје изворе у „индустрији носталгије“ и „историјском“ комеморативном програму, „али је производ искључиво личних носталгија и пракси које су на индивидуалном плану подложне промени, романтизацији, преобликовању и измишљању у зависности од окружујућег контекста и тренутка у коме се користе и продукују.“²¹⁹ Докле год се она не трансформише у критичко становиште на основу којег се евалуира садашњи друштвени и политички тренутак, односно остаје, како Великоња означава, неинструментарна врста носталгије (носталгија блиска Марковом схватању који је видео као непродуктивно и пасивизирајуће стање свести), било која врста носталгије, па и титосталгија, бива толерисана као у бити политички недељотворна. На овај начин посматрана, титосталгија може бити и инструментарна конзервирајућем поретку јер суштински доводи до „трансформације истинитих историјских традиција и култура у површне иконе и представе.“²²⁰ Обрнут пак процес, прелазак носталгичне иконе у подручје јавне традиције и службени наратив, односно у конкретном случају преображај Тита из иконе из носталгичног дискурса у санкционисан јавни симбол (што је на пример био случај са именовањем Титове цесте у Љубљани), означава нови квалитет који засигурно смета многим друштвеним и политичким актерима. Противљење одређених десних кругова (ре)комеморацији Јосипа Броза Тита у јавном простору последњих година у појединим земљама заправо се труди да задржи Тита у носталгичном „забрану“ као релативно сигурном политички пасивном оквиру – док је име Јосипа Броза Тита сасвим прихватљиво на флаши шљивовице, кутији шибица или зиду гостионице, на уличној пак табли и није добро дошло. Носталгија углавном подразумева неформално приватно и лично ангажовање и конзумацију, док просторна меморијализација најчешће значи јавну и формалну комуникацију која

²¹⁹ Emilija Mijić, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti,“ *Etnoantropološki problemi* n. s. g. 6 sv. 3 (2011), 767.

²²⁰ M. Velikonja, *н. д.*, 37.

при том легитимише одређене вредности. Званично комеморисање и меморијализација у јавном простору тиме постају активни фактори изградње идентитета и (даљне) митологизације, а одређени назив или споменик идентитетски маркер који се колоквијално види и као трајан услед своје смештености у простору.

Гордана Ђерић као неопходне услове за квалификовање одређене савремене приче митском назначује: важност за заједницу, претензију на истинитост, препознаљивост наративних образаца у којима се исказује, и идеолошку функционалност. Овоме она додаје и амбивалентност или двоструку привлачност што значи да је „потребно да постоји висока осетљивост и ангажованост припадника заједнице (позитивна/негативна, афирмативна/дифамативна, заштитничка/нападачка, сасвим је свеједно) на помен ове приче у било ком од њених сегмената“.²²¹ Имајући ове услове у виду могло би се рећи да су тридесет година по смрти наративи о Јосипу Брозу апсолутно митског карактера, о чему сведоче и актуелни случајеви просторне рекомеморације његовог лика и имена, а посебно супротстављена, амбивалентна стајалишта која су видљива и преко јавног ангажмана везаног за јавну меморијализацију Јосипа Броза Тита. Истовремено, међу најважнијим стратегијама обликовања савремене митске приче је „стратегија прећуткивања свега што одступа од идеолошки потребног обрасца или једноставно брисање свих стварних контрадикторности из митске приче; та прича би требало да буде таква да оставља могућност развијања нових сижеа на огранцима већ постојећих, односно да буде отворена за прилагођавање промењеним условима и уписивање нових значења“.²²² Ова стратегија митологизације, осим што је била апсолутно имплементирана за социјализма и приликом постхумног стварања Титовог култа до распада Југославије, управо је присутна и у најновијем периоду приликом (ре)инсталирања или брисања имена или лика Јосипа Броза из јавног простора: у случајевима идеолошке дефамације (и залагања за јавну декомеморацију) спроводи се прећуткивање позитивних аспеката „митолошке приче“ о Титу која се у овом случају доследно негативно гради. У супротном пак случају, приликом позитивне митологизације и спровођења рекомеморације (или устрајавања на

²²¹ Gordana Đerić, „Postkomunistička izgradnja sećanja: između 'velike priče' i dnevno-političkog mita,“ *Etnoantropološki problemi* n. s. g. 5 sv. 3 (2010), 102-103.

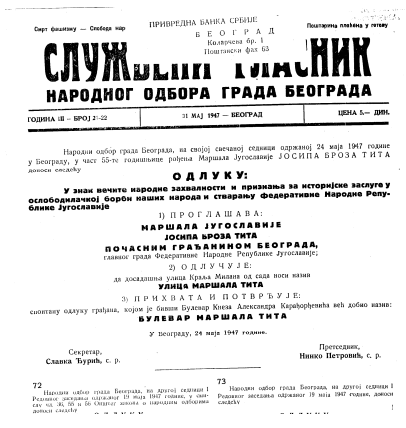
²²² Исто.

постојећој комеморацији) „прећуткују“ се негативни делови „Тита као мита“, а са циљем одржавања или стварања углавном конзистентно позитивне слике о некадашњем лидеру.

Јосип Броз Тито као симбол инсталиран у јавном простору такође се може посматрати у последње време и као потенцијална ознака конкретне политичке опције: љубљанска рекомеморација и загребачко и сарајевско устрајавање у комеморацији у знатној мери служе сврси и политичке легитимације одређених друштвених група које спроводе такву политику меморијализације. Према исказу актуелног председника загребачког одбора за именовање насеља, улица и тргова, и рецентно враћање неколико назива улица по антифашистичким борцима у Загребу делом је мотивисано подилажењем бирачком телу које такве поступке види позитивно. Позитивни вредносни склоп сублимиран у актуелну представу о Титу далеко је одмакао од некада кохерентног и службено инсталираног култа личности, и садржи различите елементе међу којима се истиче и антифашизам као вредност која се све чешће повезује са јавним представама о Титу (с обиром да је некада развијена комеморација партизанског култа готово у целости ишчезла и из јавне сфере и из јавног простора, а која је у социјализму била водећи носилац промовисања антифашизма). Оваква врста (хетеро)идентификације опортунa је код многих постјугословенских владајућих гарнитура, и Тито као симбол понекад бива употребљаван управо у овом, и захваљујући овом аспекту. С друге стране, низ политичких опција Тита асоцира са негативним сетом вредности, сублимисаним у представи о комунистичком аутократи, где се као средишњи означитељи издвајају било комунистички злочини и диктатура, било национална обесправљеност. Између ова два супротстављена система репрезентације води се тако борба за доминантно означавање Тита као јавног симбола (већ у складу са постојањем помињане амбиваленности, односно двоструке привлачности везане за лик и дело овог државника у јавности). По питању просторне комеморације круцијалан је елемент која врста означавања преовлађује јер негативно означавање значи и престанак комеморације, а с обзиром на то да се Тито и даље, тридесет година након смрти и двадесет од распада земље, перципира као савремени, актуелан симбол, често значи и даљу декомеморацију. Континуирани покушаји декомеморације у појединим друштвима, као и веома доследно брисање просторних ознака по Титу у Србији на пример, у значајној је мери условљено

чињеницом да су конотације повезане са Титом са временом све позитивније, те се некада толерисано ограничено присуство у градском тексту, које у националистичкој епохи није виђено као превелика сметња, сада у појединим круговима перципира као непожељно, чиме се значај одређених симболичких елемената у урбаној топографији одређује по свему судећи не само њиховим присуством или одсуством, већ и степеном савремене актуелности и капацитета да ангажује или мобилише јавност.

Слика 1: Одлука о именовану београдских улица по Ј. Б. Титу (извор: Службени гласник НО Београда 3/21-22, 31. 5. 1947.)

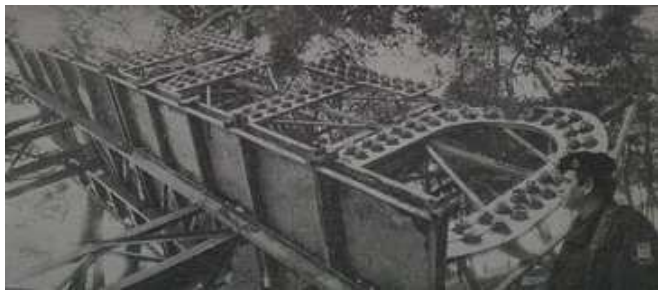
Слика 2: Проглас НО о преименовању Ужица у Титово Ужице (извор: Ужички зборник 5/1976)

Слика 3: Проглас СО о преименовању Велеља у Титово Велеље (извор: Naša čas 17/41, 15.10. 1981.)

Слика 4: Аугустинчићев кип Јосипа Броза Тита (оригинал и одливци), са лева на десно: Кумровец (извор: mdc.hr/kumrovec), Велеље (извор: velenje.si), круг Музеја историје Југославије у Београду, Сарајево, ентеријер Музеја АВНОЈ у Јајцу.

Слика 5: Склањање натписа Тито са брда Марјан (извор: Slobodna Dalmacija 30. 11. 1991.)

Слика 6: Натпис „Наш Тито“ на брду Саботин (извор: Delo 11. 5. 2009.)

Слика 7: Кршинићев кип Јосипа Броза Тита у Ужицу, с лева на десно: на Тргу партизана (извор: монографија *Jugoslavija danas*, Srektor, Zagreb 1978), склањање 1991. године (извор: Бојана Богдановић, *Политика употребе простора у социјалистичком периоду...*, докторска дисертација, 2011), и у дворишту Народног музеја у Ужицу.

Слика 8: Уличне табле на саобраћајницама названим по Јосипу Брозу Титу у (са лева на десно) Сарајеву, Загребу и Руском Крстуру.

СИМБОЛИЧКА И ИДЕНТИТЕТСКА РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДСКОГ ПРОСТОРА

Политике урбаног простора не исцрпљују се у тек процесу де-комемерације, односно уписивању или уклањању одређене вредности у конкретну јавну површину. Присутне су и комплексније идеолошке интервенције које подразумевају и реконфигурацију већих простора, читавих делова града, понекад и целокупних градова, сплетом идеолошких пракси које сежу од једноставног именовања простора до опсежне политике изградње и урбаног планирања. Читави урбани предели трансформишу се у сигнификантна места, битне маркере идентитета, или обратно, претварају се из антрополошких места у неместа, или празне просторе неповезане са идентитетом или одређеним системом вредности, или се пак значења повезана са конкретним местом значајно мењају.²²³ Овакви поступци сложенијег упросторавања идеологије често су детерминисани политикама више различитих друштвених актера, а каткад се ради и о процесима дугог трајања. Оваква врста просторне интервенције дискутоваће се на примеру београдског Старог Сајмиште, градског локалитета који је у распону од преко пола века доживео знатне физичке, функционалне и симболичке преобразбе.

Београдско Старо сајмиште

Британска музичка група *Кошин* (Kosheen) требало је да одржи наступ у Београду 3. новембра 2007. године у концертном простору који многи, посебно млађи, Београђани знају под именом клуб Посејдон. Зграда у којој је овај клуб (у којем се осим концерата одржавају и музичке забаве, техно журке, изложбе итд.) налази се у делу Новог Београда познатом као Старо Сајмиште, који за већину Београђана представља тек транзитну тачку при путовањима са једне на другу обалу реке преко једног од два оближња моста, простор у којем већина

---

²²³ В. нпр. Ermis Lafazanovski. „Skopje: Nostalgic Places and Utopian Spaces.“ *Ethnologia Balcanica* 10 (2006).

становника живи у полуполегално или нелегално подигнутим објектима, и локацију у којој се остали Београђани задржавају тек у случају нужде – или ако желе да се забаве у поменутом Посејдону. Клуб се налази у једном од преосталих објеката старог београдског сајмишта, познатог као Спасићев павиљон.²²⁴ Међутим, они који су намеравали да слушају *Кошин* у новембру 2007. године ипак нису имали прилику за то, јер је концерт на крају отказан. Након што је низом журки, и других догађања, Спасићев павиљон, *alias* Клуб Посејдон, последњих година разонодио многе Београђане и њихове госте, неко се напослетку сетио да гласно подсети јавност да је тај објект био интегрални део и логорска болница окупаторског логора Сајмиште од 1941. до 1944. године, место из којег, како се наводи, „скоро нико није жив изашао“.²²⁵ Индиферентност везана за чињеницу да је годинама уназад (а по свему судећи тако ће бити и надаље, бар неко време) Старо Сајмиште, једно од највећих стратишта у историји Београда, место комерцијалне забаве и разоноде, прекинута је, бар привремено, „афером *Кошин*“. Овде треба да се напомене да је била у питању тек кулминација и приватна комерцијализација од раније неадекватно (не)конципиране употребе (и злоупотребе) простора на локацији и у објектима некадашњег логора. О бескрупулозности приватног капитала којем је омогућено да зарађује коришћењем јавног добра са историјском важношћу, које је град Београд препустио приватним власницима (а под, и даље, нејасним околностима, при чему се по свему судећи и даље води спор између више инстанци по питању власништва над објектом), сведочи и саопштење организатора концерта, агенције „Лонг плеј“, који су изнајмили Спасићев павиљон за концерт, и који су на реакције јавности и градских органа, између осталог истакли и да је "задужбина Николе Спасића у време нацизма била болница, у којој је само констатована смрт логораша."²²⁶

На видело су изашле многе контрадикције – немушта ограђивања и позиви из различитих структура градске и општинске власти да се концерт премести на неко друго место избегавала су јасан одговор на питање како је локација са таквом прошлосћу завршила у приватни(чки)м рукама, при чему је горак укус у

---

²²⁴ В. слику 10.

²²⁵ Tasić S. „Koncert ne može, a boks meč može.“ *Blic*, 14. decembar, 2007.

²²⁶ в. „Da li Kosheen smeju da sviraju u Posejdonu?“ MTS Mondo – интернетски портал (mtsmundo.com), архива вести 23. октобар, 2007.

устима изазвала и чињеница да је тек долазак светски познате музичке групе успео да наведе надлежне (и уопште јавност) да поразмисле о сврховитости одржавања забавних садржаја у објектима некадашњег места патње и смрти. На генералну незаинтересованост Града за дешавања у објектима логора кроз који је спровођен (и) холокауст указује и исказ приватних власника простора како су они наводно „у неколико наврата молили град и општину да им дају смернице за рад, али им никада ништа није стигло.“²²⁷ Тих се недеља одговорност пребацивала на различите стране, и утркивало у изјавама како ће се локалитет привести адекватној намени (без помињања било каквих рокова). О мање-више изнуђености таквих реакција сведочи и изјава тадашњег в. д. градоначелника Зорана Алимпића да се „нада да ће читава ова прича, која није, наравно, била потребна, и која нас не приказује баш у добром светлу, да се заврши на тај начин да тај простор постане меморијални центар...“²²⁸ Нелагода што је уопште дошло до указивања на проблем (не)обележавања и општег заборава на страдања у Старом сајмишту, те забринутост за имиџ главног града због читаве ствари, заправо су била и најискренија стајалишта по овом питању, а најава да ће се све (једног дана) завршити настанком неког меморијала на том месту, тек је необавезујућа антиципација за извесно далеку будућност. Да је, по свему судећи, такав случај, било је јасно већ месец дана након отказивања концерта – за 15. децембар 2007. заказан је у истом простору, бокс меч – приватни власници дела некадашњег окупаторског стратишта изјавили су да их нико, осим новинара, није контактирао након отказивања концерта и читаве афере у медијима, а надлежни у Општини Нови Београд су сазнали за меч који се одржава на територији њихове општине од новинара дневних новина дан пре догађаја.²²⁹

Старо Сајмиште, је, напосто, заборављено – од већине јавности и елита, контекст те локације, и особе (и жртве и целати) повезане са њом, једноставно нису у видокругу свакодневног културног знања и перцепције, тако да је реактуелизација статуса и савременог контекста тог локалитета 2007. и 2008. године по свему судећи била екцес. За разлику од времена од завршетка Другог светског рата до почетка деведесетих година, свакодневном политичком

---

²²⁷ „Juče logor, danas koncerti.“ B92 internetski portal (b92.net), архива вести 26. октобар, 2007.

²²⁸ „Alimpić: Grad traži rešenje za Staro sajmište.“ Tekst agencije Beta objavljen u: *Danas*, 7. novembar, 2007.

²²⁹ Tasić S. „Koncert ne može, a boks meč može.“ *Blic*, 14. decembar, 2007.

митологијом и симболиком већ дуже време не доминирају хероји и жртве рата 1941-1945, већ други славни преци и невине жртве, што је било логично оваплоћено у конкретним плановима за изградњу споменика жртвама ратова од 1990-1999. (на Савском тргу испред Железничке станице), и споменика модерној Србији (пригодно о јубилеју Првог српског устанка и његових вођа-хероја, на тргу Славија), и то на локацијама које су међу најпрометнијима у граду. Новоуспостављени политички симболи у урбаном ткиву града у пројекцијама су централно и смештени, на свакодневни визуелни увид грађанству, док је Сајмиште са својом историјском поруком остало на маргинама и градског живота, и пажње јавности. Иако овај део града никада није био централни маркер у накнадно симболички конструисаној топографији окупираног Београда, асоцијација Старог Сајмишта са његовом наменом током рата временом је све више бледела, до те мере да је знак распознавања тог простора последњих година успео да постане ноћни клуб на месту некадашње логорске болнице.

Трансформација локалитета кроз историју

Простор на којем се данас налази Старо Сајмиште је до 1918. године било сам крај некадашње Аустроугарске државе, плавно подручје уз државну границу, углавном неподесно за насељавање. Након укључивања Срема у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ово подручје се препознаје као простор потенцијалног ширења главног града, што се потврдило и у решењима на конкурс за генерални урбанистички план расписаном двадесетих година. Међу приспелим предлозима, тим аустријских архитеката је под називом „Singidunum Novissima“ изложио модерни план новог града мрежне основе са доста зелених површина, а који је укључивао и изградњу сајамског простора.²³⁰ Од многих амбициозних предлога за регулисање новодоступног простора између Београда и Земунa, једино је сајмиште и реализовано до 1941. (Ново)београдско Старо Сајмиште је отворено 1937. (исте године када и Светска изложба у Паризу) као

---

²³⁰ Ранка Гашић, „Старо сајмиште у Београду – Judenlager Semlin - место намерног заборава?“, *Историја 20. века* 29/2 (2011), 135.

репрезентативни изложбени комплекс, и представљао је, као и многи други простори за масовне експозиције, пригодан *show-case* прогреса и идентитета нације и битан елемент престоничке архитектуре.²³¹ Изложбени комплекси, и уопште репрезентативне сајамске приредбе (поготово некадашње Светске изложбе/*World Fair*) су имале и функцију националне промоције, на којима су националне државе имале прилику да се прикажу кроз нова технолошка и привредна достигнућа, и истовремено пригодно репрезентују кроз уметност, културу, и посебно архитектуру.²³² О значају архитектонског и симболичког обликовања простора сведочи парадигматичан случај са париске изложбе 1937. године на простору Трокадера и Марсових поља, и архитектонско-идеолошког надметања тадашњег Трећег Рајха и Совјетског Савеза приликом планирања, изградње и опремања националних павиљона који су готово на самој обали Сене стајали један преко пута другог.²³³ Експозиционо-репрезентативно утркивање овакве врсте није мимоишло ни мање важне „играче“ на предратној међународној тржници националних и политичких идентитета – светске изложбе су обиловале младим, малим и амбициозним државама које су се приказивале преко „најбољег што имају“ у периоду глобалног политичког прекомпоновања. На Светској изложби у Паризу мото излагачке политике Југославије је био да се исказе спољашња чврстина државе и унутрашња кохезија нације – у духу Стојадиновићеве политике „реалног југословенства“, југословенски је павиљон архитектонски пратио домаћи архитектонски тренд „монументалног огољеног класицизма као симболичког израза политике чврсте руке.“²³⁴ Приказивање моћи које су империје још пре Првог светског рата изводиле и преко великих изложбених комплекса те догађаја организованих у таквим просторима, пресликало се у међуратно доба и код младих европских нација (каква је била Краљевина Југославија) и на унутрашњем плану. Такву репрезентативну функцију је у престоници Краљевине имало Сајмиште, које је комуницирало

---

²³¹ В. слику 9.

²³² Може се тврдити да је маркетинг и брендирање нација почело најкасније од времена када су се почеле одржавати светске изложбе – Goran Bolin, „Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states,“ *International Journal of Cultural Studies* vol. 9 (2006): 193.

²³³ Peter Adam. *Kunst im Dritten Reich*. (Hamburg: Rogner & Bernhard GmbH, 1992): 244.

²³⁴ При чему је целокупна архитектура (и делимично поставка) павиљона била у функцији пожељног спољашњег представљања државе и нације, али и симболичко-архитектонског престојавања Југославије из табора Мале и Велике Антанте у савезништво са Италијом и Немачком - Александар Игњатовић. „Политика представљања југословенства: југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године,“ *Годишњак за друштвену историју* XI 2-3 (2004): 67, 68.

поруку и ка споља, али ипак првенствено ка домаћем (београдском и уопште југословенском) становништву, и које је модернизмом, монументалношћу и локацијом која је и физички (прва изграђена урбана целина на супротној обали реке Саве) и симболички (Сајмиште је смештено на територији некадашње Аустро-Угарске) евидентно означавало експанзију југословенске престонице. Идеолошко-просторна идентитска политика играла је битну улогу у примарно интерном *nation-building*-у али не само у њему. Наиме, комплекс Сајмишта обухватао је и читав низ националних павиљона других европских држава – о спољнополитичком курсу тридесетих година посетиоцима сајма (и домаћим и страним) довољно је говорило истовремено присуство павиљона традиционалних (Чехословачке и Румуније) и нових савезника (монументални павиљони Трећег Рајха и фашистичке Италије).

Сајамски простори су до скоро, и у архитектонском и у експозиционом смислу, били важни просторни агенси и националног и идеолошког учења. Комплекси значајне флукуације људи (који су често долазили у организованим групама) су и на међународним Светским изложбама, и у националним експозиционим амбијентима остваривали политичке циљеве (попут некадашње *Свесавезне изложбе-ВДНХ* у Москви која је имала концепт сличан Светским изложбама само пренесен на националну разину и у духу изградње социјалистичке економије, а која је представљала *par excellence* локалитет за културно и идеолошко учење совјетских грађана који су готово редовно организовано долазили у обилазак поставке). Такође, сајамске су изложбе, поготово у развијеним европским земљама у 19. веку, функционисале и као “припремне школе у којима су масе, под запреком да не могу да буду потрошачи, учили да имају емпатију са разменском вредношћу: “Гледај све; ништа не дирај.”²³⁵ Синергија грађевинске и просторне монументалности и знатног протока људи је у периоду између два рата адекватну сценографију проналазила и у изградњи мамутских парадних објеката, слетишта, где су одржавани масовни политички ритуали како тоталитарних (комплекс пространих објеката за скупове Национал-социјалистичке партије у Нирнбергу – *Reichsparteitagsgelände*), тако и демократских режима (монументални стадион Страхов у Прагу, *Velký strahovský*

---

²³⁵ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике и др, 2007), 254.

stadion, коришћен за соколске приредбе). Заједно са *Земунским мостом краља Александра* отвореним 1935. године, београдско Сајмиште је представљало најистакнутију модернистичку архитектонску градску целину и важан маркер идентитета града, и у одређеној мери и нације. Грађанство је у великом броју долазило у простор Сајмишта, те тако прве године рада њега посећује четврт милиона људи, а последњу годину пред рат чак 290 000, што су значајне цифре имајући у виду број становника тадашњег Београда (око 350 000 људи).²³⁶ Визуелно (видљив са обронака Теразијске падине) и физички (повезан трамвајском линијом) доступан простор Сајмишта временом је постајао све интегрисанији део града, а на симболичком нивоу све проминентнији елемент градског текста.

Флертовање Југославије са силама Осовине резултирало је војним и политичким сломом земље 1941. године. Исход Априлског рата био је једнако погубан и за подручје предратне Управе града Београда. Са почетком окупације, некадашњи изложбени павиљони и пратећи објекти београдског сајма претворени су у нацистички концентрациони и транзитни логор *Sajmiste (Semlin)*, почевши од јесени 1941. Карактеристика овог комплекса која је у мирнодопским условима виђена као релативни недостатак простора (“образован је један затворен центар тако да се постављао проблем органског урбанистичког повезивања даље изградње”), у условима окупације показала се као врло добра диспозиција за оснивање логора, с обзиром на затвореност и централност комплекса.²³⁷ Логор Сајмиште је до половине 1942. године био транзитни логор и стационарни камп за јеврејске жене и децу (*Judenlager Semlin*) из, пре свега, Београда, који су, осим на лицу места, смрт налазили у душегупкама/гасним колима, на путу за Јајинце. Целокупно подручје Сајмишта служило је као логор: у највећем павиљону (бивши југословенски павиљон бр. 3) били су смештени логораши, у већ помињаном Спасићевом павиљону била је болница, итд. У овој епизоди холокауста, живот је у логору, или по изласку из њега, изгубило око 6 500 Јевреја махом из Србије, чиме је Србија постала прва *judenfrei* окупирана европска територија. Поједини истаживачи холокауста сматрају да је случај Сајмишта посебно значајан у креирању нацистичке политике према Јеврејима од тог времена на даље –

---

²³⁶ Р. Гашић, „Старо сајмиште у Београду...“, 136.

²³⁷ Љ. Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 256, 257.

употреба душегупки и ефикасна ликвидација цивила антиципирани су формирање кампова смрти и интензивирање и рутинизирање машинерије холокауста у будућности.²³⁸ Пошто је уништена јеврејска популација у Србији, Сајмиште је кориштено као транзитни логор и губилиште за цивиле, те симпатизере и припаднике Народноослободилачког покрета и покрета отпора из Југославије, Албаније и Грчке (*Anhaltelager Semlin*) – процењује се да је око 30 000 особа прошло кроз *Anhaltlager* у овом периоду (који су већином даље транспортовани на принудни рад, али и у логоре смрти), а да је десет и нешто хиљада изгубило живот у њему. Логор је затворен у септембру 1944.године.²³⁹ Симболички је у веома кратком року, Сајмиште од простора прворазредне јавне репрезентације, што је био у доба Краљевине, постао простор ултимативне јавне ћутње и страха. Дубиозност положаја логора који се на неколико стотина метара од центра града истовремено и налазио на другој страни границе и био место патње и локалитет са којег су одвођене хиљаде људи у смрт на путу кроз град, додатно је била увећана због потпуне отворености Сајмишта погледима Београда, логора „који не понижава само својом нељудскошћу, већ и потпуном изложеношћу Београду који их, са друге обале реке, немо посматра.“²⁴⁰ Већи део комплекса је срушен у савезничким бомбардовањима те је тако дочекао ослобођење.

Након рата простор Старог Сајмишта постепено губи на урбаној проминентности упркос све централнијој позиционираниости у градском ткиву с обзиром на рапидно ширење града преко Саве, и то услед непотпуне и привремене урбанистичке и меморијалне концептуализације простора додатно оптерећеног дивљом градњом – објекти некадашњег сајмишта, односно логора, са околним простором претварају се постепено у својеврсну „сиву зону“ надомак градског језгра која се најчешће перципира ван уобичајених параметара градског/престоничког живота. Заиста, и простор и становници овог дела града представљају локацијски непосредну унутрашњу „Другост“, сенку

---

²³⁸ в. Jovan Byford. „Semlin Judenlager in Serbian Public Memory.“ www.open.ac.uk/socialsciences/semlin. На овој интернетској локацији аутора Јована Бајфорда доступно је обиље података и закључака везаних за логор Сајмиште и политику сећања на холокауст у Србији.

²³⁹ в. Gutman, Israel, ed. *Encyclopedia of the Holocaust* (New York: Macmillan Publishing Company, 1990) s. v. Sajmiste..

²⁴⁰ Из романа „Геџ и Мајер“ Давида Албахарија, према Aleksandar Ignjatović i Olga Manojlović Pintar. „Staro Sajmište i sećanja na Drugi svestki rat: Prostori selektovanih memorija (2),“ *Helsinki povelja* 117-118 (2008): 33.

репрезентативне престонице, која је видљива најчешће само онима који наменски желе да је виде.²⁴¹ Долази до парадокса истовремене просторне, урбане централности (где квартал Старог Сајмишта и околине представља зону између језгра и центра Београда и најрепрезентативнијих целина социјалистичког Новог Београда) и готово потпуне симболичке маргиналности и непрепознатљивости у урбаном тексту. Првих четрдесет година након ослобођења и у меморијалном смислу Старо Сајмиште готово да тавори: поједини бомбардовањем тешко оштећени павиљони срушени су, а у преостале се привремено или стално смештају припадници омладинских радних бригада, уметнички атељеи, или просто грађани без решеног стамбеног питања. Пригодно означавање овог простора спроведено је тек 1974. и 1984. године²⁴² када су постављене две спомен-плоче од стране СУБНОР-а и локалних друштвено-политичких организација.²⁴³ Једна од детерминанти за овакво стање можда се налази у претпоставци да је подизање Новог Београда као једне од идеолошко-грађевинских фиксација послератне социјалистичке обнове и изградње значила и да „*подизање* новог града подразумева *рушење* успомена и *грађење* својеврсне идеологије заборава“ – шта радити са простором Старог Сајмишта није до краја било јасно - иако су на његовом месту планиране различите установе од јавног значаја, оне никад нису биле реализоване, и ова је „локација постала својеврсна *terra incognita*, празно подручје без значења и меморије.“²⁴⁴

Симболичка трансформација локалитета и политике сећања

Разлози за физичко петрификовање овог простора су вишеструки. Најпре, зона се не уређује урбанистички с обзиром на то да се на потезу између Старог савског моста и Газеле налазе куће и окућнице грађана од пре Другог светског рата (тзв. Блок 18), док се на празним лединама према Земуну и Бежанији

---

²⁴¹ Више о томе у Весна Вучинић. „Антропологија у дивљим насељима; поглед на Старо Сајмиште у Београду,“ Гласник ЕИ САНУ XLIV (1995).

²⁴² В. слику 11.

²⁴³ J. Byford. „Semlin Judenlager in Serbian Public Memory.“....

²⁴⁴ Olga Manojlović Pintar i Aleksandar Ignjatović. „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svestki rat,“ u *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bošto i dr. (Zagreb: Disput, 2008), 107.

слободно могло градити. Разлози избегавања, односно парцијалне меморијализације овог комплекса у овом периоду су пак сложенији. Најпре, на симболичкој мапи патње за време окупације, која је јавним дискурсима конструисана у доба социјализма, главни топоними Београда су били Бањица и Јајинци (који су у најновије доба такође нестали као сигнификантни маркери идентитета града, или се политички рабе у потпуно новом кључу, попут Јајинаца са изградњом цркве у кругу меморијалног центра), док је Сајмиште, у том смислу, било у запећку. Бањица, која је била пре свега политички логор кроз који је прошао велик број припадника и оружаног и политичког покрета отпора, те Јајинци који су били стратиште затвореника из свих београдских казамата, били су пригоднији материјал за идеолошку наративну и просторно-меморијалну конструкцију слике окупације у Београду од Сајмишта које је било место транзита и умирања углавном цивила који најчешће нису били подвргивани политичком и полицијском ислеђивању. Наиме, може се рећи да су у првим фазама комеморације и формулисања баштине Другог светског рата у Југославији идеолошки „приоритет“ имали локалитети „отпора“ у односу на локалитете „страдања“ - послератна власт је редовно комеморисала места отпора, борбе и битака Народноослободилачке војске и илегалаца, док је обележевање локација страдања цивила и прогона од стране окупатора и њихових сарадника било на другом месту – за послератни социјалистички *nation-building* вишенационалне Југославије опортунитији је био победнички партизански култ устаничког народа од мартирског култа поробљеног становништва и жртве.²⁴⁵ Како Игњатовић и Манојловић Пинтар наводе, „истицањем партизанске жртве положене на ’олтар револуције’ налажена је представа аутохтоности ослободилачке борбе и уписивања идентитета у један трансцендентни оквир социјализма.“ Међутим, у процесу афирмације инвентованог социјалистичког патриотизма, војничке жртве губиле су централну позицију у процесима друштвених интеграција, а цивилне су постајале основ на коме је најснажније изграђивана заједница „неупитног веровања“.²⁴⁶ Тако је дошло до масовне изградње споменичких целина и на стратиштима која нису нужно била места борбе партизанских јединица (попут

---

²⁴⁵ Срђан Радовић. „Градски простори од места до неместа и *vice versa*: случај београдског Старог сајмишта,“ у *Спомен места – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 152.

²⁴⁶ Aleksandar Ignjatović i Olga Manojlović Pintar. „Redefinisanje sećanja (1).“ *Helsinki povelja* 115-116 (2008): 32.

Јасеновца) и организовања ритуала евокације. Могло би се рећи да је ова постепена промена фокуса меморијализације аналогна са још ранијим преласком са евоцирања војничких жртава на евоцирање цивилних жртава рата који је у многим западним земљама отпочео пре него у Југославији.

До евокације и меморијализације таквог опсега ипак није долазило у случају Старог Сајмишта. Као један од могућих разлога за то неколики аутори виде и перцепцију холокауста у социјалистичко доба. Визура и наглашавање холокауста као по узроцима и резултатима специфичног (и ни са чим другим мерљивог), и најбруталнијег злочина нацистичке машинерије које се у годинама након Другог светског рата постепено формулисало на Западу, није било део јавног наратива о рату у многим земљама (посебно социјалистичким), па ни у Југославији. Све цивилне жртве различитих окупаторских и квислиншких снага („фашистички терор“) биле су означене појмом „жртве фашизма“ чиме је потенцирана универзалност људске жртве – погром југословенских Јевреја, тако, није био посебно издвајан из осталих фашистичких прогона на југословенској територији (партизана, антифашиста и комуниста, различитих етничких група у различитим деловима земље, итд.), већ се холокауст перципирао као један од видова опште фашистичке и расистичке политике – тако су и јеврејске жртве (за разлику од неких других земаља) биле део опште категорије жртава фашизма, а не засебно категоријски конституисане жртве холокауста.²⁴⁷ У складу с тим, и стратишта цивила широм земље означавана су најчешће као места патње и жртава фашизма, а не појединачних и/или специфичних наци-фашистичких политика терора, па ни холокауста. Имајући у виду да је у првом периоду логор Сајмиште био искључиво, и по циљевима и резултатима, камп који је имао за циљ уништавање Јевреја, по чему је, бар на простору Србије, посебан и јединствен,²⁴⁸ следећи претходно поменуто гледиште, комплетна комеморација овог логора не би била у складу са политиком сећања на жртве Другог светског рата у социјалистичкој Југославији.

---

²⁴⁷ Исто, и J. Byford. н. д.

²⁴⁸ Изузимајући донекле камп Топовске шупе на Аутокоманди, који пак, за разлику од Сајмишта, није имао формалну дезигнацију *Judenlager*, и који је пре него систематски уређен објект за спровођење холокауста (што је било Сајмиште до половине 1942.), био привремени „стационар“ са већином Јеврејима и Ромима који су из њега брутално извлачени са циљем стрељања за одмазду због акција устаника у Србији (чиме је истовремено немачка управа и делимично решила „јеврејско питање“ у Србији ликвидирајући готово целокупну јеврејску мушку популацију).

Идентитетске политике социјалистичких елита и друге политичке околности везане за (не)обликовање места сећања на жртве фашизма су несумњиво биле пресудне за тек парцијално обележавање простора Старог Сајмишта скоро до самог краја социјалистичког система, али ни политике идентитета, дискурси и концепти који више извиру независно (или аутономно) од водећих слојева друштва, често из маса, су могуће утицале на одређене аспекте (не)комеморисања жртава Другог светског рата. Пример Западне Немачке, где је дословно игнорисање нацизма од стране друштвених елита скоро две деценије након завршетка рата произвело спонтани „зид против сећања“ како га означава Конертон, показује инклинацију становништва (не само у Немачкој) да гурне у страну евокацију мрачне прошлости, поготово у ситуацији када се не спроводи циљана јавна комуникација. Нпр. Дахау (Dachau), где су се становници (уз истовремену генералну индиферентност тадашњих елита) годинама опирали било каквом обележавању концентрационог кампа, да би, пошто је некако подигнут мален меморијал на почетку шездесетих, крематоријум убрзо био затворен од градских отаца због граду неугодне навале страних туриста и дефинитивног лошег „брендирања“ њиховог града,²⁴⁹ указује на нелагоду обичних људи да обитавају у на такав начин означеном простору – бег од историје (поготово мрачне), која не мора нужно бити и (перципирана као) властита, можда је и природан импулс маса. Наравно, организовано друштво није могуће без историјских наратива и културе памћења – питање је само о каквим је наративима и култури, барем у јавној сфери, реч. Што је у условима рата била нелагода „отвореног погледа“ Београда на логор, у мирнодопским би нашло еквивалента у нелагоди „отворене репрезентације“ сећања на логор у централном урбаном простору масовне флукуације грађанства које живи (или симулира) свакодневицу.²⁵⁰ Не само у овом конкретном случају, може се рећи да постоји општи тренд постепеног уклањања јавних подсећања на смрт (посебно ако су у питању трагичне смрти) из јавних градских простора.²⁵¹

---

²⁴⁹ Claudia Koonz. „Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju,“ u *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006): 296.

²⁵⁰ С. Радовић, *н. д.*: 153.

²⁵¹ Александра Павићевић. „Споменици и/или гробови – Сећање на смрт и/или декорација,“ у *Спомен места – историја – сећања*, ur. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009). Штавише, могло би се рећи да у рецентном периоду, комеморација смрти у јавном градском простору готово искључиво бива спровођена од стране приватних особа, готово никад од

Томе верно сведоче случајеви сахрањивања и обележавања надгробним споменицима погинулих војника Црвене Армије 1944. и 1945. године у централним деловима градова и села широм Србије. Тако су на пример свој гроб (и надгробни споменик) на средишњим градским трговима Београда и Новог Сада (садашњи Трг Републике и Трг Слободе) нашли Црвеноармејци тик уз споменике кнезу Михаилу и Светозару Милетићу.²⁵² Касније премештање посмртних остатака (и склањање посмртних споменика) у оквиру гробаља правилно се може тумачити и раскидом са Совјетским Савезом након резолуције Информбироа, али и новим односом према комеморацији смрти у јавном градском простору, и то већ неколико година по завршетку рата, увелико у мирнодопско и „редовно“ доба. Повезано са тим, већ током педесетих и шездесетих година 20. века, и јавност (или бар део јавности) у Југославији показује, могло би се рећи, индоленцију и незаинтересованост за евокацију Другог светског рата како је формулисана од стране тадашњих водећих слојева. „Места сећања“ на НОБ, погинуле борце и жртве фашизма су неретко наилазила на равнодушност, небригу и чак хостилна реаговања „потрошача“ сећања²⁵³ – сађење купуса и испаша стоке на партизанским гробљима, у коров зарасли и оштећени споменици, скрнављење или профанизација меморијала из НОР су ни двадесет година након заврштека рата постали евидентна појава.²⁵⁴ Призор некомеморисаног (односно делимично комеморисаног) оронолог Старог Сајмишта зараслог у шибље (и дивљу градњу) није био изолован пример политике било организованог било спонтаног „заборава“. Читав сплет околности, међу којима се истичу политике сећања у социјализму, узроковале су минималну меморијализацију простора некадашњег логора у срцу града: урбанистичка привременост и запуштеност комбинована са амбивалентним идеолошким односом према наслеђу логора, условиле су комеморативну неодређеност до половине осамдесетих година.

службених инстанци, и то прилично у складу са неким старијим обичајима становништва Балкана – детаљније в. Ласта Ђаповић, „Мраморови по Београду – спомен-обележја погинулима,“ *Гласник Етнографског института САНУ* 57/1 (2009).

²⁵² Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“ – Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954,“ *Токони историје* 1-2 (2005).

²⁵³ При чему ће овај тињајући тренд прераси у опште место, а понекад и неформално подржавану политику, са почецима транзиције у већини постјугословенских држава.

²⁵⁴ Макс Бергхолц. „Међу родољубима, свињама, купусом и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. година,“ *Годишњак за друштвену историју* 2007 (1-3) (2007).

Од друге половине осамдесетих Старо Сајмиште добија на проминентности у ритуалима обележавања догађаја из времена окупације, а простор се и формално означава као спомен-место: 1987. године постаје заштићена градска целина Београда и објект од културно-историјског значаја, једанпут годишње одржавају се комеморативни скупови и јавни часови и приредбе, нешто касније се подиже и споменик логорашима у непосредној близини итд.²⁵⁵ Чак долази и до конципирања и усвајања урбанистичког плана овог подручја који је предвиђао подизање споменичког комплекса „Старо Сајмиште“, са јасно истакнутим меморијалним карактером подручја, и тек минималним неспоменичким интервенцијама на ободима кварта.²⁵⁶ Изненадна актуелизација Старог Сајмишта као меморијалног простора, осим покушајем консолидације социјалистичког система и идеологије који се различитим средствима појачано промовисао након Титове смрти, можда се може објаснити и готово истовременим надоласком „плиме реституције српског националног идентитета који се декларисао и кроз мит о мартирској нацији и њеној идентификацији са другим мученичким нацијама у историји“,²⁵⁷ који је као своје потенцијално место памћења препознао локалитет на самим вратима престонице, а који дискурзивно треба прерадити и означити. Прелаз на нови скуп означитеља је постепен, али сигуран. О промени сећања на Други светски рат, и новом дискурзивном обликовању цивилних жртава рата, некада национално и другачије неиздиференцираних (или слабо издиференцираних) „жртва фашизма“, сведочи поступни (на прелазу деценија) прелазак са евокације „родољуба“ и „палих бораца“ на подсећање на „српску нејач“ и „заклани народ“: „жртве фашизма“ (не само из логора Сајмиште) су се до половине деведесетих трансформисале у „српске жртве (фашизма)“, потпуно у духу јавне репрезентације југословенских ратова као наставка Другог светског рата (који се све више перципирао као грађански а не као рат против окупатора), „национализације“ наратива о отпору 1941-1945, и где се властита страна у актуелним сукобима самопредстављала као антифашистичка (са новим значењем/значењима и тог појма).²⁵⁸ Старо Сајмиште постаје од почетка деведесетих инструментализовано за циљеве владајућег

---

²⁵⁵ В. слику 12.

²⁵⁶ *Детаљни урбанистички план споменичког комплекса „Старо Сајмиште“*, Службени лист града Београда 2/1992, 14. фебруар 1992.

²⁵⁷ А. Ignjatović i О. Manojlović Pintar, „Staro Sajmište i sećanja...“: 34.

²⁵⁸ Ildiko Erdei, „Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva,“ u *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić-Dvornić (Beograd: Plato, 1994): 131.

режима те се предлаже оснивање српског Јад Вашема на овом простору, Сајмиште се инкорпорира у јавни наратив о страдањима Срба у НДХ, од 1995. постаје место средишње комеморације јасеновачких жртава, итд.²⁵⁹ Од некада слабо проминентног „мучилишта народа Југославије“, Сајмиште постаје медијски експлоатисан српски Јад Вашем (а барем једанпут годишње и „резервни Јасеновац“) – док је интервенција у физичком простору некадашњег логора у ово доба била минорна, ритуална и медијско-репрезентативна је експлоатисала у политичке сврхе реанимирану јавну представу о логору патње која је конструисана од елемената који су замагљивали историјске догађаје још више него што је био случај у претходном периоду, а често их и фалсификовали. Међутим, како је политичка функција овакве (зло)употребе овог локалитета са постепеним увиђањем фактичког краха националистичке политике деведесетих постајала све излишнија, јавна инстант-употреба пригодно конструисаног Старог Сајмишта бивала је све ређа, а физички простор локалитета промптно се враћао у стање хроничне симболичке и урбане маргиналности.

Од почетка 21. века Старо Сајмиште више не представља ни простор „редуковане“ историје (што је већином био за време социјализма), ни место „инструментализоване“ историје (што је углавном био у националистичкој епохи), већ простор „очишћен“ од историје.²⁶⁰ Петооктобарски политички преврат је са доласком нове идеолошке хегемонске коалиције на позиције моћи, Други светски рат, његов контекст и резултате слао (односно наставио да шаље) у (јавни) заборав. Како се политика сећања на овај рат креира у ходу, осим једноставне амнезије (која је осим по питању Другог светског рата честа јавна стратегија и при третирању ратова деведесетих) и свеопште амнестије, као главне смернице дискурзивног обликовања савремене слике Другог светског рата и његових резултата јављају се историографски ревизионизам, банални антикомунизам, селекција меморије и анти-антифашизам.²⁶¹ Са таквим параметрима јавне политике елита, најопортунија концепција меморијализације Старог Сајмишта (а и других локалитета и споменика из рата) је да меморијализације не буде, односно даља маргинализација – последњих десетак

---

²⁵⁹ Детаљно в. Byford, Jovan. „Savršena oluja.“ *Razgovor za radio emsiju Peščanik*, 1. februar, 2008.

²⁶⁰ С. Радовић, *н. д*: 155.

²⁶¹ Todor Kuljić. *Prevladavanje prošlosti: uzroci pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 405, 441.

година поједини објекти некадашњег логора се продају, издају и користе у различите сврхе, често комерцијалне.²⁶² Након седамдесет година од када је отворено Београдско сајмиште, овај простор је затворио пун круг, и вратио се, између осталог, и својој првобитној намени, забавно-комерцијалној, али овај пут без некадашње монументалности и репрезентативности, већ у нормализованом контексту предузетничког стицања профита пружањем угоститељских услуга. Сајмиште је прешло симболички пут од (антрополошког) места, простора који се означава као историјски, повезаног са идентитетом, до позиције „неместа“, простора који се у већини дискурса не перципира на неки начин повезаним са историјом и/или идентитетом²⁶³ – као што су идеологија и политика јавним дискурзивним праксама после рата Сајмиште (и друге локалитете у граду) начиниле, на бази ратних догађања, у одређеној (макар редукованој) мери сигнификантним местом, исти механизми су довели до обратног процеса последњих година – Сајмиште (и не само оно) је временом дефинитивно прешло из симболичке јавне, у симболичку сиву зону. Значајнија јавна расправа о овом питању отпочела је крајем 2007. са отказивањем концерта групе *Кошин* у клубу *Посејдон*. Неочекивана пажња посвећена Старом Сајмишту узроковала је, макар декларативну најаву пригодног комеморисања ове локације, али даљи ток догађања, и одређени објективни чиниоци као да не иду у прилог идеји потпуног конципирања спомен места жртвама логора Сајмиште на овој историјској локацији.

Како је дошло до постављања питања тренутне функције некадашњег (чинио се заборављеног) логора и његове меморијализације у времену свеопштег заборава и/или ревизије гледања на Други светски рат у Србији? Један од могућих одговора се вероватно не налази у локалном, националном оквиру, него пре у међународном, глобалном. Од шездесетих година прошлог века, у пре свега западним друштвима долази до реконфигурације сећања на Други светски рат премештањем фокуса памћења са отпора фашизму на жртве фашизма (са „патриотског сећања“ на „сећање на геноцид“), при чему се као најтрагичнији сегмент оваквог памћења узима геноцид над Јеврејима – задњих је деценија дошло до својеврсне „универзализације Аушвица“, перципираног као

---

²⁶² С. Радовић, *н. д.*: 155.

²⁶³ М. Оже, *н. д.*

цивилизацијска опомена, те се разлике у перцепцији холокауста међу различитим земљама све више бришу, док се максимално негује имератив не-заборава, пре свега геноцида.²⁶⁴ При томе, оваква се култура сећања, односно незаборава, конструише пре свега од друштвених група одоздо према горе (често су то жртве, и потомци жртава геноцида, различите организације и сл.), и у питању су покрети који су изразито транснационални што је условило и интензиван процес реинтерпретације Другог светског рата широм Европе, а пре свега у бившим комунистичким земљама по слому Лагера.²⁶⁵ Управо је оваква мање-више глобална, и релативно новоразвијена осетљивост на нацистички геноцид, пре свега над Јеврејима, довела до фокусирања на различите локалитете холокауста ван властитих националних граница, па и у Србији, те се догодило да је било могуће уочити уношење музичког озвучења у клуб Посејдон те у коров зарасле објекте бившег логора за који углавном несензибилизирана домаћа јавност често ни не зна да је постојао. Истовремено, читава ситуација сведочи и о капацитету моћи појединих друштвених група: док је протест међународних (и домаћих) организација које се баве пре свега холокаустом довео до промтних реакција одговорних и почетка какве-такве јавне расправе, редовна опетовања борачких и сличних домаћих организација су редовно игнорисана. Док је у ранијој јавној перцепцији Сајмишта геноцид над Јеврејима из Србије заузимао успутно место, сада долази до обратне ситуације, да се у најрецентнијем периоду, у иностранству редовно, а понекад и код нас, Сајмиште види пре свега као стратиште холокауста, а тек на другом месту као „мучилиште (и других) народа Југославије“, и то не због посебне сензибилизираност на холокауст (која у светлу поменутог глобалног тренда унификације слике рата код нас и даље касни), већ због потпуног игнорисања и затрпавања локалне, домаће баштине и меморијалног фонда Другог светског рата, којег су део и жртве рата.

---

²⁶⁴ Etienne Francois. „Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja: Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije,“ u *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006): 228.

²⁶⁵ Исто, 232. Та се промена парадигме гледања на Други светски рат остваривала не само преузимањем разлучивања холокауста од осталих нацистичких прогона, и честим апострофирањем његове трагичности у односу на друге, већ и аутохтоним процесом апологизације, или чак легитимизације разних квислиншких и колаборационистичких покрета (често под кринком борбе против комунизма или совјетске окупације) и изједначавања злочина нацистичких и савезничких (ако су у питању совјетске или комунистичке војне формације) снага, које са одмицањем транзиције у већини земаља ипак ретерира, између осталог исто због глобалног европског контекста формирања политике сећања која је осетљива на релативизације било каквог појавног (макар давно прошлог) облика фашизма.

„Политичка економија“ градског простора и сећање

Ако је покретање питања Сајмишта барем делимично било иницирано глобалним оквиром и глобалном културом памћења, одговор и реакција су били неумитно локални. Иако понекад немушто, и вербално очито неистренирано за комуникацију везану за питања као што су спомен-места, одговорност, жртве рата, и сл, ескпедитивно хорско слагање (макар формално и необавезујуће) низа званичника и органа из Београда везано за адекватну комеморацију жртава Сајмишта, је у светлу опште националне незаинтересованости и заборава Другог светског рата и његових жртава (осим ако нису у функцији историјске ревизије која има политичку сврху) била донекле изненађујућа. Могуће да она није била узрокована искључиво избијањем међународне „афере“ везане за бивши логор. Питање функције конкретног локалитета и начина комеморације страдања у њему могуће је само иницирано употребом објеката у ревијалне сврхе, а заправо је објективно детерминисано урбанистичким и грађевинским замајцем који главни град доживљава последњих година. Грађевински бум (који је посебно био карактеристичан за доба пре почетка глобалне економске кризе) који карактерише скоро искључива иницијатива приватног капитала (за разлику од социјалистичког доба када је то био скоро суверени домен државе) не може још дуго заобилазити једну од, у будућности најатрактивнијих зона града, и дефинитивно урбанистичко регулисање тог дела града у интересу је и приватног капитала и градских власти. Карактеристике политике изградње на Новом Београду у последњој деценији су освајање преосталог празног простора, и стално преузимање територије за нова градилишта, улица по улица, блок по блок – отворени јавни простор, заједнички простор града, убрзано нестаје под налетом комерцијалног замаха приватног капитала који све више помера своје границе.²⁶⁶ Искоришћавање овог централно смештеног градског простора тако узрокује покретање (или прихватање) питања решавања статуса објеката и простора Старог Сајмишта, и пре него жељом да се на неки начин споменички означи простор некадашњег логора, иницијатива у овом смеру могуће је више мотивисана разлозима што скоријег урбаног

---

²⁶⁶ Љ. Благојевић, *н. д.*, 250.

обликовања ове локације. У том смислу, као актери потенцијалне концептуализације спомен-простора не јављају се само политичке и друштвене елите (домаће и делимично стране), већ у значајној мери и финансијске. Природно вођени пословним мотивима, ови друштвени кругови свакако имају на уму да што је мање историје по квадратном метру грађевинског земљишта, то је већи профит.

Овако постављени параметри за изградњу (и физичку и симболичку) јавног градског простора, чак и у случаја када он поседује „додатну историјску вредност“, су, може се рећи, и неизбежни под постојећим околностима – као и многи други постсоцијалистички градови, Београд најчешће нема довољне капацитете (било финансијске, било регулаторне) за самосталне урбане пројекте великих размера. Савремене урбане политике, не само у нас, не покушавају да воде или регулишу урбани економски и социјални развој (што је некада често био случај), већ тек покушавају да се прилагоде токовима које поставља и дефинише тржиште, било директно, било индиректно (преко порезних прихода градова).²⁶⁷ Постсоцијалистички су се градови, дакле, већ одавно удаљили од концепата урбане политике имплементираних за социјализма. За њих је данас карактеристично да су тек делимично посвећени политичким, економским и институционалним реформама у области урбаних политика, док је апсолутни приоритет дат стратегијама привлачења приватних инвеститора: постсоцијалистичке урбане околности су типично постмодерне имајући у виду очиту диверсификацију релевантних социјалних актера у изградњи урбаних политика.²⁶⁸

Истовремено, код политичких и већинских културних елита у савременом добу у Србији, на делу је преовлађујућа политика ревизије резултата и вредности антифашистичке борбе, где се као колатерална штета јављају и жртве Другог светског рата и њихова комеморација (а што је очито по стању материјалне и нематеријалне баштине Народноослободилачког рата у Србији). Тако, најмоћнији актери и физичке и симболичке изградње града опортуно маргинализују историјско наслеђе локалитета из доба Другог светског рата: политичке елите у

---

²⁶⁷ Neil Smith, „Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija,“ u *Operacija: Grad*, ur. Leonardo Kovačević i dr. (Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade i dr, 2008), 77.

²⁶⁸ Mina Petrović, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2009), 55.

складу са доминантном политиком декомеморације и ревизије антифашистичке борбе и њених резултата, а привредне елите у складу са својим економским интересима. Синергија ова два интереса доводи до све чешћег спомињања будуће концептуализације простора Старог Сајмишта на начин другачији од оног који је предлаган нетом по избијању тзв. афере *Кошин* - не више као искључивог споменичког простора (што је најчешће правило на локацијама са сличном прошлошћу), већ пре као тзв. мултифункционалног центра – уместо меморијалног комплекса жртвама фашизма и логора Сајмиште, предлагали су се између осталог преко страница штампе концепти музејског центра који би обухватао и нпр. Музеј Сајмишта и Музеј толеранције и низ других музеја, укључујући и уметничке.²⁶⁹ У другим варијантама спомињало се и интерполирање додатних садржаја попут ресторана, кафеа и концертних дворана, могућност да се руше и преостали павиљони логора и сл. – овакав прилаз је језгровито објашњен приступом простору који је сугерисан ауторима изложбе са темом будућег изгледа Старог Сајмишта на Салону архитектуре 2008, да „сећање на оне који су тамо изгубили живот треба да постоји, али не и да доминира“²⁷⁰ – овакав приступ и пригодно маргинализује и прерађује конкретно историјско сећање, и истовремено укључује комерцијалне интересе у изградњу и експлоатацију урбаног простора. Опонирајућа мишљења чула су се из других кругова, културних и интелектуалних (између осталог и на Београдској недељи дизајна 2008. године),²⁷¹ који, међутим, не поседују знатну друштвену моћ и утицај, тако да је већа вероватноћа да ће у некој будућности Старо Сајмиште уместо спомен-места постати - спомен-неместо. Стешњено између, у Србији и даље слабе, глобалне културе памћења (незаборава) Другог светског рата и тренутно опозиционе и потиснуте културе памћења НОБ са једне, и преовлађујуће и политички опортуне културе тоталног заборава и ревизије са друге стране, простор Старог Сајмишта би у најбољем случају, при евентуалној скоријој меморијалној концептуализацији локалитета, могао да шаље наново редуковану и комерцијалним интересом пригушену поруку.

---

²⁶⁹ Прелевић, М. Ђ. „Толеранцијом на страдање.“ *Вечерње новости*, 6. новембар, 2007.

²⁷⁰ Tasić S. „Staro Sajmište će obasjati nova svetlost.“ *Blic*, 22. april, 2008.

²⁷¹ У овину Београдске недеље дизајна у мају 2008. године, посебан панел, назван *Designing Spaces*, је био посвећен конципирању простора Старог Сајмишта.

Ако је минимална меморијализација и урбанистичка петрификованост простора Сајмишта у доба социјализма била условљена кројењем градског текста због симболичког циља конституисања Новог Београда као ознаке новог почетка и социјалистичког менаџмента архитектуре, у најновије доба тренутни застој у урбаном конципирању овог простора, и најаве лимитиране полу-меморијализације некадашњег логора, резултат су комерцијалне политике грађевинске изградње и актуелних идентитетских политика. Овакво стање локалитета је у знатној мери условљено и логиком „политичке економије“ градских подручја и некретнина са историјским значајем. Како тврди Џенифер Џордан, финансије, коришћење земљишта и власништво над њим имају изузетан значај при одређивању који меморијали ће бити подигнути, а која ће спомен-места остати некомеморисана – нису у игри само политике памћења, већ и питање „како се односити према некретнинама са тешком прошлoшћу.“ Тако она скицира модел којим се детерминише извесност меморијализације одређеног догађаја или локалитета, који садржи четири основна параметра. Најпре, треба да постоје „предузетници сећања“ који указују и промичу одређену агенду сећања и спомен на конкретно место или догађај, а који потом лоцирају и мобилишу потенцијалну публику таквих места сећања, односно делове јавности заинтересовану за конкретну комеморацију. Након ова два фактора, једнако је битно и какав је интерес за различито коришћење конкретног земљишта (што је мање заинтересованих актера за коришћење конкретне локације, то су већи изгледи за комеморацију), те да ли је простор у јавном или приватном власништву (у првом случају повећавају се шансе за комеморацију простора).²⁷²

Имајући у виду претходно наведено, могло би се рећи да на Старом Сајмишту изгледи за конципирање искључиво меморијалног центра нису велики: предузетници сећања на некадашњи логор нису многобројни (као ни потенцијална публика која би била заинтересована за овакву врсту евокације), власништво над локалитетом и објектима на њему је нејасно (власништво над нпр. Спасићевим павиљоном је и даље нетранспарентно, и тренутно се око њега споре приватна лица и Град Београд), а заинтересоване стране за експлоатацију (на првом месту комерцијалну) тог простора су засигурно бројне. Да је Сајмиште на другој, мање централној, локацији, можда би предлози о конципирању оваквог спомен-места

---

²⁷² J. Jordan, *н. д.*, 2-3.

били другачији, али ексклузивост локације некадашњег логора просто налаже интервенцију, или бар покушај интервенције, комерцијалних интереса не само у обликовање физичког простора, већ и симболичког, јер што је мање изражена конотација простора са туробним невеселим наслеђем прошлог века, то су веће шансе за пуне ресторане и дворане који међу грађанством пожељно не би били перципирани као музејски пратећи садржаји, и то споменичког центра који не презентира лепу уметност већ смрт и страдање људи.²⁷³ Наравно, воља политичких и друштвених елита за потпуном комеморацијом и јасним симболичких обележавањем простора у стању су да игноришу пословне интересе који природно не хају за питања попут јавне евокације историје (што је видљиво преко више примера, попут меморијала жртвама холокауста на месту некадашње Хитлерове *Reichs*-канцеларије у Берлину, која је са падом Берлинског зида постала једна од најатрактивнијих грађевинских локација у Немачкој), поготово имајући у виду да је политичка сфера пресудна и у физичком и у симболичком обликовању и означавању градских простора, али воља за тим је очито слаба или је уопште и нема.

У последње две године (2010. и 2011.) пак, чак ни раније најаве парцијалне меморијализације Старог Сајмишта све су ређе присутне у јавности – питање регулације овог простора, и простор сам, су поново завршили у јавном мраку, и ово се питање слабо појављује и у медијима и иначе. Да ли случајно, ова поновна готово свеопшта тишина у јавности везана за Сајмиште коинцидира са рецентном економском кризом која је у Београду најтеже погодила грану грађевинарства и изградње и тржиште некретнина. Општи друштвени и економски услови не иду у прилог урбаној регулацији овог простора (нити већим захватима у граду уопште), те најмоћнији друштвени актери изградње и конципирања градског простора нити не промовишу значајније ово питање у јавности, за разлику од доба пре неколико година када су услови били повољнији. Тадашња јавна кампања је, осим јавних стајалишта политичких кругова у граду пласираних у јавности, и већ помињане изложбе (те других), укључивала и присутност теме Старог Сајмишта у медијима, те пригодно снимање и приказивање документарног филма на телевизији са

---

²⁷³ С. Радовић, *н. д.*, 159.

националном покривеношћу.²⁷⁴ За разлику од тог периода, када су све кампање, официјелне или неслужбене, добијале знатан медијски простор, задњих година је ситуација управо обратна. Када се и покрене питање стања и коришћења простора Старог Сајмишта, наилази се на игнорисање и службених кругова и медија, што је на пример белодано имајући у виду готово никакву јавну и медијску присутност рецентног пројекта „Посета Старом Сајмишту“.²⁷⁵

Почетком 2012. године, када је отворена изложба „Холокауст у Србији 1941-1944“ у Музеју историје Југославије, поново је пригодно споменуто Старо Сајмиште од стране државних и градских челника, али без било каквих конкретних напомена или планова, осим што је речено да посебно радно тело прикупља податке како би се решила, пре свега имовинско-правна проблематика тог локалитета, и да се очекује да „Влада предложи, а потом Скупштина усвоји посебан закон који би регулисао материју тог меморијалног центра и олакша решавање имовинских проблема.“²⁷⁶ Интригантна је да се као централно питање види имовински статус објеката и локалитета, те да се, по свему судећи, питање потенцијалног спомен-места узима као аргумент за повраћај или упис објеката и/или земљишта у јавно власништво и градску и/или државну надлежност. Тренутно, једна од активности искључиво везаних за меморијализацију Старог Сајмишта у официјелним круговима је формирање комисије која би требало да се бави концептуализовањем овог простора у меморијалном смислу, при чему ће овај одбор наводно бити формиран у оквиру Министарства за рад и социјалну политику, односно његовог сектора за борачко-инвалидску заштиту који је надлежан и за војничка спомен-обележја и гробља. Разина службене подршке је евидентно пала – од некадашње јавне кампање која је укључивала медије и јавне службенике из неколико нивоа власти дошло се до тек форумског рада у оквиру јавног тела које је формално надлежно за ратна спомен-обележја, те по свему судећи агилних залагања на стручном нивоу у оквиру завода за заштиту споменика културе. Последњих неколико година једина већа новост на самом локалитету Старог Сајмишта је подизање мамутског тржног центра „Ушће“ почетком 2009. године ни сто метара од простора некадашњег концентрационог

---

²⁷⁴ Дводелни документарни филм “Сајмиште, историја једног логора”, редитеља Марка Поповића, приказан на телевизији Б92 24. и 25. јануара 2009. године.

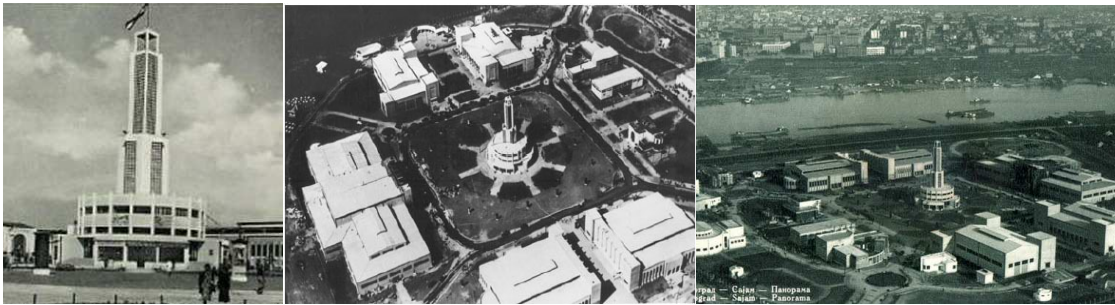
²⁷⁵ В. мрежну странцу пројекта starosajmiste.info.

²⁷⁶ Из текста „Отворена изложба "Холокауст у Србији 1941-1944.“ *Глас јавности*, 28. јануар, 2012

логора – конзумеристички постмодерни град ипак се незадрживо приближава историјском локалитету.²⁷⁷ Зграђавање покушајем једног трговачког ланца да пре неког времена отвори супермаркет тик уз простор Аушвица (што му ипак није успело) поновило се у Београду 2007. и 2008. године са излажењем на светло стања и тренутних функција некадашњих објеката логора Старо Сајмиште, и понављало се гласно питање из Пољске: „да ли је морално поставити супермаркет крај простора бившег концентрационог логора“. Међутим, чини се да је у конкретном случају код већинских елита у нашој транзиционој престоници актуелнија обрнута дилема: „да ли је опортуно подићи меморијал бившег концентрационог логора поред супермаркета“ – геноцид и мрачна историја просто нису добри за бизнис.

---

²⁷⁷ Занимљива историјска коинциденција повезује ове две суседне локације (бивши логор Старо Сајмиште и садашњи Пословни центар Ушће): како Ранка Гашић наводи, 1940. године, као резултат договора о трансферу становништва између Трећег Рајха и СССР-а, на месту садашњег тржног центра (и суседног небодера банке, некадашње зграде ЦК) подигнут је транзитни прхватни логор за бесарабске Немце са 69 барака у којима је привремено било смештено око 12 000 људи на путу за Рајх. Предратни контраст између суморног транзитног центра и монументалног светлећег Сајмишта као да се понавља са савременим контрастом између сада запуштеног и оронулог Старог Сајмишта и модерног и живог ПЦ Ушће. Р. Гашић, „Старо сајмиште у Београду...“, 137.

Слика 9: Старо Сајмиште пре Другог светског рата (извор: starosajmiste.info).

Слика 10: Спасићев павиљон 2007. године.

Слика 11: Спомен плоча на Старом Сајмишту.

Слика 12: Споменик логорашима на Старом Сајмишту.

СИМБОЛИЧКА И ИДЕНТИТЕТСКА РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДА КАО ТЕКСТА

Симболичка и идентитетска трансформација није особеност само ограничених јавних површина, или омеђених простора како је показано у претходном сегменту, већ је карактеристична и за читаве градове. Више је примера потпуне реконфигурације градског текста (који ће бити разматрани касније), када долази до свеопсежне промене елемената градског текста и систематског и свеобухватног инсталирања нових вредности у значењску мапу града. Такође, може доћи и до модификација саме представе о одређеном граду, односно вредности које еманира град као целина, слика. Град се тако може читати и као „град као текст“, односно може се тврдити да постоји одређена семиотика појединих градова који се могу читати на кодирани начин, и који се могу посматрати као одрази, рефлексije одређеног система знакова са одговарајућим значењима – слика одређеног града види се као јединствен и целовит текст сачињен од више знакова, а који одређује како се неки град перципира и митологизује.²⁷⁸ Често то значи постојање једног доминатног, широко раширеног значења одређеног града које се шири кроз различите јавне дискурсе, односно централне симболичке и вредносне представе о одређеном граду у одређеном тренутку, при чему се овакво доминантно значење мења у зависности од друштвених и политичких околности. Могло би се рећи да се слика града састоји од механички репродуковане слике, коју најчешће стварају, систематично или не, званичници и политика, и од имагинарија који настаје преко одређених друштвених пракси, при чему се оба ова аспекта међусобно промижају и утичу један на други – у сваком граду постоје друштвени актери који имају одлучујуће улоге у консолидацији слике одређеног града, где долази до поливалентних варијација на основну тему које временом стварају стереотипне и реактивно чврсто установљене представе о граду.²⁷⁹ Градови се могу посматрати као палимпсести, као носиоци сећања на сигнификантну прошлост, где је овакво читање „града као

---

²⁷⁸ Pekka Pesonen, „Semiotics of a City,“ in *Texts of Life and Art*, (Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, 1997).

²⁷⁹ Rolf Lindner, „The Imaginary of the City,“ in *Contemporary Study of Culture*, (Wien: Verlag Turia und Kant, 1999), 291-292.

текста“ условљено и видљивим просторним маркерима, и представама и сећањима који су понекад и потиснута у други план или проскрибована.²⁸⁰ Средишња значења оваквих градова, урбаних палимпсеста, зависе од појединаца, а јавно конструисани палимпсести, јавни „град као текст“, мења свој садржај и симболички квалитет у зависности од времена и група које га митологизују, при чему овакве доминантне представе о граду не морају бити и опште прихваћене. У наставку ће се дискутовати процес рецентне трансформације Јајца у БиХ, некада изразито митологизованог града, и преображај овог града као текста. Некада јавно доминантна значења повезана са овим градом мењала су се у складу са потребама и локалних група и заједнице, и друштвених актера на националном нивоу.

Јајце

Град Јајце налази се у географској области која се понекад назива Централна Босна (а још одређеније Горње Поврбасје), и сада је део Средњобосанског кантона/жупаније Федерације Босна и Херцеговина у држави Босни и Херцеговини. Према последњем попису одржаном 1991. године, становништво града бројало је скоро 14 хиљада људи, а општине Јајце око 45 хиљада. Готово петнаест година након пописа, локалне и ентитетске власти процењују да је становништво овог краја бројчано скоро непромењено, с тим што је територија општине унеколико смањена с обзиром на то да је један њен део Дејтонским споразумом додељен ентитету Република Српска. Уз пољопривреду, основица привреде у општини су до рата били сектор енергетике, металска индустрија, рударство, шумарство и дрвопрерађивачка грана, и туризам.²⁸¹ Пре почетка рата у Босни и Херцеговини и град и општину Јајцу настањивали су припадници сва три најбројнија босанско-херцеговачка народа, с тим да су Хрвати и Бошњаци били доминантни у сеоским подручјима, а Бошњаци су

---

²⁸⁰ Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 51.

²⁸¹ Sulejman Smlatić, „Geografske regije,” u *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, ur. Muhamed Filipović i Alojz Benac (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983), 68-69.

представљали релативну већину у самом граду.²⁸² Са почетком рата 1992. године, снаге босанских Срба иницијално нису успеле да заузму град, што је био случај са већином околних насеља и градова, но крајем октобра исте године, након снажног гранатирања, српске снаге су ушле у Јајце и готово целокупно бошњачко и хрватско становништво избегло је из града. У лето 1995. године пак, у јеку успешне офанзиве снага Армије Босне и Херцеговине, Хрватског вијећа одбране и Хрватске војске, јајачко подручје су заузеле снаге предвођене босанско-херцеговачким Хрватима, чиме је тада дошло до обратног избегличког таласа и напуштања подручја од стране српског становништва. Имајући у виду војну ситуацију на овом подручју након тога, први талас избеглица који се враћао или насељавао Јајце су махом чинили Хрвати из овог подручја те хрватско становништво протерано из других подручја БиХ, након чега су се вратиле бошњачке избеглице, те на крају и српско становништво (у нешто мањем обиму). Тренутно се процењује да су и град и општина претежно насељени Хрватима и Бошњацима, док је присуство Срба бројчано мање него пре рата. Према исказима локалног становништва, некада релативно развијени индустријски сектор је сада преполовљен у односу на предратни обим, а трговина, енергетика и пољопривреда упошљавају највећи део радне снаге у овом крају.

Историјски је Јајце познато као престоница средњовековног босанског краљевства у 15. веку и последње утврђење средњовековне Босне које су турске снаге освојиле у 16. веку. До завршетка Другог светског рата, средњовековна историја града је била више истицана у литератури од нпр. историје из османског или аустроугарског периода, и што се тиче историје самог града, и у контексту босанске, или појединачних етнонационалних историја, и град је митологизован као последња хришћанска утврда која се држала пред турском најездом.²⁸³ Међутим, током последњих шездесет година, Јајце је у бившој Југославији постало познато пре свега као град у којем је одржано Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) крајем новембра 1943. године. АВНОЈ, као политички орган југословенског антифашистичког покрета основан је претходне године у Бихаћу, а у доба његовог

---

²⁸² Dragana Grabeljšek i dr. (ur.), *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, knj.1 (Beograd: Savezni zavod za statistiku – Savremena administracija, 1991).

²⁸³ В. нпр. Eugen Sladović, „Bosna i Hercegovina,“ у *Hrvatska enciklopedija*, sv. III (Zagreb: Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1942).

другог заседања Јајце је представљало срце ослобођене територије у западном делу окупиране Југославије (у јесен и зиму 1943. и 1944. године). Важност овог другог заседања АВНОЈ-а огледа се пре свега у декларацијама и одлукама о раскиду са претходним монархистичким уређењем, успостављању југословенске федеративне републике, и избору прве партизанске ратне владе (НКОЈ) коју су махом чинили познати антифашисти и партизански борци.²⁸⁴ Сходно томе, 29. новембар означен је као Дан Републике, најзначајнији савезни празник социјалистичке Југославије, а Јајце је незванично називано „колевком Југославије.“ На овај начин, Јајце је постало део мита о настанку послератне Југославије, и градска ведута сачињена од водопада Пливе, те јајачке тврђаве и подграђа представљала је једну од икониких слика југословенског политичког *nation-building*-а. Јајце је тако било једно од најбитнијих места на симболичкој географској мапи социјалистичке југословенске идеологије, где је већина места на тој мапи обично било повезано или са Народноослободилачким покретом, или са култом личности Јосипа Броза Тита. Такви локалитети који су били смештени широм земље били су истицани кроз службене дискурсе преко отворене и наглашене дидактике у образовном систему и медијским наративима (и уопште медијској продукцији), путем евокативних ритуала и церемонија, сталном метафоричном употребом у јавном говору, меморијализацијом и подржавањем евокативног, или чак танатотуризма/туризма смрти (било индивидуалног, било организованог), и сл.

Јајце је тиме постало једно од најбитнијих места на идеолошкој мапи Југославије, додајући себи додатну политичку и културну вредност током ове епохе. Појам нације се пригодно сублимирао у јавну представу о Јајцу, а оно као град је еманирало додатну меморијалну вредност – иако се наменски не граде са циљем меморијализације, градови имају капацитет да отелотворе, материјализују и репрезентују колективно памћење, и да га сублимишу у простору и времену.²⁸⁵ Градови, или неки његови делови, објекти или призори, могу функционисати као идеолошка „платна“ која се пројектују не само становницима или посетиоцима одређеног места, већ посредно и многим другима путем медија, наратива итд.

---

²⁸⁴ Svetozar Tadić i Dragoljub Đurović (ur.), *Tako je stvorena Titova Jugoslavija* (Јајце: Музеј Другог засједанја АВНОЈ-а, i др, 1983).

²⁸⁵ Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 121.

Јајце је било једно од најистакнутијих урбаних идеолошких представа, урбаних палимпсеста, у доба социјализма које је симболички допирало и до географски доста удаљенх људи. Наравно, овај град није био једини симбол ове врсте. Могло би се рећи да су у том периоду најпроминентнија идеолошки конструисана места која су носила искључиво заједнички југословенски карактер, осим Јајца, биле долине Сутјеске и Неретве, те родно место и почивалиште Јосипа Броза, Кумровец у Хрватском Загорју и Меморијални центар Јосип Броз Тито у Београду (при чему је Меморијални центар добио на важности након Титове смрти). Постојали су и други историјски локалитети који су са собом носили сличне конотације, но већина њих није достигла велику раширеност и свеprisутност кроз различите јавне дискурсе претходно поменутих места, са изузетком евентуално планине Козаре и града Дрвара. Наравно, заједнички идентитетски маркери југословенског идентита, сигнификантне локације, су биле још бројније (на пример Београд као главни град, Триглав као највиши врх, Дубровник са више различитих значења итд.), али ова антрополошка места сублимирала су многострука значења, од којих многа нису нужно била у потпуном сагласју са преовлађајућом идеологијом. С друге стране, сигнификантна места која су преовлађујуће била повезана са партизанима и НОБ, те она која су асоцирала на личност Јосипа Броза, поседавала су комуникацијски капацитет који се лакше могао каналисати у складу са доминантним системом вредности.

Постојаност оваквих сигнификантних места евидентна је имајући у виду да до данашњег времена, двадесет година након распада Југославије, она и даље привлаче релативно бројну публику и јавну пажњу. Тако је, на пример, најпосећенија установа културе у Србији током протеклих година био Музеј историје Југославије, и то пре свега захваљујући чињеници да ова институција администрира прилаз гробу Јосипа Броза Тита.²⁸⁶ Већина ових локалитета до скоро није била опсежније антрополошки изучавана, са изузетком Кумровца који је током прве деценије овог века био предмет систематског истраживања тимова етнолога и антрополога под вођством Невене Шкрбић Алемпијевић са Свеучилишта у Загребу.²⁸⁷ Овакав јавни фокус на поменуте локалитете у доба

---

²⁸⁶ Детаљније в. Л. Стевановић, *н. д.*

²⁸⁷ Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, ur, *O Titu kao mitu* (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006).

социјалистичке Југославије довео је и до практичнијих бенефита за локалне заједнице од већ спомињане јавне и идеолошке препознатљивости. Приходи који су произлазили из индивидуалних и групних туристичких посета спомен-местима и музејима и ноћења у локалним хотелима и сличним објектима нису били занемарљиви. Може се рећи да је слично било и у случају Јајца пре почетка рата у БиХ – службеник туристичке организације у граду процењује да је годишње око двеста хиљада посетилаца долазило само у Музеј АВНОЈ-а, а да је највећа посећеност била у мају и септембру (када су се обично одржавале ђачке и студентске екскурзије), те у периоду око Дана Републике. Понекад су Јајчани означавали свој град као „континентални Дубровник“, алудирајући на најпознатији туристички центар СФРЈ. Средишња тачка идеолошке слике, али и туристичке понуде града Јајца, био је Музеј Другог заседања АВНОЈ.

Музеј Другог заседања АВНОЈ-а отворен је у згради предратног Соколског дома у градском кварту Пијавице, у којој се и одиграло заседање 1943. године, и музеј је званично отворен 1953. пригодном десетогодишњице Другог заседања. Првобитна стална поставка углавном се заснивала на оригиналном ентеријеру дворане из времена заседања, а који је укључивао и бисту маршала Тита (скулптора Аугуста Аугустинчића), један од првих предлога новог југословенског грба (аутора А. Аугустинчића и Божидара Јакца), чувену фотељу коју је Јосип Броз Тито користио током заседања и др. Ови и неки други елементи музеја, и сам ентеријер, постали су широко распознатљиви у земљи захваљујући масовној циркулацији снимака са заседања и из музеја у медијима, књигама, уџбеницима итд. Пошто је већина оригиналних артефаката из 1943. нестала у вихору рата, начињене су реплике на основу фотографија са заседања, а сталној поставци су додате и изложбе фотографија и докумената са сесије АВНОЈ-а.²⁸⁸ Оснивач, власник и главни финансијски даровалац музеја била је Скупштина Југославије која је била правна следница ратног АВНОЈ-а. Јајачки је музеј тако и формално и симболички био повезан са земљом чије је рађање евоцирао. Осим што је на историјској локацији представљао службени музејски наратив о тадашњој држави, он је, као и многи други музеји под државном паском, имао и улогу у кодификацији „националних вредности“ и служио као средство за производњу

---

²⁸⁸ Šefik Bešliagić, „Spomenici narodnooslobodilačke borbe u Jajcu i njihova zaštita,“ *Naše starine* sv. 5 (1958): 76.

друштвеног знања којим се кодификује моћ државе, а тиме и национални идентитет.²⁸⁹ Као и већина других музеја, и музеј АВНОЈ-а је оснаживао одређену верзију прошлости која је представљала део колективног памћења – сваки музеј представља исказивање одређене позиције, односно музеј представља теорију, сугерисани начин како посматрати свет, и као свака теорија може понудити увид и просветљење; истовремено он садржи одређене претпоставке, и говори о неким стварима док занемарује неке друге.²⁹⁰ Наравно, музеј није био једини објект повезан са Другим светским ратом и АВНОЈ-ем у Јајцу, али је свакако био најважнији. Друге истакнуте локације у граду биле су кућа Шареница (у којој је основана партизанска новинска агенција ТАНЈУГ), катакомбе у којима је повремено заседао Врховни штаб НОВЈ, кућа Анте Бурића у којој је боравио Тито, и др. Међутим, са приближавањем ратова деведесетих музеј је престајао бити релевантан као раније, а у току самог рата суочава се и са физичком деградацијом. Током власти босанских Срба над градом, од краја 1992. године до половине 1995, зграда музеја је темељно опљачкана, а делимично и спаљена, да би музеј додатно страдао и са доласком јединица босанских Хрвата. Где је и како завршила већина музејског инвентара не зна се до данас. По потписивању Дејтонског споразума зграда музеја најпре је дата на коришћење организацији „Удруга добровољаца и ветерана домовинског рата“, а пошто се ветеранско удружење преместило у нове просторије у центру града, зграда је празна и оштећена хибернирала неколико година.

Трансформације града као текста

Крај деведесетих година прошлог века и почетак овог нису били најбоље време за афирмативан однос према антифашистичкој споменичкој баштини у већини постјугословенских земаља, а свакако не у многим деловима Босне и Херцеговине. Као што је и музеј углавном био игнорисан, тако је и симболичко

---

²⁸⁹ Љиљана Гавриловић, *О политикама, идентитетима и друге музејске приче* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 17.

²⁹⁰ Sharon Macdonald, „Theorizing Museums: An Introduction,“ in *Theorizing Museums*, ed. S. Macdonald and G. Fyfe (Oxford: Blackwell, 1996), 14.

брендирање Јајца као „града АВНОЈ-а“, или колевке земље која је нестала, углавном било непожељно. У годинама на прелазу деценија, када општа клима по питању југословенског наслеђа у БиХ није била демократска и релаксирана у мери у којој је сада, замисли о обнављању зграде некадашњег музеја нису циљале на рестаурирање самог музеја. Чак ни представници локалне организације партизанских бораца нису у то доба предлагали поновно отварања музеја, већ оснивање омладинског центра са културним и спортским садржајима где би тек један део зграде био посвећен Другом заседању АВНОЈ. Слична врста дистанцирања од антифашистичке прошлости града може се приметити и у односу на свеукупно представљање града у то доба. Од 1995. године на овамо, углавном је била истицана средњевековна историја града – Јајце је често називано „краљевским градом“, имајући на уму доба када је град био престоница босанске краљевине. Чак је и знак добородошнице у град из правца Травника имао написано: „Добро дошли у краљевски град Јајце.“ Оваква врста репрезентације града је у знатној мери била фаворизирана од водећих кругова босанских Хрвата с обзиром на то да су краљеви Босне који су владали из Јајца били отворени и горљиви римокатолици, и оваква је десигнација представљала опортунни маркер који је указивао на аутохтони карактер хрватског и католичког становнишва у БиХ, и то у периоду бесконачних јавних спорења и доказивања аутентичности међу свим етничким заједницама у Босни и Херцеговини. Овакав симболички скок ка давној историји је истовремено био у сагласју и са идентитетским политикама других народа у Босни и бившој Југославији тог доба, имајући у виду често измишљање и истицање традиција заснованих на елементима из даљих историјских епоха, укључујући и Средњи век. Често се у савременим политикама националног идентитета на Балкану перципирана „златна доба“ нације, и симболичке основе изградње савремених идентитета, налазе у ранијим повесним традицијама и елементима, уз често игнорисање најрецентнијег културног и/или идеолошког наслеђа, те би се овакве дискурзивне политике могле означити и као „симулација континуитета“.²⁹¹ На овакав начин су атрибути „славног стоног града Јајца“, како је град био називан у литератури и историјским изворима,²⁹² били придодати као идентитетски маркер сада малом провинцијском граду. Међутим,

---

²⁹¹ Мирослава Малешевић, „Насиље идентитета,“ у *Културне паралеле: свакодневна култура у социјалистичком периоду*, ур. З. Дивац (Београд: Етнографски институт САНУ, 2008), 17.

²⁹² Marko Šunjić, „Јајце,“ у *Enciklopedija Jugoslavije sv. 4* (Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960), 447.

Јајце није било једини град који се хвалио титулом старе престонице, чак ни у Босни, те се такође показало да је културна усредсређеност на босанско средњовековно наслеђе неучинковито код свих етничких заједница у БиХ. Изразит контраст између самопрокламованог наслова „краљевског града“ и послератне реалности споре обнове и исељавања становништва је такође можда допринео слабој пријемчивости ове врсте хетеродескрипције.

Друга честа ознака која се масовно раби је представљање Јајца као „града-музеја“ чиме се реферише на наводно ванредно богатство материјалног културног наслеђа у граду. У бившој Југославији су се називом град-музеј незванично означавали градови са великом концентрацијом музејских установа на малом простору (попут Цетиња), или градови са одлично очуваним историјским урбаним ткивом које је избегло савремене архитектонске интервенције (на пример Призрен, Пиран, Почитељ, Трогир и др.). Јајачко подграђе испод тврђаве заиста и садржи значајну концентрацију историјских објеката од којих неки потичу још из средњовековља и раније (црква свете Марије и звоник светог Луке, катакомбе и гробиште са митрајским храмом, неколико џамија итд.), и који су углавном преживели ратна страдања (иако је најпознатија јајачка џамија, Есма Султана, дигнута динамитом у ваздух 1993. године). С друге стране пак, стање објеката и ниво очуваности градског језгра су прилично упитни – најмање пет година од заршетка рата, у граду готово да није постојало урбано планирање и заштита наслеђа, при чему су многи стални или сезонски становници (велики број Јајчана највећи део године живи у скандинавским земљама) изграђивали и обнављали своје куће у потпуном нескладу с околном и традицијском архитектуром града.²⁹³ С друге стране, уништавање или запостављање материјалног наслеђа може се понекад посматрати и као изазов који може повести ка делатности на реновирању и изградњи, што на крају доприноси просперитету места. Као пример за ово често се види Мостар и судбина Старог моста. Уништавање најпознатијег херцеговачког моста гранатирањем узроковало је изниман интерес за послератну изградњу града, реконструкцију моста (стари/нови мост свечано је отворен 23. јула 2004. године), и знатна страна улагања у културне делатности у Мостару. Све је ово заједно допринело да се мостарско градско језгро прогласи за заштићено

---

²⁹³ Према исказу Енеса Милака, председника Друштва за заштиту културно-повијесних споменика Јајца, у тексту Милета Стојића, „Ћудна јада од краљевског града,“ *Dani* бр. 218, 2001. Др Милак ће касније постати директор наново отвореног музеја АВНОЈ-а.

подручје светске баштине од стране *UNESCO*-а, а што је директно утицало на изузетно повећање броја посетилаца у граду. Угледајући се за познатијим градом, Јајце је такође покренуло иницијативу за укључивање на Листу светске баштине. Кандидатура је била подржана и промовисана од стране државних власти, те је ушла у процедуру. Међутим, 2009. године, *ICOMOS* је одбацио номинацију Јајца: као разлози за негативну оцену наведени су грађевински хаос у историјском језгру, нелегална градња у означеном простору итд. Занемаривање наслеђа из претходних година нашкодило је кандидатури града, али и потврдило да ревитализација градских простора претходи уздизању статуса, а не обратно. Јајце, незванични град-музеј покушава да добије званичну ознаку светске културне баштине, али за сада се то показује као неуспешан потхват.

Претходно помињани покушаји да се преради јавна представа о граду нису били одвише успешни чак ни на националном нивоу, и углавном нису успели да произведу сигнификантну дистинкцију идентитета града према споља, или да резултирају у некој користи за град од тога. Годинама по завршетку рата, већина оних који су долазили, или бар свраћали у Јајце, ту су били како би се упознали са наслеђем града из Другог светског рата, наслеђем које је било или уништано или занемаривано. Град је добијао медијску пажњу најчешће тек једном годишње, очекивано, на 29. новембар, некадашњи Дан Републике, а странци који би свраћали у град обично су најпре кретали право ка згради која је некада била музеј АВНОЈ-а. Најчешћи посетиоци су били туристи из Словеније који су били на путу ка Јадрану. Није пак требало предуго да локална заједница уочи ове чињенице. Тако су већ 2001. године општинске власти према Кантону и Федерацији поставиле листу приоритета за обнову и реконструкцију у Јајцу, међу којима су се истицала два: некадашњи Музеј АВНОЈ-а, и рестаурација познатх Пливиних водопада (средишњи део јајачке водоте прекопознатљив широм регије). Овакве приоритете поставио је тадашњи градоначелник, члан ХДЗ БиХ, тада водеће странке босанско-херцеговачких Хрвата. Чињеница да политичка партија тадашњег јајачког начелника иначе ни на који начин није била бенеvolentна према југословенском социјалистичком наслеђу очито није била битна општинској управи којој је примарни интерес био локални. Како је тадашњи градоначелник Бранко Чавар рекао, „ми се немамо никаквог разлога одрицати АВНОЈ-а, већ бити поносни на то. Ја знам у шали рећи да је Бог, с обзиром што

ми све овдје имамо, толико шуме, воде и свега другога, био неправедан према другим мјестима додијеливши Јајцу пуно више него другима. Не можемо бити себични и рећи да је то само наше.”²⁹⁴ Предузетнички инстинкти локалних политичких структура надјачали су службене партијске политике и стајалишта, те стидљиву амбиваленцију локалног становништва спрам наслеђа града из времена Другог светског рата, и чак су претходили отвореним иницијативама по овом питању из борачких и левих политичких кругова. Стицај околности на локалном нивоу резултирао је у појави сасвим неочекиваних „предузетника сећања“ на ратну баштину града – градски функционери десничарских партија су тако били међу првима који су иницирали ревитализовање баштине која би се несумњиво могла означити као антифашистичка или лева. Реновирање и музеја и познатог слапа Пливе отпочело је наредних година.

Зграда некадашњег Музеја АВНОЈ-а прешла је у власништво Федерације БиХ, и отпочео је заједнички ентитетско-општински пројект обнове. Временом су се неодређене концепције шта заправо урадити са локалитетом претвориле у планове за потпуну рестаурацију музеја и његовог окружења. Ова рестаурација се претворила у готово репликацију – очит труд да се реконструише што више од предратног духа места довео је до готово непостојећих измена у реновирању спољашности читавог комплекса, и неопходних иновација при обликовању нове поставке. За разлику од неких других савремених пројеката меморијализације који су спровођени на основама положеним пре почетка ратова у бившој Југославији (на пример спомен-комплекс Јасеновац), концептуализирање обновљеног Музеја АВНОЈ-а није ишло на знатне измене у концепту поставке или увођење значајно нових погледа на догађај који репрезентује. Раније незамисливо службено промицање меморијалне културе бивше Југославије можебитно је условљено двема чињеницама, осим афирмативног односа локалне заједнице. Најпре, све већи број посетиоца долазио је сваке године у Јајце са циљем евоцирања сећања на Други светски рат и бившу државу. Овакве посете, било индивидуалне било организоване, представљају део већег тренда који се развија последњих десетак година, који би се могао означити као носталгични и евокативни туризам који обухвата више локација повезаних пре свега са Другим светским ратом широм бивше Југославије. Оваква врста условно речено

---

²⁹⁴ Zoran Šagolj, „Otišao si Josipe, ostala je tuga,“ *Slobodna Dalmacija*, 1. decembar 2001.

идеолошког туризма није ограничена само на евоцирање антифашистичких бораца и њиховог наслеђа. Од 1990. године наомамо, масовност посета локалитетима који комеморишу квислиншке и колаборационистичке покрете је заправо била већа, на пример годишња окупљања на Равној Гори у Србији посвећена четничком покрету,²⁹⁵ или у Плиберку/*Bleiburgu* у аустријском делу Корушке где се евоцирају усташке и домобранске жртве.²⁹⁶ Током деведесетих година прошлог века оваква окупљања су била и више посећена, и често позитивније представљана у јавности од готово илегалних окупљања која су подсећала на партизанску борбу. Са постепеним смањивањем националних/националистичких тензија, тренд се углавном окретао у обратном смеру, тако да се у најрецентнијем добу у већини постјугословенских држава и по питању масовности и медијски боље котирају церемоније повезане са НОП.

Други разлог који је омогућио овакво конципирање музеја могло би да буде постепено сплашњавање баналног антикомунизма и историјског ревизионизма у већини бивших југословенских република, што је допринело стварању избалансираних службених дискурса везано за југословенски период и Други светски рат, при чему су неке од политика националног идентитета почеле све чешће у себе да укључују и антифашистичко наслеђе. У време власти Социјалдемократске партије БиХ 2002. године, Министарство културе Федерације БиХ прогласило је музејску зграду у Пијавицама спомеником од националне важности и донело одлуку о рестаурацији Музеја АВНОЈ. Одбор састављен од припадника локалних и ентитетских власти, те борачких организација из свих некадашњих југословенских република био је на челу делатности на (поновном) оснивању музеја којег је 29. новембра 2008. свечано отворио председавајући Председништва БиХ Жељко Комшић. Чак и пре званичног отварања музеј је привлачио све већи број посетилаца сваке године, као и службену подршку са различитих страна (тако су, на пример, владе Словеније и Црне Горе донирала одређена средства за рестаурацију музеја). Постепено укључивање поново успостављеног историјског симбола у политички главни ток је поврћен неколико месеци по његовом отварању службеном посетом тадашњег председника

---

²⁹⁵ В. нпр. Иван Ђорђевић, „Трансформација "социјалистичких празника" у транзиционој Србији,“ у *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, ур. Зорица Дивац (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006).

²⁹⁶ В. Vjeran Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990. – 2009,“ у *Kultura sjećanja 1945*, ур. Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2009).

Хрватске Стјепана Месића. Илустрација овог (поновног) укључивања авнојског наслеђа у поједине политичке дискурсе и идентитетске политике може се наћи у изјави коју је Месић дао приликом посете музеју, рекавши да је „овдје створена основа наших неовисних и суверених држава, и зато би било добро да ђаци из свих дијелова бивше државе долазе у Јајце како би видјели гдје је створена њихова садашња државност.“²⁹⁷ Јавни позив хрватског председника на туристичко обилажење централног јајачког музеја засигурно је добро зазвучао локалним руководиоцима и становништву.

„Политичка економија“ идентитета града и културе сећања

Временом је *Музеј Другог засједања АВНОЈ-а* (како се и сада званично зове) постао средишња тачка пажње и окупљања посетилаца Јајца, у великој мери као што је био случај и пре рата у БиХ, али овај пут под знатно другачијим околностима. За разлику од предратног периода, сада не постоји државна подршка посетама овом музеју те музеј поставком не представља доминантни и службени историјски наратив, чиме долазак посетилаца није ни гарантован нити масован као што је раније био случај. Локалне власти су као алтернативу за јаче привлачење посетилаца у музеј, а самим тим и у град, пронашле већ испробано решење – организовање годишње манифестације. Тако су по отварању музеја почели да се организују „Дани АВНОЈ-а“, у организацији музеја, Општине Јајце и САБНОР БиХ (борачко удружење које углавном окупља партизане и њихове поштоваоце из Федерације БиХ), и то о годишњицама заседања АВНОЈ-а, односно на некадашњи Дан Републике (29. новембра) или у току викенда који је најближи том датуму како би у град дошло што више посетилаца. Организација ове годишње манифестације, и комерцијална и промотивна активност везана за њу, у великој мери прати образац успостављен пре више од десет година у родном месту Јосипа Броза Тита, Кумровцу, и ондашњом манифестацијом „Дан младости – дан радости“ која окупља око десет хиљада људи, и која се годишње одржава на

---

²⁹⁷ Vlado Vurušić, „Niti jedan dio BiH ne smije se odcjepiti,“ *Jutarnji list*, 26. februar 2009.

некадашњи Дан младости (25. маја), или на викенд најближи том датуму (слично као и „Дани АВНОЈ-а“). Од када се организују „Дани АВНОЈ-а“, број присутних учесника варира, и обично се окупи од две до пет хиљада посетилаца из скоро свих постјугословенских држава. Ова манифестација се састоји од више догађаја – то су најчешће (према исказима учесника за неколико година, а из ауторове опсервације из 2009. и 2010. године) посете музеју, свечана академија у музеју, одавање почести палим борцима крај партизанског споменика на улазу у јајачки град, културни и драмски програм у Дому културе, вечерње забаве итд. Публика на овим догађајима, осим самих Јајчана, долази у Јајце или индивидуално или у организованим скупинама – тако су 2009. и 2010. из Босне и Херцеговине на манифестацију долазили грађани у организацији нпр. различитих борачких организација, клубова „Јосип Броз Тито“ из више градова, неких општинских организација СДП БиХ итд. Већина посетилаца из суседних земаља долази организовано, најчешће у режији различитих удружења грађана, а према исказима учесника, више година узастопно најредовнији учесници на „Данима АВНОЈ-а“ су посетиоци из Словеније, након њих грађани Хрватске и Црне Горе, док гости из Србије и Македоније долазе нешто мање редовно (из различитих разлога, организационих или просто због веће географске удаљености).

Јајце је такође постало и станица за, да употребимо израз, „ходочаснике“ на евокативној рути која повезује различита места сећања на НОБ или Југославију: из исказа учесника на јајачкој манифестацији произлази да су многи од њих скорије обилазили више сличних локалитета – тако је доста словеначких посетилаца било у Кумровцу и Кући цвећа у Београду, неколико посетилаца из Црне Горе скорије је похађало манифестације на Сутјесци и сл. Постоје учесници који редовно обилазе различите манифестације и спомен-места скоро на годишњем нивоу. Спомен-рута коју многи од ових посетилаца прођу у значајној мери кореспондира са раније поменутом идеолошком мапом меморијалних локалитета из доба Југославије, а многим је Јајце и додатак ритуалном календару догађаја и локалитета које походе у властитим земљама. Јајце је тако постало део „Велике туре“ најновије врсте, носталгичне туре кроз некадашња званична места сећања непостојеће државе, врло налик некадашњим организованим екскурзијама (али овај пут без некадашњег службеног обола и подршке), и туристички производ у специфичној врсти носталгичног туризма. Када се говори о туризму у

овом контексту, треба напоменути да се овде углавном ради о екскурзијском туризму. Јајце и слични локалитети обично су циљ екскурзија, и то углавном једнодневних, на другом месту су посете које укључују и преноћиште у локалним хотелима. Такође, већа фреквенција гостију постиже се најчешће само на посебне датуме (29. новембра у Јајцу, 25. маја у Кумровцу, 4. маја посете Кући цвећа и сл.), док је посета током остатка године бројчано знатно мања. Пре почетка ратова деветесетих стање је било доста другачије, и то не само у Јајцу. Кумровец је на пример имао готово целогодишњу посету која је почињала у марту а завршавала у касну јесен, са развијеном инфраструктуром (путеви, хотел, партијска школа итд.) и високим уделом становништва села запосленог у сектору услуга.²⁹⁸ Данас пак становништво мање профитира него раније, и то углавном преко угоститељских услуга, ресторана, продаје сувенира и сл. Иако добит од овакве врсте политичког туризма није посебно велика, локално становништво га и даље изгледа подржава, и то не само због наде у даље унапређивање ове потенцијално још профитније делатности. Поново, питање хетерорепрезентације и шире препознатљивости места се показује као битно – искази Кумровчана како је њихово село познато далеко ван ужег подручја захваљујући њиховом познатом мештанину и политичком и јавном фокусу који је на граду, понекад су праћени и поносом и локалпатриотизмом. Ознака Кумровца као „најпознатијег села на свету“, скована током титоистичке ере, се и даље понекад користи, на пример на мрежним страницама села.²⁹⁹

Најпроминентнији локалитети оваквог носталгичног туризма у бившој Југославији су свакако Кумровец и Кућа цвећа у Београду. На ова два места је најпре дошло до масовних посета које нису биле службено организоване или подржаване, између осталог и стога што су ови локалитети повезани са култом личности некадашњег председника Тита. Са значајним политичким променама које су се 2000. године догодиле у Хрватској и Србији, и у Кумровец и у Кућу цвећа почело је долазити све више посетилаца, а ускоро се посећеност почела повећавати и на низу других локација попут долине Сутјеске, долине Неретве у Јабланици, града Дрвара итд. Временом се формирала мрежа сигнификантних

---

²⁹⁸ Marjeta Rajković, „Uspon i pad jednog političkog mjesta iz perspektive lokalnog stanovništva,“ u *O Titu kao mitu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl (Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006), 138.

²⁹⁹ Исто, 127, 128.

антрополошких места која баштине специфичну културу сећања, и ова се мрежа проширује наново актуелизованим локацијама, па чак и местима за које се може рећи да су артифицијелна и скорије креирана. Док већина антрополошких места своју меморијалну вредност заснивају на одређеном догађају или особи повезаним, макар индиректно, са њима, сигнификантна места могу се заправо конструисати и ни из чега. Тако на пример приватни предузетници могу стварати вештачке просторно-временске изолате посвећене конзумацији одређеног идентитета или сећања, чиме излазе у сусрет носталгичним сентиментима одређене публике, односно потрошача сећања или идентитета. Тако је у Тивту у Црној Гори предузетник Марко Перковић установио самозвани Генерални конзулат СФРЈ у Црној Гори који издаје пригодне пасоше и југоносталгичну меморабилију, те организује одлично посећену годишњу јавну приредбу и забаву поводом Дана младости 25. маја. Такође, Блашко Габрић из Суботице, самопрокламовани оснивач четврте Југославије, створио је на свом приградском имању врсту тематског парка којег је назвао Мини Југославија, а који нуди наводни повратак и доживљавање југословенског духа на том омеђеном простору, и где се повремено одржавају тематске прославе. Макар се оваква места чинила као инстантно произведени конзумеристички простори, она изгледа нуде одређене покушаје евокације нечега што се замишља као југословенско искуство (макар често изразито комерцијализовано или аматерско), а по питању организације и забавних садржаја стоје готово раме уз раме са „традиционалним“ локалитетима који пледирају на аутентичност или старину. „Дани АВНОЈ-а“ чини се да тиме имају приличну конкуренцију у виду низа других манифестација које промичу веома сличне поруке и вредности веома блиским публикама. Слично се може тврдити и за сама места сећања, било „аутентична“, било „вештачка“, која заправо негују сличне наративе и представљају сличне вредности – ова конкуренција још увек није и класична тржишна, комерцијална, с обзиром да врста туризма којој су углавном посвећени није развијена и масовна, али ни то није искључено да би се могло десити у будућности имајући у виду да је у доба социјализма међу многим овим местима заиста постојала нека врста конкуренције и утакмице у привлачењу службено подржаваних посета.

Атмосфера међу учесницима „Дана АВНОЈ-а“, у зависности од појединог догађаја или ритуала, варира у распону од карневалске па све до понашања и

пракси које би биле типичне за тзв. „туризам жалости“/*grief tourism*.³⁰⁰ Учесници манифестације знају бити обучени у војне униформе или пионирске одоре (наравно њихов мањи део), да певају и играју, или пак узимају учешћа у формалним и озбиљним комеморативним ритуалима итд. Символика која је присутна у Јајцу у ове дане на бецевима учесника, заставама или паролама је и историјска и савремена. Поједина значења која учесници читавају или придају овом окупљању су многобојна, и биће дискутована на неком другом месту. У целокупном ритуалном и социјалном комплексу догађаја око некадашњег Дана Републике у Јајцу, могла би се издвојити три основна слоја: евокација Другог светског рата и партизанског покрета, подсећање и привремено оживљавање наводног југословенског искуства (што би се могло одредити као југоносталгија), и приврженост култу личности Јосипа Броза Тита (која се понекад означава као титосталгија). Сва три слоја су међусобно испреплетана и често их је веома тешко разлучити. Присуство представа Јосипа Броза Тита је евидентно и често, не само из разлога што његов лик пригодно персонализује већину карактеристика југословенске социјалистичке идеологије, већ и из разлога што је Тито проглашен за маршала Југославије у Јајцу. У средишњој изложбеној дворани музеја АВНОЈ-а налазе се и спомињано попрсје Тита, и велика статуа Тита (и овај кип је рад Антуна Аугустинчића, и то реплика оригинала постављеног у Кумровцу), чиме се симболички још више наглашава његова улога у историјским догађајима из 1943. Посетиоци музеја чекају у реду како би сели у фотељу која репрезентује седиште у којем је Тито пратио Друго заседање АВНОЈ-а, а сувенири који приказују његов лик чине значајан део меморабилија које се продају током манифестације. Оваква снажна присутност Титовог лика и јако повезивање АВНОЈ-а са њим је могуће и релативно сигурна и једноставна опција за организаторе манифестације с обзиром на и даље јаку (позитивну) фасцинацију одређеног броја бивших Југословена његовим ликом. Тако различити „идеолошки туристи“ у Јајце долазе из вишеструких, често повезаних мотива, и обично се назад враћају задовољни посетом.

Што се пак „блиских туриста“ (*proximate tourists*), грађана који некадашње револуционарно и ратно наслеђе и његове репрезентације дневно

---

³⁰⁰ Michael Bowman and Phaedra Pezzullo, “What’s so ‘Dark’ about ‘Dark Tourism’?: Death, Tours and Performance,” *Tourist Studies* 9/3 (2009): 190.

сусрећу у својој заједници,³⁰¹ они се ангажују у догађањима око „Дана АВНОЈ-а“ на различите начине, и то почевши са градоначелником. Актуелни начелник Општине Јајце, Нисвет Хрњић из бошњачке Странке демократске акције, поздравио је госте на отварању „Дана АВНОЈ-а“ 2009. године традиционалним партизанским поздравом „Смрт фашизму – слобода народу“, чиме је наставио путем који је зацртао његов раније поменути претходник из ХДЗ БиХ, бар што се тиче заобилажења националних страначких платформи по овом питању. Локална „политичка економија“ интереса, хетерорепрезентације и идентитета у овом случају је изгледа надвладала. Грађани Јајца у ово доба отварају угоститељске објекте, продају сувенире и другу робу, учествују у организацији догађаја (омладински хорови и оркестри суделују у различитим програмима, школска омладина изводи народне игре и рецитале и сл.) итд. Многи међу њима вероватно не знају превише, а нису могуће ни заинтересовани много за АВНОЈ, али су свакако заинтересовани за свој град и његову промоцију. Из овог разлога многи од њих ће можда бочно прихватити ову конкретну историјску традицију, и то не из разлога што се ради о бившој националној (а сада транснационалној) традицији, већ истовремено и локалној, јајачкој. Питање меморијалних пракси, какве су отварање Музеја АВНОЈ-а или годишња манифестација повезана са њим, тако се могу посматрати у контексту њихове социјалне употребе у локалној средини, као начини на које оне делују као специфични друштвени чиниоци жељене или замишљене друштвене и економске промене у заједници – њима се може приступити дискутујући не само шта оне значе за заједницу, већ можда пре шта оне чине, или би могле учинити за њу.³⁰² Остављајући детаљнију раправу за другу прилику, могло би се рећи да јавно оживљавање традиција АВНОЈ-а не чини тренутно превише у смислу суштинских економских побољшања за град, али да би могао много више у будућности. С друге стране, оно поново даје значај и осећај посебности малом босанском граду – историјски догађај поново Јајце чини препознатљивим на савременој мапи. Неки становници Јајца се надају да би АВНОЈ поново могао урадити за њихов град оно што је Тито учинио за Кумровец,

---

³⁰¹ Cristofer Scarboro, „Socialist Humanism on Tour: - Monuments, Public Spaces and Subjectivity in Haskovo, Bulgaria,” *Ethnologia Balkanica* 10 (2006): 77.

³⁰² Ildiko Erdei, „Rocky made in Serbia – globalne ikone i lokalni razvoj (rukopis),“ u *Horror – porno – ennuj: kulturne prakse postsocijalizma*, ur. Ines Prica i Tea Škokić (Zagreb: Biblioteka Nova etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku, u štampi).

„најпознатије село на свету.“ Можда не да га учини најпознатијим, али бар мало више познатим градом.

Потрошачи сећања и перспективе митолошког града

Оживљени фокус на авнојско наслеђе града последњих година успело је да Јајце не повуче у готово потпуну јавну опскурност и његово дефинитивно претварање у неместо. Иако је врхунац широке распознатљивости Јајца вероватно дефинитивно за нама, овај град је поново успео да одржи довољан симболички капацитет да ангажује знатан број људи у идеолошке приказе које еманира, а који сада углавном нису у служби великих националних наратива и циљева или изградње службених идентитета. На овај начин Јајце фигурира као мањински, опозициони урбани палимпсест. Слика и самопредстављање града Јајца тако је направило пун круг враћајући се у бити тамо и где је било пре више деценија – оно је пролазило кроз значајне промене, али на крају није избегло белег значајног догађаја који се одиграо у граду. Иако се у ранијим година чинило исправним да се дистанцира од наслеђа које је званично или незванично било проscribeовано, новије друштвене околности, које су понекад потицале даље од Босне, а понекад из локалних оквира, резултирале су у поновном прихватању властите локалне историје, у знатној мери и услед чињенице да се није пронашла нека друга значајна традиција која би могла надоместити раније нежељену. Последњих двадесет године политичка струјања и доминантне идеологије у Босни и Херцеговини и суседним земљама најчешће нису биле повољне за Јајце у смислу истицања савременог историјског наслеђа града, но локалне околности и локална политика су значајно издигле баштину АВНОЈ-а и меморијалну културу бивше државе, пре свега из локалних интереса. Идеологија отелотворена у представи Јајца није више ни службена ни доминантна те представља симболе и вредности непостојеће земље, чиме је наратив који је и даље најчешће асоциран са овим градом пре свега алтернативан, понекад и опозицијски. Јајце као сигнификантно (антрополошко) место може се посматрати на два начина. Прво, његова видљивост и истакнутост у оквиру већинске когнитивне мапе (историјских) места

у Босни и шире се повећава са наглашавањем баштине града из Другог светског рата, али је и тада његова проминентност мања ако се упореди са новим сигнификантним местима/топосима/локалитетима савремених националних митологија. С друге стране, оваква врста означавања града као текста значајно га истиче унутра мреже „носталгичних“ алтернативних места која су спомињана раније. Капацитет града да у себе укључи специфичну кутуру сећања ипак у знатној мери зависи не само од карактеристика конкретног простора и његове историје, већ у доброј мери, ако не и одлучујућој (пошто се ради о мањинским и неслужбеним политикама сећања и идентитета), од опстојања и мобилизованости одговарајућих „потрошача сећања“ који одређено место и даље сматрају довољно значајним и битним. Посматрајући то на овај начин, перспектива шире преознатљивости Јајца као „града АВНОЈ-а“ на дужи рок као да бледи, односно нема солидну друштвену и политичку основу. Босански писац Миле Стојић је овакво стање, могло би се рећи контрадикције, описао сликовитим исказом да „ведута слапа, која је била заштитни знак социјалистичке Југославије, бљешти, мада је Југославија отекла са мутном водом – отпловила је у Црно море.“³⁰³

Потенцијални потрошачи сећања на авнојско наслеђе како се конципира у Јајцу, иако у мањини у многим постјугословенским државама, и даље су релативно бројни, али поједини аутори тврде да оваква врста митологије губи значај и моћ у формирању колективних представа (у Србији, а слично је и у многим другим суседним земљама), и да је без већег утицаја у јавном животу, мада се на њихов дискурс гледа са извесном дозом толеранције – како се наводи, „судбина овог стила мишљења је највероватније да потоне у заборав са биолошким нестанком југоносталгичара, опстајући у сећањима и наративима потомака као нека врста менталног музеја...“³⁰⁴ Очито је упитно колико ће бити бројни поштоваоци овакве врсте традиције у даљој будућности, а заправо је још дискутабилнија природа односа према оваквој врсти традиције. Носталгичан однос према специфичној прошлости може бити различитог карактера: рестауративан, који прибегава антимодерној митологизацији историје, залажући

---

³⁰³ Mile Stojić, „Cafe nostalgia: Jajce, na ruševinama utopije,“ 13. јун 2011. Текст на интернетском порталу maribor2012.info.

³⁰⁴ Dragana Antonijević, „Povodom Levi-Strosovog koncepta motiva zaborava: struktura poremećene komunikacije i stilovi mišljenja u tranzicijskoj Srbiji,“ u *Strukturalna antropologija danas*, ur. D. Antonijević (Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju FF, 2009), 284, 285.

се за повратак националним симболима и митовима, или рефлексиван, када подразумева изломљене фрагменте сећања, неодређеност, свест о дистанци и нагон да се исприча своја прича у којој се преплићу прошлост, садашњост и будућност.³⁰⁵ Истовремено, носталгија може делимично бити и ситуационо детерминисана, где се рецентни пораст југоносталгије који постаје видљив „како у медијском, и уопште јавном простору, тако и на личном плану, (налази) у индивидуалним сећањима која пре свега представљају механизам за оцену садашњег стања и ситуације.“³⁰⁶ Хујсен пак сматра да наметано писање, брисање и заборављање прошлости често заправо појачава жељу за конзумацијом „наратива о прошлом“, и да „заводљивост старог и склопа прича о људским постигнућима и патњи никада није била већа.“³⁰⁷ Имајући претходно у виду, тренутна перспектива Јајца као проминентног текста је заправо врло добра: и даље транзицијски карактер већине балканских друштава, мањак неспорних и неоспораваних афирмативних метанаратива о модерном добу у новим националним државама и све чешћа присутност управо рефлексивне носталгије, природно стварају инклинацију код значајног броја људи да се (поново) окрену традицијама које представљају наводну стабилност, хероизам и *grandeur*.

Међутим, ако је оваква врста репрезентације града одржива на средњи рок, упитна је таква могућност за даљу будућност. Проминентност слике о граду у којем је настала држава која се распала пре двадесет година логично ће се смањивати у наредних исто толико година. Жив однос према прошлости треба редовно реанимирати, а то је посебно важно када се ради о прошлости која није службено промовисана. Помињане могућности промене јавне слике Јајца до сада нису успеле да сигнификантно истакну град у симболичкој топографији БиХ и шире. Као једна од опција за будућност јавља се повратак у службени дискурс, односно званична подршка Јајцу као граду АВНОЈ-а. Истина, оваква врста официјелног одобравања је све учесталија (што је напоменуто раније), и можда ће се временом и повећавати, али је упитан ефект и најпрононсиранije јавне подршке наративу о граду АВНОЈ-а у контексту изградње нових националних идентитета. Какве год да буду идентитетске политике садашњих националних држава у будућности, за очекивати је да међу најистакнутим митолошким

---

³⁰⁵ Л. Стевановић, *н. д.*, 115.

³⁰⁶ Е. Мijić, *н. д.*, 765.

³⁰⁷ А. Huyssen, *н. д.*, 4,5.

топосима не буде „колевка“ претходне државе. Ово се посебно односи на конкретне ефекте за локалну заједницу од овакве врсте службене подршке која се вероватно више никад нити у једној од бивших југословенских земаља неће пружати и на охрабривање одлазака у овакво митолошко место. С друге стране, могућност везивања за специфичну културу сећања на Југославију како је сада најчешће конципирана, као неинструментарна и рефлексивна носталгија, тренутно може бити пробитачна с обзиром на актуелни талас тзв. југоносталгије и толерантан и афирмативан став спрам авнојског наслеђа у многим бившим републикама, али већ сама чињеница да се ради о сада већ транснационалном дискурсу чији креатори најчешће нису делови владајућих елита, сведочи о потенцијалној неестабираности и крхкости репрезентације града у оваквом кључу.

За разлику од идентитета и идентитетских топоса који су део актуелних политичких или националних митологија које се системски промовишу, мањински неслужбени дискурси и културе сећања, и са њима повезана сигнификантна места и митолошки градови попут Јајца, у круцијалној мери зависе од постојања одговарајућих потрошача сећања, било оних који су тек пасивни конзументи али препознају сигнификантност одређеног памћења и места, било оних активних који су инволвирани у повезане ритуале, посете антрополошким местима, а понекад и у конструкцију дискурса (самостално или преко одређених група, чиме на неки начин постају и предузетници сећања или идентитета). Јајце као активни урбани палимпсест највише зависи од (даљег) постојања оваквих потрошача сећања, и у смислу даље препознатљивости у јавним менталним мапама, и у смислу локалних ефеката такве препознатљивости у виду долазака истих тих потрошача. Фокус на потенцијалне потрошаче сећања и (мањинског) идентитета оваквим гледањем се поставља као централан за опстојност Јајца као текста, и бенефите такве препознатљивости. То једнако вреди и за Музеј АВНОЈ-а: савремено доба је већину музеја условило да пређу са парадигме збирке и кустоса на парадигму изложбеног медија, и да истовремено уђу у беспопштедну борбу за интересовање и слободно време потенцијалних корисника.³⁰⁸ Овај музеј, при том, не представља ни класичну националну установу са гарантованом вишеструком подршком државе (а која у БиХ, имајући у виду тренутну ситуацију Земаљског музеја у Сарајеву, не би била ни од велике

---

³⁰⁸ Lj. Gavrilović, *н. д.*, 131.

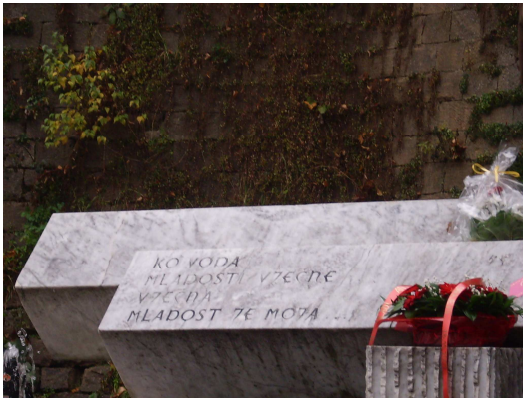
помоћи), чиме се делатност на гајењу и анимирању публике поставља као један од првих приоритета. Код неслужбених или национално и политички махом неинструментарних наратива какав је авнојски није довољно само постојање сигнификантног места (што је најчешће довољан квалитет код антрополошких места која су подржана званичним идентитетским политикама), већ и његова активна промоција. У том смислу рецентно „ребрендирање“ Јајца служи и сврси скретања пажње на град код специфичних потрошача сећања, а самим тим и надградњи такве културе сећања, чијим се развојем очекује повратак симболичког улагања у виду конкретнијег бољитка за локалну заједницу. По знаком је питања у којој мери оваква врста репрезентације утиче на формирање идентитета који су шири од локалног и који прелазе границе специфичне носталгичне или културе сећања, али локалне предузетнике сећања и идентитета оваква врста ширег друштвеног утицаја вероватно и не занима.

Слика 13: Јајачки град

Слика 14: Улаз у град

Слика 15: Споменик ослободиоцима Јајца

Слика 16: Музеј АВНОЈ

Слика 17: Главна сала Музеја АВНОЈ

Слика 18: Део поставке Музеја АВНОЈ

РЕКОНФИГУРАЦИЈА ГРАДСКОГ ТЕКСТА

У урбаном простору су на делу различите и често супротстављене политике простора, које се у процесу конструкције идентитета надопуњују са осталим идентитетским политикама. Међутим, у градовима у којима стицајем одређених околности не постоје компетитивне политике простора (или су изразито слабе), можемо сведочити и тоталном реконфигурирању градског текста и идеолошком освајању готово свих проминентних елемената менталних мапа грађана. Пригодни примери таквог комплетног градског симболичког преображаја могли би бити Приштина, која је у периоду од двадесет година доживела две потпуне трансформације градске топографије и меморијалног фонда и на идеолошкој разини, те Бања Лука у којој долази до свеобухватне симболичке реконструкције градске топографије од почетка деведесетих година. С друге стране, градови могу да буду и места потпуно супротног процеса, односно директног судара конкурентских националних политика и идеологија, где се такав сукоб не само одражава на конструисање градског текста, већ се и сам сукоб води топографско-меморијалним средствима. Конфликт који се одржава у политичкој или социјалној сфери може бити припомогнут и симболичким супротстављањем, а идеолошко означавање спорног простора један од видова борбе за тај исти простор. Оваква врста национално-симболичке конкуренције може се уочити у Мостару и (Источном) Сарајеву, где се формална и неформална граница поделе некада јединствених градова снажи и одонимском и меморијалном (ре)конструкцијом градског простора.

Потпуна реконфигурација градског текста (неоспораване политике простора)

Некадашње „велико средиште“ и престоница српских велможа, боравиште турских султана, и све до свршетка Другог светског рата, седиште казе, па среза, Приштина је по ослобођењу постала главни град тада Косовско-метохијске

аутономне области уместо пограничног Призрена.³⁰⁹ Град се у пораћу претворио у значајан индустријски центар са изузетним приливом становништва, те је архитектонски и урбанистички доживео значајну трансформацију условљену и функцијом града као политичког центра Косова. У главном граду тадашње Социјалистичке аутономне покрајине Косово је са укидањем аутономије 1989. и 1990. године пак дошло и до истовременог укидања многих дотадашњих идентитетских ознака града које су претходних деценија (које су обележиле физичку и друштвену експанзију града) углавном балансирале између две доминантне етничке заједнице, а које су махом конструисане у складу са владајућом политиком братства и јединства и југословенске социјалистичке идеологије. Од почетка деведесетих година се скуп означитеља из социјалистичке ере рапидно брисао и бивао међан новим системом идеолошких ознака, и то знатно ефикасније и систематичније него у другим градовима Србије. Најбржи поступак у кројењу градског текста је једноставно преименовање улица које служи јасној политичкој сврси. Тако су у Приштини током деведесетих година прошлог века промењени називи низу градских саораћајница, а у складу са новом владајућом националном/националистичком концепцијом у Србији и на Косову: трг Братство-јединство је постао трг краља Милутина, улица Братство-јединство постала је улица краља Милутина, улица маршала Тита – Видовданска улица, улица Лоле Рибара – улица Гаврила Принципа, улица Југословенске народне армије – улица Краља Петра I Ослободиоца, итд.³¹⁰ Истовремено са упсивањем нове „пожељне“, примарно српске, историје и културе, новоуспостављени улични топоними су у овом периоду алудирали и на нову „националну географију“, те су на улице Приштине уведени и географски називи који су са великом фреквенцом били присутни и у медијском дискурсу тих година: Јасеновачка улица, Беломанастирска улица, Вуковарска, Книнска итд, чак и Српска и улица Српских ратника. Након кратког времена Приштина је на тај начин на симболичко-текстуалном нивоу постала скраћени уџбеник српске националне историје и митологије (са нагласком на косовски циклус) и атлас географије тзв. српских земаља.

---

³⁰⁹ Михаило Малетић, *Косово* (Београд: Борба, 1973), 853.

³¹⁰ Подаци о имена улица из овог периода већином су добијени са мапа *Pristina map, Sheet NK 34-5 U.S. Army Map Service, Corps of Engineers 1995*, и *Priština: plan grada, Jedinstvo. Priština 1996*.

Осим топонимијске интервенције, у овом је периоду спроведена и опсежна симболичко-меморијална трансформација града. Као што је раније напоменуто, може се тврдити да (национална) држава има примат у социјалној продукцији простора, те ексклузивни монопол у јавној меморијализацији простора, односно подизању и конципирању споменика и спомен места, којом омогућава властиту реификацију и доминацију.³¹¹ Овакве се политике спомен места и споменика, те њихове функције, најјасније могу ишчитати на примеру комеморативне интервенције у кругу кампуса Универзитета у Приштини у центру града. Наиме, у универзитетском кругу остварена је најсистематичнија преобразба антрополошког места са јасним политичким набојем. Некадашњи центар побуна албанских студената и, како се у тој епохи службено прокламовало, иредентизма на Косову, је са нестанком (односно избацивањем) албанских студената и наставника, и дефинитивном трансформацијом овог универзитета у једнонационалну образовну установу, требало и симболички преместити на властити, владајући идеолошки колосек што се постигло и меморијалном интервенцијом у кругу факултета. Испред улаза у Филозофски факултет постављен је споменик Вуку Караџићу, испред улаза у Покајинску и универзитетску библиотеку кип Петра Петровића Његоша, а читав кампус и центар града надвисило је градилиште цркве Христа Спаситеља, потенцијалног градског оријентира. Симболички и политички, некадашње перципирано језгро албанског иредентизма преображено је и у меморијалном смислу у жељени ареал српске духовности и културе, са амбицијом трајног верификовања споменичком и грађевинском интервенцијом у простору. Међутим, испоставило се да је трајност оваког просторног реконфигурисања била илузија.

Наиме, са уласком НАТО снага на Косово 1999. године, ове је споменике и објекте задесила можда и очекивана судбина: обе статуе су промтно демолиране те накнадно уклоњене, а градилиште цркве је дуго било под паском полицијских снага са циљем спречавања њеног дизања у ваздух или даље деструкције.³¹² Више него очигледно, приштински Албанци ове објекте нису доживљавали као споменике културе већ политичке симболе. Занимљиво је да сличан анимозитет становништва након 1999. г. није показан према апстрактним споменицима из

---

³¹¹ К. Wells, *н. д.*, 140.

³¹² В. слику 20.

социјалистичке епохе попут споменика посвећеном братству и јединству на централном градском тргу те споменика на партизанском спомен гробљу. Меморијали из овог периода нису били објект физичке деструкције, али су каткад жртва графита и писаног скрнављења, што је пак сасвим у сагласју са општим постјугословенским трендом по питању незваничног односа према материјалној баштини Другог светског рата и социјализма. Готово ироничним обратом, на месту где је некада стајао кип Вука Караџића, постављене су бисте Адема Јашарија и једанаест других припадника Ослободилачке војске Косова. Слично као приликом дефинитивног укидања аутономије, и дефинитиван одлазак српских власти из Приштине означио је ново кројење градског текста. Такође, уместо православне цркве која је за Милошевићеве власти замишљана као један од градских оријентира, нове косовске власти имале су друге, макар сличне, планове у виду. Тако је у центру града већ 2000. године одређена парцела за изградњу католичке цркве. Црква посвећена блаженој мајци Терези освећена је 2010, и представља највећу римокатоличку богомољу на Балкану, и једно од нових обележја града чија ће два бочна звоника по завршетку изградње надвисити и многе околне небодере. Чињеница да се у граду у којем је преовлађујућа вероисповест исламска (а где је присутан и проблем мањка исламских верских објеката, и у појединим насељима молитва се чак обавља и на отвореном) као најистакнутији верски објект (ова катедрала је истовремено и највећа богомоља било које религије на Косову, те будуће седиште бискупије) истиче католичка црква, наводи на помисао да се ради пре свега о политичко-идеолошком поступку којим се покушава показати блискост Косова са Европом,³¹³ односно симболички повезати главни град жељене младе државе са перципираном сликом Европе која све чешће поприма хришћанске карактеристике.³¹⁴

Сличне политике (не)изградње верских објеката спроводе се и у Бањој Луци у Босни и Херцеговини. Овај град је до краја 16. века био седиште Босанског санџака, након чега се развија као периферни град најпре Отоманског, а потом Аустроугарског царства. У предратној је Југославији овај

³¹³ Zoran M. Cvijić, „Kosovska katedrala, najveća na Balkanu,“ *Danas*, 3. februar, 2011.

³¹⁴ Детаљније о овоме в. Мирослава Малешевић, „Европа: криза идентитета,“ *Гласник Етнографског института САНУ* 54 (2006); о стратегијама идеолошког повезивања и европске легитимације у транзицијским друштвима в. Младена Прелић, „Србија у Европи? Митови и реалност на почетку 21. века,“ у *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, ур. З. Дивац (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006).

град једно време био седиште Врбаске бановине, али без јаче индустрије, па се привредно није превише развио, дочим је унапредовала његова културна и административна функција; по ослобођењу се Бања Лука претвара у други град БиХ и јако привредно и регионално средиште, са и даље изразито вишенационалним саставом становништва.³¹⁵ Са почетком рата 1992. године долази до привредног урушавања места и етапног протеривања и прогона хрватског и бошњачког становништва, а које је пратило и уништавање физичких ознака присуства ових заједница у граду. Ово је подразумевало и рушење шеснаест бањалучких џамија, укључујући и најпознатије Арнаудију и Ферхадију, споменике културе из 16. века (које су динамитом срушене исте ноћи, на Ђурђевдан 1993.).

По потписивању Дејтонског споразума Бања Лука постаје главни град Републике Српске и *de facto* најважнији град босанских Срба, својеврсни етнонационални центар унутар БиХ. У условима и даље живе политике националне искључивости, процес обнављања порушених богомоља, поготово џамија на територији РС (које су систематски уништаване током рата), ишао је једнако споро као и повратак избеглих и прогнаних у своје домове. Ово се посебно односи на џамије у центру РС, где је постављање камења темеља за обнову Ферхат-пашине џамије 2001. године обележено нападом екстремиста на окупљене муслиманске вернике, који је осим повредама и провокацијама окупљених верника и званичника резултирао и у смрти једне особе, те одлагањем почетка реконструкције. Да противљење обнови порушених историјских споменика има подршку која иде даље од екстремних група сведочи чињеница да до данас, скоро двадесет година након њиховог рушења, ни Ферхадија ни Арнаудија нису обновљене (што је, осим изгледа недостатком подршке из кругова локалне власти, условљено и комплексним поступком рестаурације историјских здања). За разлику од џамија, обнова једне цркве у центру Бање Луке одрађена је и ефикасно и свечарски. Исте 1993. године када су порушене бањалучке џамије, у центру града почела је изградња цркве Христа спаситеља када је темеље освештао и тадашњи српски патријарх. Радило се заправо о реконструкцији некадашње цркве Свете Тројице изграђене између два рата испред зграде Банског двора, а

---

³¹⁵ Jovan Đ. Marković, *Gradovi Jugoslavije* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1971), 166-168.

која је порушена наредбом усташке квислиншке власти 1941. Након ослобођења ова црква није рестаурирана (недалеко од оригиналног места изграђена је нова црква Свете Тројице у сличном стилу градње), већ је на њеном месту подигнут споменик палим борцима, при чему је и трг на којем се налазио назван Трг палих бораца (који је до окупације имао назив Трг цара Душана, а за квислиншке управе Трг 10. травња). Са доласком СДС-а на власт у граду, споменик је измештен код хотела Босна, а на новоименованом Тргу српских владара (са новим називом који директно алудира на једну од главних београдских саобраћајница) отпочео је рестауративни процес који ће са довршетком изградње у овом веку од новопостављене цркве начинити највиши верски објект у граду (с обзиром на недостатак оријентирске конкуренције у виду минарета који су срушени током рата).³¹⁶ Нова/стара црква у центру града је тако слала јаку симболичку поруку на више нивоа.

У поратној Приштини пак, на место сада углавном порушених споменика требало је подићи ново споменичко наслеђе које би сведочило о историји и култури сада већ неког другог народа. Занимљиво је уочити које су најистакнутије тачке споменичког обликовања архитектуре у новим околностима у Приштини. Два средишња нова споменика у граду постали су кип Скендербега, те статуа Мајке Терезе у главној градској улици. Ова два лика из албанске и светске историје нису случајно узети за приоритете при новој меморијалној интервенцији у простору града, чак и пре постављања бисте Адему Јашарију, тренутно најистакнутијем лику идентитетског *nation-building*-а на Косову.³¹⁷ Осим што Скендербег представља класичну митску патријархалну фигуру албанског народа, а мајка Тереза новоспознат симбол на првом месту хетерорепрезентације Албанаца, они су такође и неупитни дељени национални симболи за Албанце у различитим државама. Промптно подизање кипова овим историјским фигурама произашло је можда пре свега из принципа репликације идеолошке мапе центра

---

³¹⁶ Ово није био изоловани пример урбанистичко-меморијалне рестаурације на територијама под контролом босанских Срба у току рата у БиХ. По готово истом сценарију, исте 1993. године, долази до постављања реплике споменика краљу Петру Карађорђевићу који се до Другог светског рата налазио пред зградом Општине у Бијељини, при чему је такође дошло до измештања револуционарног спомен-обележја, а чину постављања кипа присуствовао је готово исти политичко-религијски састав као и у Бањој Луци - Тања Лазих, „Споменик краљу Петру Првом Карађорђевићу,“ у *Спомен места – историја – сећања*, ур. А. Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009).

³¹⁷ Anna Di Lellio, and Stefanie Schwandner-Sievers., „The Legendary Commander: the construction of an Albanian master-narrative in post-war Kosovo,“ *Nations and Nationalism* vol. 12 issue 3 (2006).

ка периферији. Наиме, у главном граду Албаније од раније постоје централно постављени споменици Скендербегу (на централном тиранском Тргу Скендербег) и мајци Терези (на другом највећем тиранском тргу, Тргу мајке Терезе). По готово пресликаном обрасцу, коњаничка статуа Скендербега у Приштини се нашла на новооформљеном Тргу Скендербег, а кип мајке Терезе постављен је уз централну приштинску улицу названу по њој након 1999. године (а која је раније носила име Видовданска, а још раније Маршала Тита). Према сличном обрасцу, и у Скопљу, у делу града на левој обали Вардара, 2006. године је подигнута коњаничка статуа Скендербега (око којег се тренутно конципира и гради Скендербегов трг), а у центру града кип мајке Терезе³¹⁸ (с тим да треба нагласити да је мајка Тереза рођена Скопјанка, па је то ипак одлучујући мотив за меморијализацију ове нобеловке у македонској престоници која је остварена и подизањем спомен дома који јој је посвећен).³¹⁹ Такође, један од три приштинска булевара преименован је у *Bulevardi Dëshmorët e kombit* (Булевар жртава за народ, палих бораца), понекад означен и као *Bulevardi i Dëshmorëve*, као очита реплика средишње тиранске улице истог имена.

Овај систем пресликавања меморијалне и топографске градске мапе у троуглу Тирана-Приштина-Скопље ипак није оригиналан, а није ни први у земљама регије. Пре Приштине и Скопља принцип симболичког транспоновања националне метрополе на периферију примењен је на пример у (Западном) Мостару који се у јеку политике топонимске верификације перципираних националних територија у БиХ између осталог окитио парком Зрињевац (по угледу на средишњи загребачки парк) и Тргом хрватских великана³²⁰ (што је био привремени назив Трга жртава фашизма у центру Загреба који се од 2000. године поново зове тако – у Мостару и даље пак постоји Трг хватских великана), а истовремено Кнез Михаилове улице ничу у низу градова у Србији по угледу на најелегантнију београдску променаду. Слично томе, у чак шест градова у Србији (Пожаревац, Пирот, Александровац, Апатин, Петровац на Млави и Бела Паланка), локалне самоуправе су именовале централне градске саобраћајнице улицом

---

³¹⁸ В. слику 19.

³¹⁹ Више о Скендербеговог кипу у Скопљу в. Nadege Radaru. „The Political Uses and Social Lives of ‘National Heroes’”: Controversies over Skanderbeg’s Statue in Skopje.” *Suedosteuropa* 04/2008 (2008).

³²⁰ Детаљније о оваквом симболичком пресликавању на релацији центар – периферија на мостарском примеру в. у поглављу *Реконфигурација градског текста „граничних градова“ (сукобљене политике простора)*.

Српских владара, као очито пресликавање ситуације из Београда (а што је током деведесетих био назив садашње улице Краља Милана). Занимљиво је да је симболичко топонимијско повезивање са националном престоницом у Приштини током деведесетих извршено именовањем низа улица по називима београдских градских и приградских општина (Вождовачка, Звездарска, Барајевска, Батајничка итд. – готово свака београдска општина и веће приградско насеље имали су своју улицу у Приштини).

Општа промена назива улица и насеља

Осим споменичке, Приштина је у новим околностима доживљавала и рапидну топонимијску трансформацију.³²¹ На сличан начин као и десетак година пре тога, Приштину је заплуснуо општи талас преименовања улица који је био једнако свеобухватан као и онај претходни. Штавише, готово да се ради о поновљеној ситуацији: етнографски је готово невероватан податак да је до 1999.г. топонимијским инжењерингом Милошевићевих власти укупно десет улица било названо по Албанцима, а да се након тога ситуација тек изокренула, и да је под новом влашћу број улица названих по Србима и Црногорцима био исти толики - тачно десет. Могуће да је у питању била и свесна намера и одлука нових владајућих елита. Упутно је видети који су то познати Срби и Црногорци задржали имена улица, а који их и први пут добили (а ради се о стању из 2009. године). Улице су у Приштини тако задржали Михајло Пупин, Светозар Марковић, Димитрије Туцовић, Стеван Мокрањац и Лазар Вучковић, а први пут су улице добили Никола Тесла, књижевник Радован Зоговић, предатни комуниста Коста Новаковић, класични филолог и академик САНУ Милан Будимир, те песник Војислав Данчетовић. Занимљиво је осврнути се накратко који ликови из српске и црногорске политичке и културне историје су сматрани као прикладни за „останак“ или „увођење“ међу приштинске одониме. Осим светских великана

---

³²¹ Подаци о новим (и делимично старим) називима улица и тргова у Приштини, те назива градских квартова, нађени су на званичној мрежној страници Општине Приштина (Комуна е Присхтинёс) којој је приступљено у новембру 2009. године – Lista e emërtimeve të rrugëve të Prishtinës, на URL: www.prishtina-komuna.org, и на мапи Harta e Prishtinës, Enti për punë gjeodezike dhe fotogrametrike. Priština 2002.

техничких наука попут Тесле и Пупина, истичу се српски књижевници са Косова (Вучковић и Данчетовић), те Радован Зоговић који је у свом циклусу песама „Дошљаци“ (иницијално објављеном 1937, а у проширеној верзији под насловом „Пркосне строфе“ 1947. године) описивао подређен положај албанског сељаштва на Косову у предратној Југославији. На сличном фону су и мотиви (пре)именовања улица по класицима српске социјалистичке мисли: осим Светозара Марковића, српско-албанским односима су се у својим списима директно бавили Димитрије Туцовић (аутор књиге „Србија и Арбанија: један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије“, први пут објављене 1914. године) и Коста Новаковић који је критички писао о међуратној политици према Македонији и Косову (занимљиво је да улица названа по Кости Новаковићу постоји и у Скопљу). Као „улазница“ на листу топонима у најновијем периоду је по свему судећи често пожељна недвосмислена јавна активности која проминентне неалбанске историјске личности смешта у опозицију преовлађујућој политици српских елита према Косову у 20. веку (изгледа да неутралност није довољна). Додуше, слично се може рећи и за политику за време Милошевићеве власти – од тек неколицине несрпских личности које су током деведесетих имале своју улицу у Приштини, прилику да има своју уличну таблу добио је Сејдо Бајрамовић, косовски члан Председништва СФРЈ изабран од стране Народне скупштине Републике Србије 1991. (некадашња улица Сејде Бајрамовића сада се зове Енвера Берише).

Такође, тренутно је у току и процес преименовања појединих градских насеља и квартова са неалбанским називима, те је тако Врањевац назван *Kodra e Trimave/Kodër Trimave*, Панађуриште – *Dodona*, Велика Ровина – *Mati*, Драгодан – *Arberia* а раније неозначени квартави преименовани су у *Ilirida*, *Çamëria* и *Kalabria*. На мапу града као да се преселила и импровизирана историјско-географска мапа Јужне Европе: читав низ кварталских топонима означава историјске или савремене етнониме, те покрајине и локалитете који асоцирају на албански народ или означавају географске одреднице његовог некадашњег или актуелног распрострањања. Као што је од почетка деведесетих мапа Приштине представљала мали атлас „српских земаља“, новим обратом идеолошко-топографске логике она је овај пут постала атлас „албанских земаља“. Консеквентно, нестале су Книнска, Вуковарска, Београдска, Нишка и остале

улице које су комеморисале места и локалитете из Србије и других постјугословенских земаља, а инсталирани су (а каткад и задржани) топоними који подсећају пре свега на Републику Албанију - *rruga Tirana* (Тиранска улица), *rruga Vlora* (Валонска), *Kruja* (Кројска), *Shkodra* (Скадарска), или пределе настањене Албанцима – *rruga Presheva* (Прешевска улица), *Tivari* (Барска), *Plava* (Плавска) и сл. Промене уличног називља тако постају белодан историјски документ политичких и друштвених промена у одређеном подручју. Тако називање некадашњег централног приштинског Трга братство-јединство по средњевековном српском краљу Милутину током деведесетих, јасно сведочи о карактеру политике међунационалних односа на Косову у то доба. Након НАТО интервенције и одласка српских власти и скоро целокупног српског становништва из Приштине 1999. године, овај трг је поново променио име – постао је Трг Адема Јашарија (*Sheshi Adem Jashari*). Символички пут централног градског топонима од социјалистичке (југословенске) пароле, преко средњевековног (српског) краља до националног (албанског) борца (а са друге стране виђеног као терористе), јасан је барометар друштвене промене и стања међуетничких и политичких односа током пола века.

Не само да овакве промене указују на историјску динамику одређеног града и друштва, већ оне и концизно приказују садржај и партикуларне националне и/или политичке дидактике. Посматра ли се систем топонима централних повезаних приштинских саобраћајница, које чине средишњу жилу куцавицу града и просторе највеће флукуације грађана, може се тачно лоцирати идејни национални и политички систем који се промовише код грађана. У завршним годинама социјалистичке епохе грађани Приштине су се кретали централном рутом: Улица Братство-јединство – Трг Братство-јединство – Улица маршала Тита – Улица ЈНА: идеолошки означитељи су се недвосмислено обраћали свим етничким заједницама града у складу са политиком националног баланса у окриљу југословенског социјалистичког система. Иста та улична путања је током деведесетих година прошлог века гласила: Улица краља Милутина – Трг краља Милутина – Видовданска улица – Улица краља Петра I Ослободиоца, и овде је улична топонимија служила као својеврсна „тапија“ на косовску територију са искључивим освртањем на Средњи век и укључивање Косова у Србију након Балканских ратова. У овом веку пак, поменута траса је

озачена као: Улица ОВК – Трг Адема Јашарија – Скендербегов трг – Булевар Мајке Терезе – Булевар Била Клинтона. Довољно егзактно, улични називи попут кључних речи репрезентују језгро претпостављеног националног идентитета, општеалбанског преко дељених симбола попут Скендербега и Мајке Терезе, те партикуларног косовског путем осталих.

Оваква потпуна, свеобухватна реконфигурација градског текста патентирана је по свему судећи у нашој регији у Бањој Луци. Као и многи други босанско-херцеговачки градови, и Бања Лука урбанистички представља спој отоманске, аустроугарске/средњоевропске и послератне урбане изградње. До времена аустријске окупације град је био сачињен од 37 махала, где је највећа била тзв. Варош у којој су живели немуслиманци, а у преосталим (јужним) махалама су махом живели мухамеданци; при првом окупационом попису записани су називи улица и махала у граду: у аустријско доба углавном нису мењани називи махала из турског времена (нпр Даудија, Дефтедарија, Ферхадија, Хаџи Баба и др.), али је спроведено именовање улица у Вароши које су углавном носиле вернакуларне или монархистичке ознаке (Анђеоска улица, Господска, Марије Валерије, Нова Варош, Салватор, итд.).³²² По укључивању овог краја у Краљевину СХС долази до нових (пре)именовања саобраћајница којима се смањивао удео „традиционалних“ одонима (премда не у мери у којој је то био случај у већим југословенским градовима), а уводили се називи који су комеморисали особе из владајуће династије, југословенског митолошко-политичког пантеона, локалне културно-политичке повести, те српске националне историје – у сваком случају, и даље је улично називље значајно указивало на вишенационалну структуру градског становништва.³²³ Ово се променило са немачком окупацијом и доласком квислиншких власти тзв. НДХ, када долази до систематског уклањања одонима који асоцирају на српски народ и претходну државу. По ослобођењу квислиншка преименовања се укидају, а у старијим деловима града те новоизграђеним четвртима (пре)именовања се врше у складу са

---

³²² Мирослав Нишкановић, „Етнички састав становништва Бањалуке крајем 19. и почетком 20. века,“ у *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, ур. Н. Пантелић (Београд: Етнографски институт САНУ, 1998), 176, 179.

³²³ Подаци о називима улица у Бањој Луци након 1918. године нађени су на мапама *Banja Luka: plan grada, NIP Glas. Banja Luka 1979*, и *Banja Luka – plan grada, Merkur-SV. Beograd 2006*, те у регистру промена назива бањалучких улица на мрежној страници zoranmackic.com/wp-content/uploads/banjalucke-ulice1.pdf, коме је приступљено у децембру 2010.

владајућом социјалистичком идеологијом: удео вернакуларних ознака се тиме и даље смањује, а улице масовно добијају називе по именима припадника НОП, при чему се и у овој епохи водило рачуна о симболичкој заступљености свих етничких заједница у систему градских назива. Тако је 1979. године, од укупно 403 именоване улице у граду, њих 114 било названо по знаменитим Србима, 81 Бошњацима односно Муслиманима, те 55 по Хрватима, а осталих 153 је носило имена особа других или непознатих националности, или географских и иних појмова.

Почетак рата и апсолутна власт СДС-а у граду значли су, осим протеривања несрпских грађана и уништавања културне баштине несрпских заједница, и протеривање именских ознака које су асоцирале, директно или индиректно, на ове етничке групе. Отпочео је процес преименовања градских улица, али и насеља, за који се, имајући у виду његов опсег, може претпоставити да је међу најопсежнијима у Босни и Херцеговини и бившој Југославији. У граду са нешто више од 400 улица, само до 1997. промењено је име њих чак 240, а процес се наставио и у наредној деценији: како се наводи „поред општинске (СДС) кадровске комисије, најактивнија је, по свему судећи, била комисија за давање нових назива улицама и градским четвртима.“³²⁴ На симболичко-одонимском нивоу се Бања Лука, од некадашњег самопрокламованог бастиона југословенства трансформисала у „Пијемонт српства“ и „нови Книн.“³²⁵ Више надлежних градских комисија, углавном у репрезентативном саставу сачињеном од професора и интелектуалаца, наставило је у жеку ратних дешавања са увођењем одговарајућих етничких ознака у градски текст, састављајући списак нових имена пажљиво пробраних из углавном српске историје и културе. Централне улице и тргови пригодно су названи Краља Петра I Карађорђевића (бивша Маршала Тита, једна од ретких улица којој је враћен предратни назив), већ помињани Трг српских владара, Пут српских бранилаца (некадашња Градишка цеста), Патријарха Макарија Соколовића (од трасирања Ферхат-пашина улица), Алеја Јована Дучића (раније Алеја браће Павлић), Милана Тепића (Владимира Назора), Краља Петра II (Карла Ројца), Бана Милосављевића (Симе Шолаје), Алеја светог

³²⁴ Ranko Risojević, „Kako su mijenjani nazivi ulica u Banja Luci: Adresa nepoznata,“ новински текст на мрежном порталу новинске агенције АИМ, 4. новембар 1997, адреса aimpress.ch, архива вести за новембар 1997.

³²⁵ Mikica Milojević, „Od Kraljevića Marka do McDonald's hamburgera,“ *Republika*, 1-15. septembar, 2001.

Саве (ЈНА), Српска улица (Фра Грге Мартића), итд. На улице се преселио додатно и читав низ одонима који су прецизно објављивали врсту (ратне) политике која се спроводи (читав низ четничких вођа и идеолога добија своје улице: Стеван Мољевић, Драгиша Васић, Урош Дреновић, војвода Момчило (Ђујић), Раде Радић и др.), као и наводне савезнике у ратном подухвату (Книнска, Јована Рашковића, Грчка, Царева Романових, Николаја II...).

Оваква масовна комеморација подразумевала је свеопшту декомеморацију појмова и особа на уличним таблама, која је могуће била и примарни циљ овакве активности. На основу одонима који су побрисани у последњих двадесет година приоритети су при овоме били прилично јасни: најпре етничко, па потом идеолошко чишћење уличних назива. Свеобухватност и јасна усмереност овог процеса видљива је из чињенице да је до 2007. године, међу именима бањалучких улица (њих укупно 461), 338 било из српске културне баштине и српског корпуса, 100 назива су географски појмови, тек 20 одонима је повезано са хрватском културном историјом, а са босанским муслиманима повезана су била једва три назива улица.³²⁶ Ово одонимско брисање није обухватало само особе одређених националности, већ и појмове и вернакуларне ознаке које су имале непоћудан, најчешће муслимански призив. То је белодано по кампањи преименовања бањалучких насеља која су доследно србизирани већ с почетком рата. Тако Горњи Шехер постаје Српске Топлице, Мејдан – Обилићево, Шехитлуци – Бањ брдо, Буцак – Лазарево, Хисете – Кочићев вијенац итд. Осим национално сумњивих, и идеолошки некурентни одоними су већином укинута, те је на градским улицама заостало тек неколико припадника НОП и социјалистичких руководилаца из БиХ и бивше Југославије. Распон преименовања је био толико широк да су нестали и национално и идеолошки потпуно неутрални одоними као што су Школска улица, Гробљанска, Други приградски пут, Рударска и др. Изгледа је све требало национално јасно обележити, а са помањкањем конкретних имена за нову комеморацију, „након што су исцрпљена имена Немањића, династије

---

³²⁶ В. Vučenović, „Inicijativa za vraćanje predratnih naziva ulica,“ *Nezavisni list*, 13. јул, 2007. Бошњаци, односно босански муслимани који нису деложирани са бањалучких улица су Меша Селимовић, Скендер Куленовић и Мухамед Мехмедбашић. Криретијум за подобност ових „мањинаца“ је могуће још јаснији него у случају Приштине: док се за књижевнике Куленовића и Селимовића у многим српским политичким и културним круговима сматра (и тврди) да су се национално изјашњавали као Срби, Мехмедбашић је дозволу за јавни спомен очито заслужио својим чланством у Младој Босни и учествовањем у сарајевском атентату 1914. године.

Карађорђевића, српских књижевника и јавних радника, у недостатку маште бањалучке улице почеле су добивати имена 'српских јунака', 'српских соколова', 'српских витезова.'³²⁷ Обим преименовања постао је збуњујући и за становнике града који више нису могли да се оријентишу кроз град услед скоро комплетне промене назива, а које је укључивало и одомаћене традиционалне називе четврти који се изгледа и даље већином користе међу грађанством.³²⁸ Ово посебно важи за повратнике у град који, осим што се слабо сналазе у шуми нових имена, понека од њих доживљавају и као увредљива. 2003. године, долази и до првих иницијатива за повратак појединих, или свих, старих назива улица и насеља. Овакви предлози пак наилазе на скоро потпуно игнорисање надлежних градских тела – уз излике да је именовање неименованих путних праваца приоритет, да је процедура промене сложена, да треба добро размислити о новим именовањима и слично,³²⁹ називи улица и насеља у Бањој Луци скоро интегрално опстају сведочећи о живом духу деведесетих једнако уверљиво као и даље необновљене богомоље.

Национални текст

На исти начин као што се карта града Приштине почела трансформисати на идеолошком нивоу у итинерер албанске националне идеологије, исто се може тврдити, можда још и у већој мери, и за карту Косова. Интензиван је процес опште промене ојконима, односно назива градова и појединих насеља на Косову, где су у одређеним општинама ове промене већ верификоване, а у неким за сада само предложене. На делу је преовлађујући процес промене назива градова са именима чији је назив на албанском језику очевидно српског или словенског порекла, те су промењени називи, или је предложена промена, за низ градова: Србица је тако постала *Skenderaj*, Ђенерал Јанковићу (на албанском *Gjeneral Jankoviq*) је враћено име са почетка 20. века *Han i Elezit*, Глоговац (*Glllogovc*) је постао *Drenas* (по регији Дреница у којој се налази), Исток (*Istog*) – *Burim* (што је

³²⁷ Gordana Katana, „Nekad bio Gornji Šehar, danas Srpske Toplice,“ *Oslobodenje*, 2. jul, 2007.

³²⁸ Како један Бањалучанин наводи: „Ја увијек кажем да идем у Буцак, а не у Лазарево. Шта је Лазарево и какве везе има са Бањалуком?“ – Dejan Šajinović, „Čije je Obilićevo – čiji je Mejdan?“ tekst na mrežnom portalu *Deutsche Welle*, dw.de, objavljen 23. februara 2009.

³²⁹ B. Vučenović, „Inicijativa za vraćanje...“

преведено значење појма исток, извор на албански), Ново Брдо (*Novobërda*) – *Artana* (где *artë/arta* на албанском значи *златан/на* чиме ново име асоцира на рударску прошлост града), Косовска Каменица (*Kamenicë*) – *Dardana* (по античком етнониму), Лепосавић (*Leposaviq*) – *Albaniku*, Облић (*Obiliq*) – *Kastriot*, а Сува Река (*Suhareka*) би требала да добије име *Theranda* по античком називу не Суве Реке, већ суседног Призрена. Не само да долази до преименовања насеља, већ се и средишњи саобраћајни објекти и простори масовне флукуације људи пригодно политички означавају: тако је 2010. године косовска влада одлучила да се главни косовски аеродром у Слатини крај Приштине назове по Адему Јашарију, а ауто пут у изградњи, од Врбице до Мердара, по првом косовском председнику Ибрахиму Ругови. На ове начине географска карта Косова трансформише се у дидактичку мапу албанске националне идеологије, сасвим у складу, и као актуелан и концизан пример и доказ за Ји Фу Туанову тезу о сублимирању нације на просторно и симболички обухватљив и схватљив облик, која у косовском случају емергира не само као репетитивна представа о самодовољном просторном ентитету, који се осим репродукције мапа у овом актуелном *nation-building*-у остварио и кроз стављање контура Косова на нову заставу, већ и као систематски топонимски и идеолошки обрађена значењска мапа попуњена ексклузивно националним и историјским симболима.

Овакав поступак политичког кројења земљописа, макар се истицао актуелношћу и тоталним обухватом, ипак није оригиналан ни на простору Косова. Исти процес преименовања односно именовања косовских насеља десио се и након Балканских ратова и укључења ових области у Србију, када је већ помињани *Han i Elezit* (понекад познат и под назвима Елез Хан, Елезхан) постао Ђенерал Јанковић, Феризовић (*Ferizaj*) – Урошевац, а новооснована насеља су пригодно названа Србица, Обилић итд. Ни садашње косовке, нити некадашње српске политике простора заправо и нису одвише аутохтоне. Уколико би се отишло у суседну Бугарску на пример, путовање би се могло организовати и као линерна тура бугарске политичке историје: читав низ градова именован је по личностима из различитих епоха – средњевековне, по старобугарским кановима и царевима (Исперих, Кубрат, Крумовград, Асеновград итд.), нововековне, из доба стварања националне државе (Левски, Ботевград, Гоце Делчев, Сандански, Раковски и сл.), па чак и најрецентније (Димитровград, Благоевград,

Стамболијски...). Читав мањи регистар бугарских владара и револуционара се налази на мапи ове државе која се слободно може читати и као историјски подсетник а не само као географски земљовид. У неколико таласа преименовања бугарских насеља у 19. и 20. веку, циљ оваквих поступака је био мање-више исти као у већ спомињаним примерима са Косова: са једне стране декомеморација нежељеног националног (или политичког) топонимског пакета (у бугарском случају најчешће брисање турских или туркофоних топонима и назива насеља), а са друге комеморација елемената актуелне националне/политичке идеологије кроз новоуведене географске ознаке. Велики број националних држава, поготово млађих, кројио је своју географску, а истовремено и национално-идеолошку мапу, у складу са циљевима својих националних политика, те се географске карте читавог низа земаља могу читати не само као земљописни прикази већ и као национални уџбеници који преко означених топонима сублимирају, приказују те комуницирају историју и идеологију својих земаља. Имајући ово у виду, савремене политике простора у земљама нашег дела Европе, ма колико деловале интензивне и понекад инвентивне, у бити и нису тако оригиналне, а ни савремене. Именовање и преименовање, континуирана трансформација наводно вечног физичког окружења, су национализму одувек били међу најмоћнијим и најконтроверзнијим оруђима, као и једно од најексплицитнијих средстава поновног исписивања прошлости дословном инскрипцијом на земљиној површини и променом назива на мапи.³³⁰

Политика (пре)именовања насеља не служи само верификацији и потврђивању контроле над одређеном територијом, већ оно може бити и инструмент у борби за такву контролу. Такав је случај на окупираним територијама на Западној обали Јордана, Голанској висоравни и у Гази, где долази до интензивног преименовања старијих и именовања нових насеља од стране Израела, а где су имена насеља средство легитимације израелске контроле над подручјем, и најчешће подразумева давање имена насељима по топонимима из библијских и талмудских текстова, или по израелским војним херојима и ликовима савременог ционизма.³³¹ Овакви поступци (пре)именовања места као

---

³³⁰ Katherine Hodgkin and Susannah Radstone, „Introduction: Contested Pasts,“ u *Memory, History, Nation: Contested Pasts*, ur. K. Hodgkin and S. Radstone (New York: Routledge, 2006), 12.

³³¹ Saul B. Cohen and Nurit Kliot, „Place-Names in Izrael’s Ideological Struggle over the Administered Territories,“ *Annals of the Association of American Geographers* 82/4 (1992).

идеолошке подршке војном заузимању (жељене националне) територије примењени су прилично систематски и у нашој регији током рата у Босни и Херцеговини. Тако је већ 1993. године отпочела кампања преименовања градова под контролом снага босанских Срба који су имали непожељна имена. Отпочео је „лингвистички труд да се географија тзв. Републике Српске ослободи несрпских топонима, пре свега турцизама, то јест да се, према речима др Унковића, 'изврши обрачун са свим оним што у етничко-језичком смислу није у српској традицији.' То је, нема сумње, рад који чини једно са настојањима... да се за Србе у Босни створи територија мање-више очишћена од хетерогеног (несрпског) становништва и трагова његове културе.“³³² Тако је низ градова који су носили придев босански, или имали називе претпостављене туркофоне основе, променио имена: Фоча је постала Србиње (макар је назив Фоча потицао од Хотча, предотоманског топонима, изгледа је он тадашњим властодршцима звучало „турски“), Оцак – Вукосавље, Скендер Вакуф – Кнежево, Босански Нови – Нови Град, Босански Брод – Српски Брод, Босанска Костајница - Српска Костајница, и др.³³³ По завршетку рата, новоуведене десигнације низ година нису биле мењане до одлуке Уставног суда БиХ 2004. који је наложио промену већине нових назива (тачније свих оних који су имали придев српски) образлажући такву одлуку оценом да овакви називи крше уставна права припадника друга два конститутивна народа на једнакост и право свих грађана да не буду подвргнути дискриминацији, укључујући и право протераних и расељених лица да се врате у своја места порекла.³³⁴

³³² Ivan Čolović, „Svi smo mi pomalo Turci,“ *Vreme*, 12. april, 1993.

³³³ У јеку ратних дејстава којима се рат у БиХ приказивао као одбрана српског народа од агресора, а под радним/ратним мотом „стан’те паше и усташе“, самопрокамоване српске власти у БиХ су на идеолошко-ономастичком нивоу примењивале управо „усташке” методе – као што је властима Републике Српске сметао придев босански у називима градова, тако су и власти НДХ 1941. побрисале ојкониме са придевима сремски/сријемски (Сремска Митровица постала је Хрватска Митровица, Сремски Карловци – Хрватски Карловци), српски (Српске Моравице – Хрватске Моравице, Српско Селиште – Мославачко Селиште) итд; исто тако, слично властима босанских Срба које су сумњале у етничку исправност назива Фоча преименовавши ово место у Србиње, и поједини кругови у квислиншкој НДХ нису били наклоњени имену Бање Луке, јер их је Бања асоцирало на српски израз за топлнице – за разлику од власти РС које су у називу Фоча дефинитивно препознале Турску, надлежни у тзв. НДХ су ипак схватили да Бања у Бањој Луци нема везе ни са Србима ни са купањем, већ са изразом бан (банова, банска, бања, где Бања Лука има оквирно значење банска пољана), те граду ипак нису мењали име – Marko Samardžija, „Promjene imena hrvatskih naseljenih mjesta od mjeseca travnja do kraja godine 1941,“ *Folia Onomastica Croatica* 12-13 (2003-2004), 426, 428.

³³⁴ David Feldman, „Renaming Cities in Bosnia and Herzegovina,“ *International Journal of Constitutional Law* 3/4 (2005), 649, 650.

Могло би се рећи да случајеви преименовања градова на Косову и у Републици Српској сведоче о позном процесу конституисања „националне државе“. Ови етнополитички ентитети примењују просторне политике које су у целости сагласне са онима које су примењиване при изградњи националних држава (и на Балкану) у ранијим историјским периодима. Ове територије, некада периферни делови старијих националних држава се са успостављањем нових облика суверенитета трансформишу у просторно-идеолошком смислу у врсту симулације етнонационалне државе, макар формално прокламовали свој мултиетнички карактер. Слично се може рећи и за средишта таквих ентитета и одонимску реконфигурацију у њима – уместо некадашњих градова на маргинама националног текста, места попут Приштине и Бање Луке трансформишу се симболички у (етно)националне центре путем промена назива улица, тргова и насеља, и планском политиком изградње јавне архитектуре и споменичке баштине. Међутим, за разлику од деветнаестовековних будућих престоница националних држава на Балкану, које су се временом из посраних, а често и пограничних градова великих царстава претварали у националне центре (Београд, Софија, Атина, Загреб), и где је симболичко означавање простора кретало од скоро потпуно вернакуларног ка државотворно-националном, у помињаним градовима је случај донекле другачији. За разлику од „старих“ престоница, где се градски текст формирао из најчешће службено непосредоване одонимије махала, улица и насеља, и временом обликовао каналсан од стране делова младих националних елита, нова етнонационална средишта попут Бање Луке и Приштине топографско-меморијалну трансформацију су спроводили на основама, или боље речено упркос основама официјелно положеним и обликованим кроз више деценија идентитетских политика које су углавном конструисале слику мултиетничности кроз градски текст. Тиме долази до разградње системски конструисане градске топографије која је презентовала ознаке више националних заједница са циљем изградње једнонационалног градског текста. Истовремено, готово истоветне политике креирања „националног текста“, топонимског и еконимског означавања географских простора на десигнираној етнонационалној територији, сведоче о пуној комплементарности ова два процеса, где се показује скоро потпуна повезаност између оваквих симболичких пракси, које се формално можда понекад и спроводе од стране различитих социјалних актера.

Реконфигурација градског текста „граничних градова“ (сукобљене политике простора)

У зависности од констелације снага и ширег социополитичког оквира, доминатне политике (урбаног) простора могу да делују неометано (као што је показано на примеру Приштине и Бање Луке), или пак бивају оспорене мањинским политикама идентитета, које више или мање успешно опонирају креирању симболичке слике града са врха друштвене пирамиде (о чему ће бити речи у другом делу рада). Међутим, у одређеним случајевима долази до директног судара компетитивних идентитета у простору, који се међусобно супротстављају средствима симболичке изградње простора (меморијализација простора, реконфигурација топономастике, менаџмент градског текста), а који покушавају идеолошки присвојити. Оваква борба за (симболички) простор посебно је евидентна када се посматрају тзв. подељени или гранични градови. Подељени градови су првенствено они градови који су стицајем историјских или политичких околности раздељени одређеном врстом баријере (најчешће границом) на два одвојена ентитета, што је, на пример, историјски био случај са Берлином и Јерусалимом, а до данас - са Никозијом. Међутим, граница која дели градове не мора бити административна да бисмо говорили о подељеним градовима: читав низ управно и формално јединствених градова могао би се означити као подељен (што готово редовно подразумева да су подељени и у просторном смислу), с обзиром на изразиту располућеност спрам културних, економских, етничких и других линија на два дела, или на више њих. Такви се градови могу означити као подељени, дуални, поларизовани или фрагментизовани.³³⁵ Они се могу дефинисати и као *гранични градови, градови на граници (frontier-cities)*, с обзиром на то да се њихов простор налази на додирима етничких, професионалних или идеолошких већих целина или ентитета. Њих карактеришу три основна елемента: спор око суверенитета, двострука легитимизација, и конфликт; једном речју, гранични град представља простор на којем се желе остварити два (или више)

---

³³⁵ Peter Marcuse, "The Partitioned City in History." in *Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space*, ed. Peter Marcuse and Ronald van Kempen, (Oxford: Oxford University Press, 2002), 11.

различита и често супротстављена сна.³³⁶ Овако дефинисани, подељени градови добијају на бројности; само на европском континенту, осим малопре поменутих, могло би их се набројати заиста доста (Белфаст, Брисел, Мостар, Косовска Митровица и други). Оваква раздјељеност појединих градова (и у просторном смислу) не извире нужно из формалне, административне просторне сегрегације града, али је готово редовно условљена политичким факторима. У зависности од констелације политичких, историјских и културних елемената, граница која овакве градове дели може да ојачава или пак да слаби. На страницама које следе указаће се на неколике карактеристике и средства симболичке (ре)конструкције простора подељених градова, помоћу којих се најчешће реafirмишу формална или неформална подела и разграничење града. У земљама нашег окружења, парадигму подељеног града и данас представља Мостар у Босни и Херцеговини.

Новија историја Мостара одлучујуће је детерминисала његов садашњи административни статус, локалну политичку конјунктуру и стање међуетничких односа. Мостарска специфична свакодневица, чак и кад се мери стандардима поратне Босне и Херцеговине, учинила је овај град предметом бројних истраживања у току последњих петнаест година. Ово је свакако случај када се говори о истраживању његове урбане културе и историје, и у смислу фокуса на ратно разарање града, и по питању поратне изградње града. У центру пажње је готово редовно била судбина познатог Старог моста: његово уништавање и каснија реконструкција заузимају једно од централних места у слици рата и пораћа у БиХ, а дуготрајна пажња пре свега европске јавности на Стари мост пресудно је утицала на укључивање моста и његове непосредне околине на попис Унескове светске културне баштине 2005. године. Мост је био у фокусу и стручне јавности и о њему је доста писано, те се на овом месту нећемо претерано бавити његовим утицајем на реконфигурацију мостарске архитектуре.³³⁷ Рушење и обнова Старог моста можда су најпрононсиранији догађаји у урбаној и симболичкој реконфигурацији Мостара, али они чине део комплексног процеса промене симболичке топографије града која се дешава последњих деценију и по, а који обухвата селективну реконструкцију разореног градског ткива, нову

---

³³⁶ Joel Kotek, „Divided Cities in the European Cultural Context,” *Progress in Planning* 52 (1999): 228.

³³⁷ Детаљније о употребама, интерпретацијама и наслеђу у контексту савремене реконструкције Старог моста и градског језгра Мостара, в. Dragan Nikolić, „The Use and Abuse of Heritage: The Old Bridge in Post-War Mostar,” *Ethnologia Scandinavica* 38 (2008).

меморијализацију простора, интервенције у урбаној топонимији итд. Ратне рушевине су тако постале прилика за ново обликовање и идеолошке слике граде, што се може видети на примеру реконструкције фрањевачке цркве Светих Петра и Павла у западном делу Мостара. Овај је сакрални објект био темељно оштећен у мају 1992. године за време прве опсаде Мостара, и од њега су остали само делови спољних зидова и неоштећен звоник. Међутим, 1997. неоштећени звоник је са остацима зидова демолиран и изграђена је потпуно нова реплика пређашње цркве, али и нови звоник, готово два и по пута виши од оригиналног. Символичка интенција овакве мастодонтске конструкције, заправо не реконструкције, чита је, а често није била ни скривана од стране извођача и финансијера пројекта – топографско означавање присутности не толико католичке цркве колико хрватског народа у етнички подељеном Мостару. Када се пак новоизграђени звоник стави у контекст ширег урбаног окружења, такође је очигледно да је његово подизање истовремено и оријентирско супротстављање градској ведути у источном делу града, која се састоји од низа минарета од којих је новоизграђени звоник виши. Овај, по свему судећи, интенционалан ефекат подизања звоника, није промакао ни противницима ни подржаваоцима овакве интервенције у урбаном ткиву, те је гласно примећено да ће нови елемент мостарске архитектуре „променити изглед разгледнице Мостара“.³³⁸ Приликом обнове ратом погођеног града, (ре)конструкције овакве, посебне врсте и намене постајале су све чешће, али симболичко освајање градских оријентира и простора започело је и пре почетка изградње физичких објеката .

Мостар је непосредно по завршетку бошњачко-хрватског сукоба још био далеко од почетка мирнодопске физичке реконструкције пошто је рат у Босни и даље трајао, но ако физичка изградња у ратним околностима можда није била могућа, симболичко стављање тапије на одређени простор било је пак пожељно. Тако је Опћинско вијеће (западног) Мостара у фебруару 1995. године донело одлуку о преименовању улица у делу града под контролом Хрватског вијећа обране.³³⁹ За разлику од источног дела града који је држала Армија Босне и Херцеговине, у којем до данашњег дана није промењен готово ниједан улични

---

³³⁸ В. текст Ј. Павковића у *Večernjem listu* (10. август 2001), „Najveći zvonik u Hrvata od jučer u Mostaru.“

³³⁹ О овоме детаљно извештава сплитска *Slobodna Dalmacija* у издању од 25. фебруара 1995. у тексту „Preimenovane ulice i trgovi u Mostaru.“

назив или назив трга, и пре самог краја босанског рата измењена су у Западном Мостару скоро сва имена улица (и ова ће топонимска ревизија у знатној мери остати непромењена до данас). Овим су административним поступком западни делови града доследно „кroatизовани“ преко новоуведених топонима, а са очитим циљем конзервирања стања подељености града и етничке легитимизације на овако означеном простору, што се покушавало постићи и постављањем дистинктивних уличних табли црвене боје. Да је првенствени циљ била управо опортунa комеморација, а не декомеморација у то време проскрибованих имена и појмова, сведочи и чињеница да су преименовани и путни правци чији су називи били етнички неодређеног, колоквијалног и локалног карактера (нпр. улица Лиска, Рударска, Далматинска, Спојна, Трг Балиновац итд.), а осим особа и појмова повезаних са социјалистичком идеологијом и епохом, те проминентних Бошњака и Срба, улицу су изгубили и Хрвати попут Матије Гупца и Владимира Назора (иначе две најчешће просторно комеморисане особе у Републици Хрватској), који су замењени историјским личностима чији су се перципирани лик и дело више уклапали у актуелне националне дискурсе. Наместо пређашњих назива уведен је читав низ нових ознака, а процес преименовања се није ограничио само на улице и тргове, већ је постепено обухватао и јавне установе по граду, те је тако, на пример, мостарски Дом културе добио назив „Хрватски дом херцег Стјепан Косача.“³⁴⁰ Чврста повезаност између оваквих преименовања и политичке, чак и војне сфере, може се можда ишчитати и из ситуације у првом таласу именована улица, када је наводно главни иницијатор и предлагач већине нових назива био мостарски сликар и архитект Марин Топић, који је пак био брат шефа одбране Западног Мостара, односно шефа мостарског ХВО-а, Јадранка Топића.³⁴¹

Током деведесетих година, улице у западном делу Мостара преименоване су и назване по низу проминентних особа из хрватске историје, чија се улога тада високо вредновала, те по именима локалитета из Републике Хрватске. Често су у питању биле особе по којима су се тих година и у Хрватској масовно именовале

---

³⁴⁰ Alija Bijavica, "Ulice podjela i razdora," *Most* 174/85 (2004).

³⁴¹ Податак из разговора са информантом. Службене одлуке мостарске општине под контролом Хрватске Републике Херцег-Босне спомињу постојање „Комисије за измјену назива улица и тргова у Мостару“ формиране у децембру 1994, али није најјасније да ли је Марин Топић био члан те комисије. Информант наводи да је већина назива предложена и спроведена мимо формалних структура, а вољом врхова власти у Западном Мостару.

улице (мада је у Мостару било одређених изузетака). Већ у првом таласу преименовања, своје су улице добили кардинал Степинац (раније Улица Десете херцеговачке бригаде), Бруно Бушић (пређашње Спојна и Хатовска улица), др Анте Старчевић (ранија Улица Моше Пијаде), неколико бискупа, градови Вуковар и Дубровник, Матица хрватска, Блајбуршке жртве и др. Шеталиште Лењина је пак преименовано у Николе Шубића Зринског, а парк који се наслања на ову улицу - у Зрињевац. Не само да је на мостарске улице 'доведен' аутохтони загребачки топоним, већ је пренесен и ток именовања: ако је парк који се у Загребу налази на Тргу Николе Шубића Зринског спонтано добио општеприхваћену, али и даље незваничну, популарну ознаку Зрињевац,³⁴² мостарске су власти исти поступак означавања (парк Зрињевац уз саобраћајницу названу по Петру Зринском) спровеле административним путем. Симболично повезивање „граничног“ града Мостара са хрватском метрополом није се пак зауставило само на овоме. Кружни трг Рондо (за социјализма званично Трг 14. фебруара) прозван је Трг хрватских великана, као очита копија такође кружног трга истог имена у Загребу (пређашњи Трг жртава фашизма званично је добио ово име 10. децембра 1990). И овде је спроведен интересантан десигнацијски поступак: док је у загребачком случају декомеморација жртава фашизма и њихова замена хрватским великанима мотивисана и образлагана чињеницом да се у тај велики трг улива читав низ улица названих по хрватским владарима (а што као разлог сам по себи очито није издржало тест времена, пошто је тргу након 2000. године враћено име Трг жртава фашизма), у Мостару је једноставно пресликан овај принцип на читаву околну четврт – улице које се спајају на новоименованом Тргу хрватских великана назване су по пробраним владарима (Кнеза Бранимира, Краљице Катарине, Краља Твртка, Краља Петра Крешимира IV и др.). Оваквим је поступцима дошло до парцијалног трансфера одонимске мапе из жељеног националног центра (Заграда) на националну периферију (Мостар), са циљем идеолошког повезивања и симболичког обележавања наводно легитимне и аутохтоне националне територије у градском простору преко система одонима.

Осим нових назива улица у тзв. Западном Мостару, који су истоветни са познатим топонимима главног града Хрватске, 1995. године су на мостарске улице стигли и називи који су узбунили босанско-херцеговачку јавност у знатно

---

³⁴² Zoran Gregl et al, *Zagrebačke ulice* (Zagreb: Naklada Zadro, 1994), 313.

већој мери. Наиме, на уличне су се табле, осим низа средњовековних краљева, краљица и сличних личности, тада 'сместили' и контроверзни ликови из новије историје. Најпре је у фебруару 1995. године Опћинско вијеће опћине Мостар (*de facto* власти Западног Мостара) при првом великом преименовању мостарских улица инсталирало и улицу Др Миле Будака (део бивше Шантићеве), по министру квислиншке НДХ, улицу Вокића и Лорковића (бивша Слијепа улица), по високим усташким руководиоцима који су покушали пуч крајем рата, и улицу Жупана Ђуре Спужевића (бивша Улица Шкробића), по квислиншком жупану.³⁴³ Након тога, већ у мају исте године, у новом сету уличних назива налазе се и Улица Рафаела Бобана (раније неименована улица) те Улица Јуре Францетића (такође претходно неименована улица), назване по познатим усташама.³⁴⁴ Интензитет и брзина преименовања за трајања рата у БиХ као да сведочи о намери стављања пред свршен чин бошњачке стране у граду и истовременог полагања и симболичке тапије на територију под војном контролом. Упркос општој атмосфери подизања националистичких тензија и са тим повезане политике рехабилитације носилаца шовинизма из доба Другог светског рата у скоро свим постјугословенским државама, оваква врста комеморисања чинила се заиста ванредном, чак и када се имају у виду покушаји оправдавања лика и дела Миле Будака у самој Републици Хрватској тога времена. О релативном неуспеху овакве врсте индиректне (ре)интерпретације историје путем уличних табли у Хрватској сведочи и чињеница да је временом дошло до преименовања већине тих истих улица – до половине 2004. Миле Будак је имао своју улицу у 16 хрватских насеља, у већини којих је био покренут поступак за промену назива улице,³⁴⁵ да би их и дефинитивно изгубио у већини градова (нпр. у Задру 19. новембра 2004).

Међутим, за разлику од Сплита, Задра и других хрватских градова, где су овакви поступци иницирали жестоке борбе и противљења (а која су на концу најчешће и уродила плодом, односно одстрањивањем контроверзног имена улице), скоро до краја деведесетих година је локална хрватска заједница у Мостару углавном прећутно прихватала контроверзне градске десигнације. Тако

---

³⁴³ *Odluka o preimenovanju ulica i trgova u gradu Mostaru*, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 1-2 g. 4, februar 1995, 9, 10.

³⁴⁴ *Odluka o preimenovanju ulica i trgova u gradu Mostaru*, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 5 g. 4, maj 1995, 16.

³⁴⁵ В. „Dio lokalnih vlasti ne vidi razloga za promjenu naziva,“ текст Тихомира Поноша у дневнику *Vjesnik*, издање за 20. септембар 2004.

један аутор наводи да је целокупан нови топонимски пакет - уведен након 1995. године – предмет одбране ове етничке заједнице, и да се може рећи да „већина Хрвата устрајава у задржавању и коришћењу нових ознака улица названих по властитим херојима, док већина осталих једнако упорно користи предратне или колоквијалне називе улица.“³⁴⁶ Овакву оцену би можда требало прецизирати: док се може рећи да су до скоро политичке вође Хрвата у граду заиста устрајавали у задржавању нових уличних ознака (често укључујући и оних контроверзних), за Мостарце хрватске националности се то не може до краја поуздано тврдити.³⁴⁷ Питање је колико су новоуведени називи одомаћени међу грађанством, и колико их уопште познају, што је илустративно у локалном исказу који, шаливо, у непознавању локације улице са новим називом пита, „како се та улица зове дјевојачки?“ У граду средње величине какав је Мостар, за просторну оријентацију нису пресудни званични градски одоними (што је често круцијално при кретању и лоцирању у већим градовима), већ просторни оријентири који означавају одређени простор према његовој функцији или изгледу, било да се ради о објектима или самим називима. Тако ни у Мостару, званични одоними, уведени било за социјализма било касније, најчешће не могу парирати традиционалном називљу предела или улица у свакодневној комуникацији или оријентацији, као што су Рондо, Лиска, Балиновац, Мусала и други. Позивање на одомаћене ознаке понекад може суптилно бити искоришћено и за политичке циљеве. Тако је на пример у Тирани свечано преименовање једне од средишњих (премда мањих) улица из Поштанске у Чамријску/Чамуријску/Чамску (*Rruga Çamëria*) деведесетих година, а која треба да комеморише (већим делом прогнану) албанску заједницу у грчком делу Епира, на први поглед одстранила логичну десигнацију улице по пошти која се у њој налази етнонационалним одонимом. Међутим, овај је простор међу грађанима традиционално знан и као Чамски пазар/пијаца, по

---

³⁴⁶ Sonja Arsham Kuftinec, „Bridging Haunted Places: Performance and the Production of Mostar,“ in *Opening Acts: Performance in/as Communication and Cultural Studies*, ed. Judith Hamera, (London: SAGE Publications, 2005), 87.

³⁴⁷ Октроисањем новог Статута града Мостара 2004. године (који је донесен од стране тадашњег високог представника у БиХ) долази и до формирања вишенационалне комисије са задатком ревизије и нових именовања улица у граду, а са првенственим циљем уклањања уличних назива који су комеморисали личности повезане са фашизмом. Иницијални напредак у договоруању у овом телу до данашњег дана је заустављен јер се уклањање контроверзних ознака условљава својеврсном „трговином“ одонимима инсистирањем на промени назива улица који нису по вољи међу Хрватима већинском ХДЗ-у, те условљавањима која се протежу и на друге градске делатности – Monika Palmberger, „Renaming of Public Space: A Policy of Exclusion in Bosnia and Herzegovina,“ *MMG Working Paper* 12-02 (2012), 12, 13.

тржници на којој су некад људи из Чам(у)рије продавали своју робу, те се службени поступак преименовања заправо наслонио на вернакуларну одредницу користећи се њом у циљу лакше адапције међу грађанством. Осим другачијим политичким погледима и последицама директног искуства прве линије фронта (за разлику од већине градова у Хрватској), овај се западностарски „корак даље“ у „топонимском национализму“ можда да објаснити и самим карактером Мостара као „граничног“ града. Наиме, као предзиђе националне политике на постконфликтном простору у којем су присутне конкурентске етничке заједнице, симболичка средства сопствене легитимизације бивају експлицитнија него на просторима који формално нису предмет такмичења супарничких етничких или националних идентитета, и просторно самопредстављање отвореним бојним покличима служи као средство мобилизације властите групе, које можда не би било упутно на неком другом месту и времену. Да се ради о таквој ствари, можда потврђује готово идентична ситуација у Сарајеву.

Симболичка конструкција границе

Након завршетка рата у Босни и Херцеговини, делови Сарајева који су за време рата били под српском контролом махом су били реинтегрисани у остатак града, али су поједини квартави остали у окриљу Републике Српске, и те су четврти (махом рурална и полурурална насеља у непосредној околини Сарајева, попут Враца, Лукавице, Которца итд, те мањи део градског насеља Добриња) административно спојене у целину која је иницијално проглашена престоницом мањег ентитета и названа Српско Сарајево (ово је име Уставни суд БиХ 2004. године прогласио неуставним, те се данас ово насеље зове Источно Сарајево). У самом граду Сарајеву је након неколико година опсаде почела обимна физичка реконструкција града, али је дошло и до знатне симболичке реконструкције и по питању меморијализације простора и по питању промена уличног називља. Отпочео је процес ревизије урбане топонимије, којим се смањивало присуство назива по Србима и Хрватима (али свакако не до краја), и појмова који асоцирају на Србију и социјалистички период (ни ова ревизија није ишла до крајности, као у

неким другим градовима бивше Југославије), а који је циљао и на макар делимичну реституцију топонима из османског и аустроугарског периода, те истицање босанског и бошњачког карактера града. Са друге стране, у тадашњем Српском Сарајеву одвијала се не реконструкција, већ потпуна конструкција, јер је из темеља требало створити град на основама неколико села и приградских насеља, и у физичком и у симболичком смислу. Тако граница између два Сарајева иде и данас и кроз само насеље Добриња. Ова административна линија не може се препознати на први поглед, али се као неоспорни индикатори ипак појављују уличне табле: док су у федералном делу насеља, као и у остатку града, уличне табле најчешће зелене боје, оне у делу Добриње који припада РС су плаве. Како је административна линија повучена посред некада јединственог стамбеног кварта, исте јавне површине често имају два различита имена: тако на пример један добрињски трг са западне стране има назив Трг сабора босанског, а тик преко пута – Трг краља Александра.³⁴⁸

Док физичка изградња захтева време и средства, идеолошка је и једноставнија и јефтинија: паралелно са постепеном изградњом инфраструктуре и објеката у раније махом сеоском подручју садашњег Источног Сарајева, текао је интензиван процес означавања простора који се углавном исцрпљивао у именовану сваког доступног путног правца пригодним националним асесоаром.³⁴⁹ Тако су никле Улица Ђенерала Драгољуба Драже Михаиловића, Улица војводе Момчила Ђујића, Улица Јована Рашковића, Улица академика Николе Кољевића, и сличне. Као и у (Западном) Мостару, (нео)спорне националне величине су без двоумљења добиле своје улице у „граничном“ граду, што није до краја случај са перципираним националним средиштима попут Београда или Загреба. Штавише, овакво пригодно означавање је и пригодно смештено у простору. Уз црту разграничења са градом Сарајевом, улице Источног Сарајева су називане као мање-више јасна порука грађанима оба насеља: Улица српских ратника у насељу Враца налази се уз саму линију фронта из доба опсаде (а уз данашњу приближну административну границу), Равногорска улица је тик уз границу према сарајевској општини Илица, Трг Илиџанске бригаде налази се на

---

³⁴⁸ А што је до рата била једна, јединствена саобраћајница, Трг Ивана Рибара; в. слику 25.

³⁴⁹ Подаци о називима улица у Источном Сарајеву преузети су са службених страница општина Источно Ново Сарајево и Источна Илица (opstinains.net и istocnailidza.net), којима је приступљено у фебруару 2010. године.

мање од сто метара од насеља Добриња у Федерацији БиХ, а носи назив по јединици која је држала под опсадом исто то насеље (насупротив овом тргу, у федералном делу Добриње простире се, такође пригодно, Булевар бранилаца Добриње), док је гранична улица према граду Сарајеву у Лукавици (општина Источно Ново Сарајево) добила назив Улица ђенерала Драгољуба Драже Михаиловића, а она се пружа кроз простор некадашње касарне, која је раније носила назив Славиша Вајнер *Чича!*

По сличном обрасцу, у Мостару је Булевар, некадашња централна улица западног дела града (званичног назива Булевар народне револуције), а током рата тзв. ничија земља и приближна линија фронта, названа Булевар хрватских бранитеља. Више од деценије након завршетка ратних сукоба, српски ратници и хрватски бранитељи као да су и даље на истим положајима, само што су некадашњу артиљерију и снајпере заменили имагинарни јунаци на уличним таблама. Тадашње ратне пароле просто су замењене називима улица, и као што се ратна пропаганда деведесетих година обрађала пре свега властитом етносу, а тек на другом месту - перципираном непријатељу, и актуелно називље на градском лимесу комуницира најпре са својом етничком групом („Западним Мостарцима“ и „Источним Сарајлијама“), оснажујући црту раздвајања у граничном граду (бетонирајући у Мостару неформалну, а у Источном Сарајеву административну границу), и дефинишући и бранећи замишљену националну територију - овај пут не уз помоћ живих него лимених уличних бораца, стационираних у облику уличних табли на адекватним градским kotaма. Са друге стране бивше линије фронта, углавном није долазило до сличног постављања одонимских бојовника. Према исказу информанта, најближе провокацији топонимског типа било је именовање јужне транзитне саобраћајнице Сарајева у Пут младих муслимана – цеста која је водила у правцу Пала близу линије опсаде града, именована је овако током рата, и изазвала је знатно незадовољство и међу грађанима опседнутог Сарајева.

И док различити делови топографије и архитектуре подељених, граничних градова шаљу идеолошке поруке пре свега сопственој заједници, за поједине елементе градског текста могло би се тврдити да се обраћају првенствено конкурентским групама. Тако је 2008. године јавно обзнањен

предлог да се на територији Источног Сарајева подигне спомен-крст који би комеморисао погинуле српске цивиле и војнике у сарајевском подручју 1992-1995, а формално је иницијативу поднео Савез логораша Републике Српске и породице погинулих, заробљених и несталих цивила и војника Српско Сарајево, уз подршку власти Источног Сарајева и Републике Српске. Како је низ босанских и српских медија известио, крст висок 26 метара и пречника 18 метара требало је да буде постављен на брду Златиште, подно планине Требевић, и да буде илуминиран током целе ноћи. Локација на којој је предложено постављање крста видљива је из скоро свих делова Сарајева, али готово ни из једног дела Источног Сарајева, чиме је белодано ко треба да буде публика за овај симболички приказ/платно. Оваква локација предложеног меморијалног крста, уз чињеницу да је Златиште кога са које је Сарајево најжешће гађано за време опсаде, схваћена је као провокација и узроковала је масовно негодовање Сарајлија, па и тадашњег високог представника за Босну и Херцеговину. Целокупан предлог је проузроковао чак и дипломатски притисак на градоначелника Источног Сарајева,³⁵⁰ те је временом напуштена идеја о мастодонтском крсту, а изродила се нова, као замена, о подизању спомен-цркве на истој локацији. На сличном је трагу подизање још једне спомен-цркве, односно обележја. На узвисини у насељу Добриња 4 у Источном Сарајеву, формира се меморијални комплекс Вељине тик уз цркву светог Василија Острошког, и уз саму црту разграничења са градом Сарајевом, а на иницијативу борачке организације „Илићански борац“. Будуће спомен обележје посвећено погинулим борцима и цивилима Српског Сарајева дизајнирано је да подсећа на православну цркву са тлоцртом у облику крста, и биће видљиво из знатних делова Сарајевског поља у федералном делу града. И локација, и планирани изглед и величина меморијала јасно указују на мотиве сличне онима са брда Златиште, с тим да се овај пут скромније пришло питању броја потенцијалне публике у граду Сарајеву, по свему судећи док се не створе повољнији услови за меморијализацију изнад самог центра града.³⁵¹

Помињани ненадано неуспешан покушај етно-политичког овладавања висинским оријентиром изнад центра Сарајева као да је представљао изненађење за његове званичне и незваничне иницијаторе, и то с правом будући да су

---

³⁵⁰ В. Шаренац Д. Р, „Нови раздор на крсту,“ *Вечерње новости*, 8. април, 2008

³⁵¹ В. слику 23.

претходни слични подухвати у регији углавном неометано прошли. Тако је 2000. године на врху брда Хум изнад Мостара, званично поводом прославе две хиљаде године хришћанства (односно рођења Исусовог), формално - на иницијативу мостарске бискупије, подигнут крст јасно видљив из свих делова града, а који је дочекан са анимозитетом од стране бошњачке јавности и у Мостару и у БиХ.³⁵² Ово негодовање је било посебно узроковано чињеницом да је са брда Хум за време бошњачко-хрватског сукоба био жестоко бомбардован источни део Мостара, чиме се паралеле између мостарског и несуђеног сарајевског крста јасно откривају. Упркос негодовањима, а захваљујући непостојању јединствене градске управе у то доба, крст на брду Хум заузео је своје место као најистакнутији висински оријентир града, а заједно са помињаном црквом Светих Петра и Павла драматично је изменио ведуту града на западној страни. Могло би се рећи да је овакво побадање крстова аналогно побадању застава, а функције су им приближно исте. 'Заставе' (н)овог типа постављене су у новије време и изнад других вишенационалних градова у регији, такође из сличних побуда: миленијумски крст на брду Водно изнад Скопља, крст на брду изнад Новог Пазара, тзв. лимена црква на врху Румије изнад Бара, итд. Овакво симболичко означавање простора, односно висинских оријентира градова, представља *par excellence* идеолошко преузимање или стварање просторних оријентира у вишенационалним насељима, са комбинованим хришћанским и муслиманским становништвом, где је функција оваквог обележавања висова над насељима флагрантно политичка, а свакако не верска, јер служи политикама етничке доминације и самопотврђивања геотопографским средствима. Ретко кад се деси прилика да топографско-географске околности омогућују и постављање супарничке 'заставе' као одговора на овакве висинске оријентире. То је пак било могуће у Мостару где се у источном делу града, на брду Фортица, налази велики каменом исписан натпис „БиХ волимо те“, насупрот хумском крсту на западној страни.³⁵³ Овај је натпис и на неки начин старији од постављеног крста, мада је оригинални натпис на том месту заправо гласио: „Тито волимо те.“

Меморијални крстови су идеолошки белези најновијег доба (треба подсетити на то да су и у социјалистичкој Југославији брда и узвисине такође

---

³⁵² В. слику 21.

³⁵³ В. слику 22.

често коришћени као политички просторни маркери, када се на њима различитим физичким интервенцијама - попут слагања камења - исписивало име *Tito* слично као у горе помињаном мостарском случају), који, када су постављени изнад подељених градова, имају и функцију мапирања освојених или жељених националних/етничких територија. Сличну сврху често има и подизање нових споменика, а политика споменичке баштине, осим што обележава ексклузивни национални домен, истовремено дискурзивно обликује спољне представе националног идентитета кроз меморијализацију простора. У случају граничних градова, то почесто подразумева и брисање просторних ознака које су супротне актуелном националном наративу, тј. девастацију или уклањање спомен-обележја која евоцирају присуство или историју других етничких група на простору који се перципира или покушава креирати као ексклузивно једнонационалан, или пак споменика који подсећају на вишенационалну историју или традицију. Овакво брисање појединих меморијала из пређашњих епоха (физички нестанак или бар смањивање њихове видљивости) представља у поларизованим градовима логичан резултат концепције нације која у граничним просторима не трпи контаминацију „Другим“, поготово просторну, и где се одржавање и ојачавање просторне и симболичке границе између супротстављених заједница поставља као императив. Осим тога, одстрањивања спомен-обележја која репрезентују „Друге“ (или заједничка афирмативна искуства са „Другим“) битна су и као стварање основе да се заборави на могућност несегрегираног суживота различитих заједница на простору који је тренутно предмет спора, с обзиром на циљ стриктног омеђавања националне границе - и у симболичком и у просторном смислу. Парафразирајући Ренанову мисао, можемо рећи да нови споменици 'уче' припаднике нације шта им је заједничко, док одстрањивање појединих старих споменика омогућава да се групно заборави на постојање традиција заједничких са другима.³⁵⁴

Оваква национална дидактика у простору подељених градова (доследно спровођена од стране политичких ауторитета) као да не оставља места алтернативним политикама идентитета да симболички означе урбани простор. О томе донекле сведочи подизање споменика карате мајстору Брус Лију 2005.

---

³⁵⁴ Наравно, интенционално уклањање или запуштање споменика често је усмерено ка планском колективном забору појединих историјских епоха или идеологија, као што се, на пример, може видети у: Радост Иванова, „Паметниците – памет, култ или забрава,“ у *Спомен места – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009).

године у спомињаном мостарском Зрињевцу. Скулптура кипара Ивана Фијолића, чије подизање је иницирала невладина организација *Урбани покрет Мостар*, отворено је најављивана као искорак из рецентне, етнички искључиве меморијализације у Мостару и као симбол који би могао окупити грађане без обзира на њихову националну припадност. Као новооткривени најмањи заједнички именитељ мање-више свих у Мостару, споменик би требало да симболизује принципијелну борбу за правду лишена компликованих етничких конотација.³⁵⁵ У питању је врста контраспоменика који се одупире локалној институционализованој култури памћења, и који би појединце требало да ангажује и подстакне на размишљање. Испоставило се да ће тако и бити, али се ангажман у и даље узаврелој атмосфери поратног града јавно манифестовао углавном кроз вандализовање и ноћне покушаје уклањања споменика, који је на крају завршио у једном од градских депоа, у време реновирања парка у којем је стајао. Биографија овог споменика је тако кренула другачијим правцем од планираног. Уместо симбола који може да окупи различите грађане, он је постао симбол који се покушава уништити како не би приближио различитости. Нова значења и контекст (контра)споменика, и његова константна мобилност (постављања и уклањања, оправке због вандализма и сл.), начинили су га мање постаментираном ознаком Мостара, а више симболом мостарских конфликта. Као такав, мостарски Брус Ли је постао још познатији, трансформишући се полако у перформативни артефакт, који је тако у октобру 2009. године био привремено јавно постављен на загребачком Кватерниковом тргу, у оквиру *Max Art* фестивала. Мостарски споменик тако сведочи о моћи институционализованих споменика у подељеним градовима, а посредно - о готово неспутаној доминацији владајућих политика простора у етнички и другачије подељеним градовима. У оваквим случајевима, држава, односно формални и неформални креатори доминантних дискурса, по свему судећи, и даље остварују готово неоспорен монопол. Симболичка изградња простора у граничним, подељеним градовима најчешће се спроводи тако да оснажује непенетрабилност пригодно означеног и омеђеног простора и непробојност националног идентитета. Тек са променом оваквих идентитетских политика и парадигме може доћи до слабљења и просторне и симболичке границе између различитих заједница.

---

³⁵⁵ Dubravka Ugrešić, „Spomenik poljskom vodoinstalateru,“ *Reč* 75/21 (2007)..

ТИРАНА

ПРИШТИНА

СКОПЈЕ

Слика 19: Споменици Скендербегу (први ред фотографија) и мајци Терези (други ред) у три балканска града (извор: аутор и galsh.com)

Слика 20: Споменик Вуку Караџићу у Приштини пре и након вандализовања (извор: skulpture-srbija.com)

Слика 21: Крст на брду Хум

Слика 22: Натпис „БиХ волимо те“ на брду Фортица

Слика 23: Спомен-црква у Добрињи 4

Слика 24: Табла на улазу у Источно Сарајево

Слика 25: Некадашњи Трг Ивана Рибара у Добрињи – уличне табле у Сарајеву и Источном Сарајеву

РЕКОНФИГУРАЦИЈА ПРЕСТОНИЧКОГ ТЕКСТА

У доба интензивних друштвених и политичких промена долази до реконфигурације градског текста у низу градова са различитим специфичностима тог процеса с обзиром и на локалну ситуацију у одређеном граду, и на шири друштвени контекст (као што је показано у претходном поглављу). Исти или слични процеси на делу су и у главним градовима, чиме долази до трансформација „престоничког текста“, утолико комплекснијих јер се најчешће ради о преименовањима значајног опсега и то у симболичкој топографији која представља центар „националог текста“. Ово је такође карактеристично и за најрецентнији постсоцијалистички период у овом делу Европе, и можемо говорити о сталној „транзицији градског текста у транзицији“ која сигнификантно мења систем јавних симбола у националним престоницама. Уважавајући и раније наведене оквире идеолошке изградње (и разградње) градских топоса, на страницама које следе покушаће да се назначе основне карактеристике преименовања улица и тргова у три постјугословенске транзиционе престонице од почетка деведесетих година прошлог века (Београд, Загреб, Сарајево). У време када је пад тзв. гвоздене завесе узроковао и промену многих уличних табли у градовима Источне и Средње Европе, слични процеси у овим градовима неизбежно су показивали одређене специфичности, већ и због додатне компоненте у трансформацијама ових друштава која су осим преласка из старог у нови друштвено-политички систем доживљавала и посвемашњу промену националног контекста распадом бивше заједничке државе. У наставку ће се покушати открити одређене карактеристике и стратегије промене престоничког текста у оваквим околностима. Талас промена назива улица и тргова није пак специфичност само рецентног транзиционог периода ни у балканским градовима ни другде. Штавише, као доба у којем је долазило до најмасовнијег преименовања улица перципира се период доласка комуниста на власт, што и није најегзактније гледиште с обзиром на то да је до свеобухватних преиначавања урбане топонимије долазило и у ранијим историјским епохама, но имајући у виду

делимичну повезаност између политика преименовања у социјализму и транзицији накратко ће се осврнути и на овај период.³⁵⁶

Ревизија и рестаурација

Епоха од краја осамдесетих година 20. века, у којој се „радни народ“ постепено трансформисао у српски народ,³⁵⁷ сведочила је и променама у уличним називима Београда, где су јавне идентитетске политике већинских елита готово истовремено формирале јавне представе које су репрезентовале „нови“ идентитет земље и њених грађана, те уличну мапу главог града. Врело оваквих политика није се ни покушавало сакрити, те тако Скупштина Србија 24. јула 1991. г. даје препоруку Скупштини града Београда и скупштинама општина да покрену иницијативу за „уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа, имена личности које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељење њених фабрика и вишедеценијску економску политику на њену штету – као и враћање имена знаменитих личности из српске историје“.³⁵⁸ Еуфемизам „пљачкаши Србије“ скривао је читав низ личности (и појмова) из најновије историје Југославије, дојучерашњих политичких узора и руководилаца истих тих посланика Скупштине (препоруке је заправо усвојила скупштинска већина предвођена СПС-ом, правном следбеницом СК Србије – већина посланика опозиције бојкотовала је ову седницу Скупштине), са понеком колатералном штетом, те је отпочела кампања (пре)именовања улица која је укључивала и

---

³⁵⁶ У Београду је на пример до једнако масовног преименовања улица дошло за време квислиншке управе до 1944.г. када је само у централној градској зони нова имена добило 112 улица, док се у ширем подручју које укључује и тадашња приградска насеља попут Чукарице тај број пење на око 600 - Олга Манојловић-Пинтар. „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941-1944 у светлу писања београдске штампе.“ *Годишњак за друштвену историју* 1/1 (1994), 86, и Nebojša Dragosavac, “Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom,” u *Antifašistički Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, ur. N. Dragosavac (Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, 2004), 376. Велики таласи (пре)именовања дешавају се и у ситуацијама када не долази до значајних друштвено-политичких промена, те се тако у Загребу и Београду 1928, односно 1930. године мења (или даје) назив преко сто улица у само једном наврату.

³⁵⁷ Парафраза Ивана Чоловића („Од радног до српског народа“) из његове књиге: Ivan Čolović. *Bordel ratnika*. (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 153.

³⁵⁸ Анојчић И, и др. “Заседање Народне скупштине Републике Србије.” *Политика*, 25 јул, 1991.

Београд (до тада најобимнија након именовања новоизграђених улица шездесетих година 20. века).³⁵⁹ Како је и раније напомињано, Азарјаху наводи да је знаковита како идеолошка и симболичка садржина појмова/имена која се уклањају (декомеморација), тако и оних која се на њихово место инсталирају (комеморација). У првој половини деведесетих из београдске топографије нестала су имена Јосипа Броза Тита (улице у центру и Београда и Земунa), Едварда Кардеља, Маркса и Енгелса, Георги Димитрова (и у Београду и у Земуну), Хо Ши Мина, Цара Хаила Селасиа, Стјепана Радића, али и „братство и јединство“, Октобарска револуција, те, на пример, 1992. г. и Фочанска ул. у Малом Мокром Лугу,³⁶⁰ итд.³⁶¹ Нова имена добили су тада и Доњоградски и Други булевар, те су се својим улицама могле подичити, како је то формулисала Скупштина Србије, „знамените личности из српске историје“, и то: „српски владари“³⁶², Никола Пашић, Илија Гарашанин, Арсеније Чарнојевић, краљ Петар I, војвода Бојовић, Жанка Стокић,³⁶³ Милан Тепић³⁶⁴, Никола Тесла³⁶⁵, река Сава,³⁶⁶ „мир“³⁶⁷ итд.

---

³⁵⁹ Марко Леко у обимној хронологији и регистру назива београдских улица, као године најмасовнијих измена уличне топонимије наводи: 1906, 1908, 1909, 1930, 1940, 1943, 1946, 1947, 1948. и 1965. – М. Леко, *н. д.*, 85.

³⁶⁰ Отприлике у исто време када се Фоча “преображавала” у Србиње, Фочанска ул. у Малом Мокром Лугу постала је Меровинска улица.

³⁶¹ „Част“ да буду прве јавне површине преименоване у овој епохи имали су Трг Маркса и Енгелса, Трг братства и јединства, Булевар октобарске револуције, и улице Георги Димитрова, Стјепана Радића, Хо Ши Минова и Лењинградска - *Решење о промени имена улица и тргова у Београду*, Службени лист града Београда 5/1992, 21. март 1992. Подаци о старим и новим називима улица до 2003. године добијени су из детаљног и свеобухватног регистра Марка Лека (М. Леко, *н. д.*), двотомног издања Библиотеке града Београда: Група аутора. *Улице и тргови Београда 1: А-М* (Београд: Библиотека града Београда, 2004), и Група аутора. *Улице и тргови Београда 2: Н-Ш* (Београд: Библиотека града Београда, 2005.), те из Службеног листа града Београда и са службене мрежне странице главног града (www.beograd.rs).

³⁶² Улици маршала Тита није враћено претходно име (Краља Милана) већ је, по готово пресликаном узору из Загреба (преименовање Трга жртава фашизма у Трг хрватских великана обављено је 10. децембра 1990.), 1992. г. ова улица добила назив Улица српских владара. Паралеле се могу можда наћи и у чисто практичним мотивима предлагача преименовања у оба града – Скупштина Србије која је одаслала препоруке о измени назива улица се вероватно нелагодно осећала на адреси у Улици маршала Тита, док је на загребачком Тргу жртава фашизма било седиште тада владајућег ХДЗ-а. Према исказу информанта, у том периоду председника београдске Комисије за споменке и имена улица, он сам је идејни творца ове кованице, додајући да се при конципирању оваквог назива заиста имао у виду загребачки Трг хрватских великана. Једна од идеја у надлежној градској комисији како назвати овај путни правац била је и Улица Растка Немањића, а кроз странице штампе предлагала су се различита имена за једну од главних престоничких улица, као што су продужавање улице Светог Саве до Теразија, те чак и преименовање Маршала Тита у улицу Српске књижевне задруге (где се и налази седиште ове издавачке куће).

³⁶³ Претходно се ова улица звала Лазе Симића, а именовањем сењачке улице по Жанки Стокић, по Симићу је прозвана једна улица у Крњачи. Интересантно је упоредити резон иза комеморације познате Жанке Стокић и сељења на периферијску улицу готово непознатог Лазе Симића с обзиром на њихову активност у Другом светском рату: док је Ж. Стокић због редовног извођења комичних комада током окупације осуђена на губитак српске грађанске части у трајању од осам година (пресуда је након неког времена пак укинута), Л. Симић, инжењер и шпански борац, рањен је

Већ летимичан поглед на појмове и имена која су нестала са мапе улица указује на симболичко *збогом* међународном радничком покрету и несврстанима, али и вишенационалној социјалистичкој Југославији. Личности (а у знатно мањој мери и појмови) по којима су пак назване улице, већином су „извађене“ из националне историје пре Другог светског рата – у питању је пробрани списак имена која су доживела индиректну „рехабилитацију“ смештањем на плаве уличне табле (Пашић, Гарашанин итд.), и чија се перципирана историјска улога потенцирала у складу са актуелном политичком митологијом и циљевима тог доба (патријарх Чарнојевић, војвода Бојовић и сл.).³⁶⁸ Међутим, „улична травестија“ из овог периода није ишла на „реституцију“ уличног називља, јер по правилу улицама нису враћани пређашњи називи (из било које раније епохе), већ су им давана потпуна нова имена, осим у појединим случајевима, где поново није долазило до потпуне рестаурације – тек делу улице 7. јула враћен је претходни назив по краљу Петру, те је улица Краља Милутина продужена и на део који је именован по Хаилу Селасиу. У Земуну је овакав процес био нешто присутнији где су појединим улицама (Козара, Максима Горког, Маршала Тита, Георги Димитрова и сл.) 1992. г. враћена тзв. стара имена (Василија Василијевића, Прегревица, Главна, Добановачка итд.), и то из пригодно одабраног историјског периода различито у свакој улици (те тако централна земунска улица Маршала Тита није постала улица Краља Петра I, како је гласио њен назив до рата, већ Главна улица

приликом израде експлозива за противокупаторске диверзије заједно са супругом Рахелом Барух, након чега су обоје стрељани - Група аутора. *Улице и тргови Београда I: А-М*, 421. Према исказу тадашњег председника комисије за именовање улица мотив да се ова улица назове по Жанки Стокић је била чињеница да је она живела до смрти у тој улици.

³⁶⁴ Нескривена је била симболика одузимања назива улице Стјепану Радићу, и њено именовање по официру ЈНА који је погинуо 1991. г. у бјеловарској касарни (Улица хероја Милана Тепића од 1992. г.). Према исказу тадашњег председника комисије за именовање улица предлог за ово преименовање дошао је из политичких кругова ван састава надлежне градске комисије.

³⁶⁵ Иако је претходно већ имао улицу, и то још за живота, од 1925. г, садашњу улицу Др Александра Костића.

³⁶⁶ Савски трг уместо Трга братства и јединства.

³⁶⁷ Готово иронично, у жеку ратова у Хрватској и БиХ 1992, булевар Октобарске револуције добио је име булевар Мира. Као образложење оваквог преименовања наведена је чињеница да се те 1992. године прослављала Светска година мира.

³⁶⁸ Овакав тренд није уочљив само при преименовањима, већ и код именовања раније неозначених улица при којима се комеморишу особе и појмови који су само коју годину раније сматрани за „неподобне“; тако од 1992. године у Београду постоје и улица Слободана Јовановића, Светог Прохора Пчињског (у жеку тихог сукоба Републике Србије и СПЦ са македонским властима око обележавања Првог заседања АСНОМ-а у истоименом манастиру у јужној Србији), Богојављенска, Божићна и сл. - *Решење о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град*, Службени лист града Београда 8/1992, 15. мај 1992.

како се звала до 1923.г.).³⁶⁹ За разлику од већине других земаља постсоцијализма, Београд у ово доба није доживљавао гласно најављиван симболички повратак на „старо“, „аутентично“ стање, након наводно „аисторијске“ епизоде комунизма – преко урбане топонимије вршила се својеврсна корекција меморије, али без „револуционарног“ дисконтинуитета који би своју легитимизацију покушавао да нађе у прошлости, односно ранијим називима улица.

У том смислу једнако су интересантна и имена улица/тргова која су задржана – иако са истим, или сличним контекстом, и даље су у граду опстајали Лењинов и булевари Црвене армије, ЈНА и Револуције, улице Генерала Жданова, Ивана Милутиновића, трг Димитрија Туцовића итд. Знатни делови пантеона социјализма и НОБ су преживели у урбаној топонимији. Тадашња владајућа елита се „персонално“ јасно дистанцирала од претходног система одузимајући улице, например, Титу и Кардељу, али није правила потпуни отклон од њега. Српски режим деведесетих година, који би се могао одредити као националистичко-ауторитаран, своју је власт одржавао и средствима националистичке реторике, али не само њима, већ се (попут многих других постсоцијалистичких владајућих структура) није ограничавао на схематски и конзистентан идеолошки поглед на свет, а са циљем одржавања што шире подршке међу становнишвом.³⁷⁰ Идеолошка (зло)употреба различитих имена и појмова из ближе и даље прошлости инструментализована је за циљеве владајуће номенклатуре у различитим сегментима јавних дискурса, па се током читаве деценије на различите начине рециклирао и политички експлоатисао појам Југославије и југословенства³⁷¹ (паралелно, и пригодно, са самопрокламованим континуитетом СРЈ са СФРЈ), у јеку ратова у бившој држави властита страна често је представљана као „антифашистичка“ у сукобу који се приказивао као продужетак Другог светског рата,³⁷² и сл. Политички опортун идејни и симболички

---

³⁶⁹ Како се наводи, „никада није утврђена објективна дефиниција појма 'стари назив' – када се зна да су од свог настанка неке улице носиле више, неке и по пет-шест имена у току свог трајања, без прецизно утврђеног полазишта остављен је и велики простор за произвољности и манипулације, тојест да се 'враћање старог имена' покрива и оно што се под тај појам ни у ком случају не може подвести.“ – N. Dragosavac, *н. д.*, 377.

³⁷⁰ Erik Gordi. *Kultura vlasti u Srbiji* (Beograd: Samizdat B92, 2001), 21-33.

³⁷¹ При чему је Југославија била плутајући означитељ који је значао различите ствари различитим људима и без идеолошких интервенција деведесетих година, а са којима се значењски потенцијал појма додатно мултипликовао – Marina Simić. „EXIT u Evropu: Popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji.“ *Kultura* 116/117 (2006): 117.

³⁷² Pldiko Erdei, „Medijska konstrukcija realnosti...“: 131.

еклектицизам манифестовао се и на улицама главног града, где су захваљујући оваквој идеолошкој неодређености, многи улични називи који су подсећали на баштину НОР и послератне историје остали непромењени.

Истовремено, није дошло ни до обимне ревизије одонима који су именовани по географским одредницама из других југословенских република, што је често био случај у другим земљама проистеклим из СФРЈ. Наиме, сваки главни град, преко урбане топонимије маркира симболички и територије у саставу земље, где се градовима, рекама, и сл, на националној/државној територији дају називи улица, чиме се симболички легитимише власт над одређеним подручјима. Деведесетих година пак, Београд је био метропола различитих ентитета: Републике Србије, али и Савезне Републике Југославије (самопрокламоване наследнице претходне Југославије), а истовремено и духовни и политички центар „свих Срба“, који су са мањим или већим успехом држали под контролом различите делове других република, са понекад отвореним, а понекад скривеним, аспирацијама ка обједињавању у једну државу, где је географски простор на који се полагало право био варијабилан, већ у зависности од ратне и/или политичке конјунктуре, „од Купе до Вардара“, или „од Хоргоша до Драгаша“. Са прилично неодређеним географским опсегом „националне територије“, те јавним пледирањем на континуитет Југославије, не долази до систематске реконфигурације симболичке престоничке топографије која би подразумевала опсежно (пре)именовање улица и тргова које носе имена са географским одредницама. Преименовања у првој половини деведесетих тако не сведоче о преласку на сасвим нови систем симбола и знакова у градском тексту – циљане промене назива одређеног броја, пре свега, централних саобраћајница, опортуно су кориговале онај сегмент јавне комеморације послератне прошлости од којег су владајући кругови желели да се дистанцирају, док је задржан део назива који баштини ратне и поратне традиције са циљем одржавања привида континуитета из чисто опортунистичких разлога. Ова фаза одонимске де-комеморације у Београду могла би се, према исказу тадашњег председника београдске комисије за именоване улица, описати као „умивени национализам уз отклон од краљева и царева.“ „Преименовање прошлости“ стало је на пола пута, и то сасвим пригодно. Тако је било могуће да се улица која спаја Дорћол и Варош капију једном половином зове Краља Петра, а другом 7. јула – симболи који се наизглед

међусобно потиру били су сасвим у складу са идентитетском политиком и циљевима владајућег естаблишмента.

За разлику од Београда, у главном граду Хрватске од 1990. године није било сличних покушаја симулације континуитета са претходном службеном идеологијом пошто је тада владајући ХДЗ углавном доследно спроводио политику која је правила јасну дистанцу од било каквог југословенског контекста, уз антикомунистички ресентиман који је више од београдског подсећао на онај присутан у другим источноевропским земљама. Оваква се нова идеолошка усмереност јасно транспоновала и на политику означавања градског простора у хрватској престоници, што се најизраженије показало преко враћања старог назива средишњем градском тргу и поновног постављања статуе бана Јосипа Јелачића на њега. Питање реинсталирања коњаничке статуе покренуто је још 1989. године јавном петицијом, и током већег дела 1990. представљало је једну од битнијих друштвено-политичких тема, при чему је овај пролонгирани акт јавне ре-комеморације у великој мери искоришћен и за политичку промоцију различитих актера, и за низ политичких ритуала око новопостављеног споменика.³⁷³ Уз повратак старог имена главног загребачког трга, овај акт рестаурације имао је и гласан прокламацијски ефект о јасном дисконтинуитету са претходним системом и давао је визуелно-просторну потврду оваквог политичког преокрета као и у многим другим бившим социјалистичким земљама, али са специфичним локалним обратом: док је у већини других посткомунистичких држава промена друштвеног поретка најчешће означавана ритуалним склањањем монументалне комунистичке јавне пластике из градских простора, у Загребу је политичка промена, у недостатку великих споменика из социјалистичке ере које би се могло уклонити, означена постављањем старог/новог кипа на главном тргу.³⁷⁴ Сличну поруку о дисконтинуитету слала је и политика преименовања

---

³⁷³ О чему детаљно пише Дуња Рихтман-Аугуштин. Обузетост јавности и политичких кругова постављањем Јелачићевог кипа и паралела са сличним (зло)употребама историјских ликова сатирички је тада коментарисана у једном тексту: „У Загребу је супер. Кип бана Јелачића у комадима износе из подрума. Дај, брате, наперите га више на тај Трг. Већ губим живце. Около му се носе посебно руке. Посебно ноге. Посебно реп. Ко да се ради о моштима Бана Јелачића.“ – Tanja Torbarina, „Povratak Supersonika: Od Krležina Gvozda do Šuvarova Zagvozda,“ *Danas*, 3. 4. 1990.

³⁷⁴ „Обрачун“ са споменичком баштином из социјалистичког периода је и у Хрватској и у другим постјугословенским земљама у различитим периодима најчешће обављан неформално и тихо било званичним, било незваничним девастирањем, уклањањем и запуштањем појединих споменика, бисти, комеморативних плоча итд.

загребачких улица од 1990. на даље која се одликовала својом свеобухватношћу, углавном конзистентним идеолошким садржајем (макар до 2000.) и јасном политичком детерминисаношћу. Имајући у виду и јавно исказану заинтересованост највиших државних руководилаца за (пре)именовања престоничких улица, и, непосредно након првих вишестраначких избора приличну политичку униформност у скоро свим нивоима одлучивања (од градоначелника до председника надлежног одбора већина руководећих места попуњена је из редова ХДЗ-а), може се претпоставити и постојање хијерархијске условљености од државног врха на доле у овом, наизглед локалном питању.³⁷⁵

Са променом власти у Загребу и Хрватској тако отпочиње процес масовног преименовања престоничких улица од 1990, и где се сваке године (пре)именује све већи број улица и тргова, са врхунцем 1993. када је нови назив добило скоро 180 саобраћајница (након чега долази до наглог силазног тренда у броју нових преименовања).³⁷⁶ Који су били приоритети у декомеморацији било је очито од почетка: требало је преименовати што је могуће већи број улица и тргова који су асоцирали на социјализам те НОБ, поготово међу централним и значајнијим саобраћајницама. Тако до половине деведесетих година своје улице у Загребу губе: „Република“,³⁷⁷ жртве фашизма,³⁷⁸ „братство и јединство“,³⁷⁹ Раде Кончар, Виктор Бубањ, Марко Орешковић, Петар Драпшин, Борис Кидрич, Карл Маркс, Роза Луксембург, Едвард Кардељ, Ђура Ђаковић, Пролетерске бригаде итд. Међутим, раскид са антифашистичким традицијама Другог светског рата ипак није био потпун, али је одрађен са критеријумом селекције који је био у знатној мери етнички: тако одређени број припадника НОП хрватске националности задржава своје улице (Владимир Назор, Иван Горан Ковачић, Аугуст Цесарец, Дивко Будак, Божидар Ација – и то преименовањем улице партизанке Кате Думбовић и сељењем из центра града у мање репрезентативну Трешњевку,

³⁷⁵ Dean Sinovčić, „Trg žrtava fašizma vaća se u središte Zagreba odakle je prije deset godina izbrisan?“ *Vjesnik*, 23. 02. 2010.

³⁷⁶ J. Stanić, L. Šakaja, L. Slavuj, *н. д.*, 104. Док су поједини квантитативни подаци о преименовањима у постсоцијализму добијени из претходног извора, подаци о појединачним променама назива улица у Загребу добијени су са мапа: Zagreb: plan grada sa svim općinama, Grafički zavod Hrvatske. Zagreb 1989, Zagreb, mapa 1:13000, Cartographia. Budapest 1996, i Zagreb, mapa 1:20000, Trsat Polo d. o. o. Zagreb 2009.

³⁷⁷ Враћањем ранијег назива средишњем градском тргу – актуелни Трг бана Јосипа Јелачића.

³⁷⁸ Трг жртава фашизма у центру града. Вероватно се ради о најконтроверзнијој декомеморацији у овом периоду, о чему ће се говорити касније у тексту.

³⁷⁹ И Трг братства и јединства (популарни Цвјетни трг) у Доњем Граду, и Авенија братства и јединства на траси аутопута кроз Трње у јужном делу града.

итд.),³⁸⁰ али већина српске националности (и из других југословенских земаља) их губи (улице Наде Димић, Кате Пејновић, Моше Пијаде, алеја Џемала Биједића, парк Вељка Влаховића, итд.). Имајући у виду истовремене јавне наративе који су црпили део новог националног легимитимитета, додуше мањи, из антифашистичког покрета и ЗАВНОХ-а, јасно је да је и прерада антифашистичког просторног пантеона ишла на конструисање искључиво хрватског контекста НОБ и покушај минимизирања југословенског оквира борбе против окупатора. Истовремено долази и до преименовања великог броја улица именованих по Србима (било из Хрватске, било ван ње) и појединих по припадницима других југословенских националности (како улица именованих за социјализма, тако и оних старијег датума, попут Даничићеве и Карацићеве улице).³⁸¹

Истовремено се знатно мења и симболичка национална географија на загребачким улицама, и то поготово са почетком Домовинског рата. Иницијално стидљиви почечи интензивирају се одмицањем рата на територији Хрватске када долази до честог брисања одонима повезаних са географским ознакама из других бивших југословенских република, а заправо углавном из Србије. Тако су укинута називи улица: Београдска авенија, Нишка улица, Новосадска, Борска, Крагујевачка, Алексиначка итд.³⁸² На место старих имена уписују се, између осталог и нови топоними, углавном са подручја Хрватске, а понекад су то називи повезани са местима страдалим у рату, често и даље под контролом српских снага, попут Шкабрњске улице, Трпињске, Чавоглавске итд. Долази и до конструисања митских места из рата, што је посебно јасно по именованима важних улица по градовима који постају симболи страдања, попут Улице града Вуковара, некадашње Пролетерских бригада (иако је у Дубрави већ постојала Вуковарска улица), једне од најважнијих трансферзала јужног дела града, и именована једне од најважнијих улица Новог Загреба у Авенију Дубровник (спајањем и преименовањем некадашњих авенија Бориса Кидрича и Осме конференције загребачких комуниста), иако је неколико стотина метара даље већ

---

³⁸⁰ А неки припадници НОП чак и добијају своје улице у то доба (попут Андрије Хебранга, Ивана Шибла, Божицара Маговца и др.), с тим да су то редовно били партизански борци и симпатизери који су након рата у неком тренутку постали опозиција владајућем режиму.

³⁸¹ Од 1990. до савременог доба назив улице је у Загребу изгубило готово 120 особа, како се одређује, „повезаних са СФРЈ и НОБ“ – Ј. Stanić i др, *н. д.*, 105.

³⁸² Скоро 70 улица названих по топонимима из бивше Југославије добило је нова имена од 1990. – *исто*, 106.

постојала Алеја Дубровник крај парка Бундек (овим новим именованима покушавао се очито дати посебан значај овим градовима као симболима). Такође је низ улица у граду добио нова имена према земљама које су међу првима признале независност Републике Хрватске (Улица Републике Аустрије – бивша Браће Орешки, Исландска – бивша Алеја Цемала Биједића, Савезне Републике Њемачке – раније Едварда Кардеља, итд.). Што се новог комеморативног фонда по особама тиче, он је свакако разнолик, а у убедљиво највећој мери чине га уметници и научници – око 140 њих добило је улице од почетка деведесетих до данас (након њих најчешће су у овом периоду комеморисани хришћански свец и клер – око 30 нових имена). За разлику од неких других градова у Хрватској (и Босни и Херцеговини, као што је раније приказано на примеру Мостара и Бање Луке), у новом комеморативном десанту на загребачке улице од почетка деведесетих није било ознака улица које су биле посебно контроверзне.³⁸³ До данас, присуство погинулих војника и цивила из рата 1991-1995. је пак прилично слабо – за разлику од времена СФРЈ када су погинули борци и илегалци заиста масовно били комеморисани на загребачким улицама, оваква врста спомена на погинуле у последњем рату је ретка.³⁸⁴

---

³⁸³ Осим изгледа улице назване по Милету Будаку у Сопници – овај је градски кварт био део раније административно независног места Сесвете које је пред крај деведесетих придодато Граду Загребу. Изгледа је у току сесветске „фазе“ своје историје кварт Сопница добио Будакову улицу која је по свему судећи промптно преименована са уласком у загребачки атар, а можда и раније. Док поједине штампане мапе показују постојање ове улице, на другима то није случај, а званичне мрежне странице града Загреба и детаљна електронска катастарска мапа (geoportal.zagreb.hr) не региструју постојање овако именоване саобраћајнице ни у Сопници, нити било где у Граду Загребу. Међутим, ако Будак можда и није добио улицу, добио је зато месну заједницу, односно, један месни одбор (раније назван Отона Жупанчича) с подручја градске четврти Пешченица-Житњак (на подручју Фолнеговићевог насеља) 1993. назван је Мјесни одбор „Хрватског књижевника Миле Будака.“ И ово је именовање иницијално проузроковало јавно незадовољство, али је временом утихнуло с обзиром на то да називи административних месних одбора једва да се појављују у јавној и медијској сфери, па је јавност приметила постојање овакве десигнације (а за разлику од назива улица по Будаку у другим градовима где редовно физичко кретање и спомињање у јавним сферама приморава грађанство да буду свесни постојања одређеног комеморативног назива). Према исказу информанта, урбанистичког активисте из Загреба, на крају је захваљујући лобирањима и притисцима и на градске заступнике и већнике месног одбора овај назив укинут 2010, и враћен му стари по словеначком књижевнику.

³⁸⁴ Ова упадљива дискрепанција можда се може објаснити због „низа отворених питања која проблематизирају (Домовински) рат (питање одбране Вуковара, рат у Босни, ратни злочини)... Из њега нису изнедрили јунаци и хероји, већ 'категирија добровољаца Домовинског рата' удружена у разне удруге, фрустрирана, трауматизирана ПТСП-ом, склона депресији и самоубојству“ – *исто*, 108. Релативна малобројност улица и тргова названих по појединачним борцима из последњег рата можда проистиче и из незваничне политике просторне комеморације Домовинског рата у Загребу. Према исказу актуелног председника Одбора за именовање насеља, улица и тргова Градске скупштине града Загреба, Градски уред за бранитеље је одобрио политику да се јавни простори углавном не именују по конкретним погинулим борцима пошто би се увек нашао неко да се жали зашто неко његов ко је погинуо у рату није добио своју улицу или трг. Истовремено, претходник

Знатан део новог комеморативног фонда у Загребу представљао је „стари“ комеморативни фонд, односно старији називи улица који су промењени након 1945. (а каткад и раније). Тако је, за разлику од Београда у првој половини деведесетих, значајан број загребачких улица добио своја „стара“ имена: Рада Кончара поново постаје две улице (Озаљска и Тратинска), Моше Пијаде такође (Рибњак и Медвешчак), Крашова улица поново Бауерова, Социјалистичке револуције – Звонимирова, Леђинов трг – Крешимиров, итд. Међутим, процес преименовања улица у Загребу, чак ни у првом његовом таласу, не би се могао оценити као потпуно рестауративан (што је понекад конзистентно био случај у појединим постсоцијалистичким градовима) већ с обзиром на то да је обухватао и промену оригиналних назива улица и тргова, које су саобраћајнице носиле и од свог трасирања (у квартовима изграђеним након Другог светског рата). И сам циљ именована је очито био политички у сред комплексне ситуације која је осим почетака транзиције подразумевала и рат и промену ширег контекста распадом бивше државе. Ни у старијим, посебно централним деловима града није долазило до доследног повратка на историјско стање градског називља. Тако улица Анке Буторац није добила своје предратно име (Ивканчева) већ Људевита Посавског, Ацијина не постаје Радишина већ Миславова, Маринковићева уместо Јелачићеве постаје Петрићева итд. Ово је било посебно евидентно у кварту око садашњег Трга жртава фашизма где су поједине улице систематски именоване по хрватским кнезовима и краљевима (део Бошковићеве постаје Краља Држислава, Соловјевљева Кнеза Борне, већ спомињана Ацијина/Миславова) како би се у нетом новоименовани Трг хрватских великана уливале готово искључиво улице које подсећају на владаре хрватског средњовековља. Овај плански одонимски инжењеринг подсећа на тешкоће да се једноставно спроведе враћање старих назива у градски текст, поготово у случајевима „парцијалне рестаурације“ каква је била у Загребу, где су циљеви означавања простора *par excellence* идеолошко-политички.

овог информанта на месту председника надлежног одбора, прописао је још сложенију процедуру за одобравање предлога за именовање улица по бранитељима – осим стандардног изјашњавања већника месног одбора и градске четврти, за оваква именовања мора да се спроведе и референдум међу становницима улице која би требала да се (пре)именује. Ово је наводно уведено управо да не би дошло до пролиферовања комеморације која би могла да озлоједи заинтересоване за одонимско обележавање својих ближњих.

За разлику од Београда до 1997. где је враћање тзв. старих уличних назива било тек спорадично, и Загреба током деведесетих у којем је било делимично, у Сарајеву након престанка опсаде долази до преименовања улица које чешће реферише на историјске називе градских улица и тргова. Иако је процес преименовања улица у Сарајеву отпочео касније него у већини других постјугословенских престоница због ратног стања и опсаде града, и у току рата било је случајева давања нових назива улицама (раније спомињане Улица Зелених беретки, Пут Младих муслимана, Трг хероја и др.). Са почецима обнове настрадалог града долази и до преименовања саобраћајница, што је било спроведено преко комисије образоване на кантоналном нивоу.³⁸⁵ Петнаесточлана стручна комисија углавном састављена од нестраначких особа иницирала је једну од најмасивнијих кампањи преименовања на постјугословенском простору – од 1044 улица и тргова у граду Сарајеву (подручје четири општине), било је преименовано до краја века њих 403.³⁸⁶ Опште усмерење у овом процесу било је двојако: значајно смањивање удела одонима који комеморишу особе српске (и делимично хрватске) националности и географске ознаке из Србије и других бивших република, те враћање читавог низа старијих уличних назива. Прва споменута карактеристика није у Сарајеву виђена као посебно проблематична након окончања опсаде, а у светлу скорашњих ратних страдања, чињенице да није дошло до потпуног брисања одонима који подсећају на српски и хрватски народ, те да је то било обухваћено општим таласом већинског враћања старијих уличних назива. Тако су у најстаријим деловима града (општине Стари Град и Центар) враћани „стари“ називи улица што је често виђено као логичан и пожељан процес. Доскорашњи председник Одбора за обиљежавање, чување и његовање историјских догађаја и личности Скупштине Кантона Сарајево наводи по њему апсурдни пример Обилићеве улице (која почиње на Башчаршији и води до под Грлића брдо) у којој је одувек „живело 99 посто Бошњака, а ми у старом систему нисмо размишљали о томе.“ По информанту враћени су „називи у складу са

---

³⁸⁵ Изгледа је по аутоматизму значајан део ингеренција некадашњег Града Сарајева након рата преузео Кантон Сарајево (који се територијално приближно преклапа са предратном Заједницом општина у делу који је остао на подручју Федерације БиХ), а након договора Зубак – Изетеговић и формирања Града Сарајева (састављеног од општина Центар, Стари Град, Ново Сарајево и Нови Град) долази до делимичног преклапања у ингеренцијама између Града и Кантона по многим питањима, па тако и по питању именовања путних праваца.

³⁸⁶ У суседној Илици, општини такође у оквиру Сарајевског кантона, од 151 улице преименовано их је чак 105 - Guy M. Robinson, Sten Engelstoft, Alma Pobric, „Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord,“ *Political Geography* 20 (2001): 967.

својим традиционалним именима“, и већина њих није изазивала већа негодовања.³⁸⁷

С обзиром на изузетан опсег преименовања (преко трећина саобраћајница у граду је добила нови назив) и прилично редовну имплементацију принципа рестаурације у две централне градске општине, садржај и декомеморације и комеморације делује прилично шаренолик. Но, ако се усредсреди на квартове изграђене након Другог светског рата у којима су мењани називи улица, можда се уоче одређене карактеристике оваквог поступка.³⁸⁸ Тако је у насељу Добриња, једном од најновијих предратних квартова града, дошло до опсежног преименовања улица (преко половине саобраћајница добило је ново име). Сигнификантни појмови који су били декомеморисани су УСаОЈ (садашњи булевар Мимар Синана), улица Октобарске револуције (сада ул. Добрињске болнице), трг Јунака социјалистичког рада (сада Трг дјече Добриње) и сл. Међутим, непромењени су на пример називи улица Омладинских радних бригада и Ослободилаца Сарајева. Исто тако ново име добиле су улице Николе Демоње (садашња Нурије Поздерца), Маркса и Енгелса (сада две улице, Надежде Петровић и Рудија Алваца), Спасеније Цане Бабовић (Хакије Турајлића), Франца Розмана (Куновска ул.), итд. Поново, декомеморација особа према етничком и идеолошком критеријуму није била потпуна (непромењеног имена су нпр. улице Васе Бутозана и Јанка Јоловића). Могло би се приметити да иако је тренд декомеморације појмова и особа повезаних са претходним системом евидентан, он ипак није потпун (а чак долази и до нове комеморације, помињана улица Нурије Поздерца), а слично се може рећи и за знамените особе небошњачких националности. Може се тврдити да је и комеморативни фонд исто тако разнолик (који се креће у распону од локалних топонима до ратне комеморације).³⁸⁹

---

³⁸⁷ Што је по свему судећи тачно за сарајевску јавност по питању већег дела нових назива, али је са друге стране добар део јавности у мањем ентитету стигматизовао процес (пре)именовања као такав, тврдећи да се ради о потврди наводне угрожености Срба у Сарајеву, а што је посебно образлагано престанком праксе да се уличне табле израђују и на ћириличном писму и да су од краја рата израђиване и у зеленој боји (површна перцепција аутора овог рада је да је гро уличних табли са новим именима улица изгледа зелене боје, док су на улицама којима није мењано име углавном остале старе предратне табле).

³⁸⁸ Подаци узети са мапа и спискова улица Sarajevo – plan grada, Europcar UNIS tours. Sarajevo 1990, i Sarajevo – plan grada, Sejtarija izdavačka kuća. Sarajevo 1999, те са службених мрежних страница града Сарајева (sarajevo.ba).

³⁸⁹ Подсећање на скорашње ратне патње и одбрану града присутно је кроз уличне називе углавном преко генеричких појмова као што су Трг дјече Сарајева (бивши Трг Октобра), Трг златних

У старијим градским квартовима пак долази до промене назива улица где се најчешће враћају тзв. стара имена улица, што је често био случај и у многим другим транзицијским престоницама. Међутим, док се у другим постсоцијалистичким земљама углавном ослањало на одонимски фонд из међуратног доба, у Сарајеву се отишло још коју деценију даље, односно више се рекомеморисало називље из аустроугарског, или чак отоманског периода (односно раног периода аустријске власти када су и званично именоване улице, при чему је највећи део назива био заснован на традиционалним називима улица и махала из ранијег доба). На овај начин се последњих десетак година заправо почео повећавати број улица названих према вернакуларним, традиционалним ознакама (на супрот тренду опадања броја оваквих ознака у европским градовима још од 19. века). Тако некадашња улица Нурије Поздерца постаје (поново) Конак, а Нурије Поздерца чикма – Буцак, улица Данила Илића – Опркањ, Цвида Хаверића – Дуги сокак, главна пешачка улица, некадашња Васе Мискина, постаје Ферхадија, Ивана Мажуранића – Табашница итд. Такође се оваквом декомеморацијом повећава и број улица названих по проминентним градским породицама: Куловића ул. (бивша Слободана Принципа Сеље), Аџемовића (раније Марије Бурсаћ), Исевића сокак (Ивана Марковића Ирца) итд.

Циљ оваквог „премотавања историје“ на период пре првог светског рата је евидентан: елиминисање што већег броја симбола који су у градски текст уведени у време прве и друге Југославије (који се у доба Краљевине углавном састојао од проминентних особа из српске и хрватске историје, а који су у значајној мери „преживели“ долазак народних власти након ослобођења, а у социјалистичком периоду од појмова и особа везаних за НОБ из читаве Југославије). На новим/старим симболичким основама махом са коренима из 19. века, креира се систем назива улица и консеквентно и идентитет града, а посредно ово сведочи и о појединим стратегијама конструкције националног (и босанског и бошњачког) идентитета које као да траже нову нулту тачку од које се надаље надграђује национална симболика. Додуше, и релативно доследан процес реституције старих

љиљана (раније Трг Јосипа Мажара Шоше), Бранилаца Сарајева, спомињани Трг дјече Добриње, Добрињске болнице итд. По свему судећи појединачни спомен на погинуле Сарајлије у граду у којем је било око 10000 жртава опсаде није превише опортун (вероватно из сличних разлога као и у Загребу), а некадшњи председник кантоналног одбора надлежног за именовање улица наводи да је било случајева именовања улица по палим борцима, најчешће у рубним деловима града, а да је комисија када год је добијала такве предлоге њих и прихватала.

уличних назива не може до краја да се означи као потпуно аутоматски и природан пошто овакав поступак неизбежно подразумева неку врсту (не)одабира или нове комеморације. Тако читав низ улица у Сарајеву при преименовању није добио стари назив (из било ког периода историје): Обала Париске комуне не постаје ни Француска ни Царева обала (што су били њени историјски називи) већ Обала Исабега Исаковића, Обала војводе Степе Степановића не постаје Апелов кеј већ Кулина бана, Обала Отокара Кершованија не добија ни један од своја два стара назива (Звонимирова и Филиповићева обала), итд. Перципирана неадекватност старог, или старих одонима условљава класичну нову комеморацију, поготово код истакнутијих саобраћајница.³⁹⁰

Да и најпажљивија рестаурација одонима увек мора имати неки критеријум селекције показује и преименовање улица у Београду након што је у њему Милошевићев СПС изгубио власт. Освајање градске власти од стране опозиције, од 1997. године води и ка новом преименовању улица, овај пут са другачијим карактеристикама и циљевима. Ограниченог обима (због прописа који су налагали верификацију нових назива улица и на републичком нивоу, чиме су постојала ограничења од стране државних власти коју су држале супарничке партије), преименовања су у значајној мери била и средство отпора режиму, а за разлику од претходних промена назива у Београду, готово у целости су представљала рестаурацију претходног називља, махом у ширем центру града.³⁹¹ Нова/стара имена добиле су улице са именима и појмовима из НОБ и историје српског радничког покрета:³⁹² тако је булевар Револуције званично постао булевар краља Александра, Црвене Армије - Јужни булевар, улица Ђуре Стругара - Цариградска, Филипа Филиповића - Сазонова, Ивана Милутиновића - Кнегиње Зорке, Моше Пијаде - Дечанска, Саве Ковачевића – Милешевска, трг Димитрија Туцовића – трг

³⁹⁰ Иако рестаурирање старог уличног називља не може изгледа већ због природе процеса бити потпуно, оно је у Сарајеву било и чешће и доследније него нпр. у Загребу (а свакако него у Београду у првој половини деведесетих), а по свему судећи у великој мери се заснивало на обимним истраживањима музејског саветника Алије Бејтића (и на његовој семиналној студији *Улице и тргови Сарајева*) који је детаљно испитао порекло назива сарајевских одонима. Упоређујући рестауриране називе улица у граду деведесетих година и Бејтићеве налазе, може се рећи да нити један старији одоним који комеморише имена или презимена за који Бејтић није утврдио његово порекло није поново враћен у градски текст – изгледа су се надлежни за преименовање при реинсталирању назива у великој мери ослањали на Бејтићеву књигу, а и захвалили су му се изгледа, чиме другим, него именованем једне улице по њему (некадашње улице Романијског партизанског одреда у југоисточном делу града).

³⁹¹ Осим у случају булевара Лењина на Новом Београду, који је именован по Михаилу Пупину, и неколико улица у Земуну.

³⁹² Са изузетком улице Српских владара којој је враћен предратни назив улица краља Милана.

Славија, итд. Принцип рестаурације, који црпи свој легитимитет из пређашњег стања урбане топонимије, ипак није био (нити може бити) аутоматски и идеолошки потпуно неутралан – тако улици Лоле Рибара није враћен најрецентнији предратни назив (Жоржа Клемансоа), нити онај који му је претходио (Битољска), већ назив који је улица носила до 1922, Светогорска. Слично томе, улица генерала Жданова није постала Зринског и Франкопана, како се звала скоро цело међуратно време, већ Ресавска (што јој је био назив до 1921.). Символичка комеморација (уз истовремену декомеморацију) у периоду 1997-2000.г, за разлику од пређашње, није се легитимисала тренутном политичком вољом већ прошлошћу, међутим, неизбежно је и „повратак у прошлост“ подразумевао интервенцију у историји, јер и „поглед уназад“ значи повлачење одређене границе до које се гледа – то ипак није био период пре доласка комуниста на власт или „пре рата“, јер су очито и одређени називи улица из доба Краљевине Југославије (француски премијер, хрватски феудалци/национални јунаци итд.), за разлику од неких других, виђени као неадекватни у савременом контексту, и избор је пао на традиционалније називе. Чак и у покушају доследне реституције јавних симбола, арбитарност је неизбежна, јер једноставно „премотавање“ историје уназад није могуће с обзиром да се симболи из прошлости премештају у савременост ван пређашњег контекста. Ипак, овај талас (пре)именовања у Београду се од свих идућих, а и претходних, суштински разликује у томе да је једини доследно рестаурирао називе саобраћајница, макар у том процесу била неизбежна одређена “селекција историје” - остала преименовања у главном граду Србије редовно су уводила нове десигнације и међу старе улице, чак и када су се представљале као наводни “повратак традицији”.

Освајање симболичког центра

Након политичких промена 2000. у Србији долази до преклапања политичке власти на републичком и градском нивоу, те се (пре)именовање улица наставило у новој констелацији политичке моћи. Петооктобарске промене биле су

тек ритуални означитељ почетка другог транзиционог периода, када на наративном нивоу долази до потпуног раскида са послератним наслеђем, а званично се прокламује пут друштва ка потпуној демократизацији и предузетничко-капиталистичкој економији.³⁹³ Комисија за споменике, називе тргова и улица Скупштине града састављена од еминентних јавних личности (књижевници, научници, као и политички посленици) почела је са радом 15. марта 2001. Њен репрезентативан састав није био специфичност Београда – комисије сличног калибра осниване су и у другим транзиционим престоницама, на пример Сарајеву и Берлину. Ове комисије су пак имале различите административне власти, али и смернице и резултате деловања.³⁹⁴ Такође, и у ранијој историји Београда (пре)именовањем улица бавиле су се истакнуте јавне личности које нису нужно биле директно повезане са политичком сфером. Тако је при једном од најмасовнијих (пре)именовања улица 1930. године, већину предлога формулисао одбор који су чинили међу осталима и Бранислав Нушић, Сима Пандуровић, Бранко Поповић и други.³⁹⁵ Београдска комисија основана 2001. је најављивала да се „треба вратити провереним и трајним духовним вредностима српског народа и тиме што ће улице носити старе називе неоправдано потиснуте једностраним вредновањем историје и после 1945. године.“³⁹⁶ Предлог комисије са почетка 2002. г. донео је решења за промену 33 назива улица у општинама Стари Град и Врачар, наводно вођен више пута најављиваном рестаурацијом назива улица пре доласка комуниста на власт, са „основним начелом да се улицама, где год је то могуће, врате првобитни

---

³⁹³ Иван Ковачевић, „Транзициона легенда о добитницима,“ *Етноантрополошки проблеми* 1(2) (2006), 17, 18.

³⁹⁴ в. М. Azaryahu, „German reunification and the politics of street names...“, i G. M. Robinson et al, *н. д.*

³⁹⁵ Danilo Radojević, *Beograd i njegove ulice* (Beograd: Turistička štampa, 1966), 6. Готово у исто доба, 1928. године, и у Загребу долази до масовног (пре)именовања градских улица, такође под вођством мериторне комисије стручњака, која је, међутим, била више базирана на историчарима а не књижевницима и уметницима као у Београду, попут Вјекослава Клаића, Рудолфа Хорвата и Емила Ласовског. При првом пак законском именовану загребачких улица, прослављеном хрватском књижевнику Аугусту Шенои запала је дужност, као тадашњем градском сенатору, да 1878. године да предлоге за имена улица у Загребу, а која представљају основу модерног уличног називља у овом граду – J. Stanić i др, *н. д.*, 94, 96. Угледан састав комисије за именоване улица у Београду био је и при великом (пре)именовању у последњој деценији 19. века када су ове дужности прихватили угледни политичари и интелектуалци: Андра Николић, Јован Бошковић, Коста Главинић и историчар Панга Срећковић – Д. Стојановић, *н. д.*, 78. Интересантно је да је у првој „ратној“ сарајевској комисији за именоване улица лета 1992. узео учешћа и познати савремени књижевник Миљенко Јерговић– Miljenko Jergović, „Ulica sa viškom povijesti: Kako sam mijenjao ime ulice Vase Miskina,“ *Dani* br. 354, 26. 3. 2004.

³⁹⁶ Vušković, I. „Imena opet kao nekad.“ *Danas*, 6. april, 2002.

називима³⁹⁷, те критеријумима попут „враћања првобитних назива улица који одсликавају време њиховог обликовања, а за старо језгро Београда то би били називи из раздобља 1896-1914. године, а за старо језгро Земунa називи са краја 18. и из 19. века.”³⁹⁸ Међутим, предложени називи су показивали потпуно обратну ситуацију – од 33 нових имена улица тек њих девет је заправо било “стариx” (из било ког периода београдске историје), а остала су били потпуно нови називи, међу којима су била и имена недавно преминулиx савременика чланова Комисије. Предложено је тако преименовање улице генерала Махина у улицу Миће Поповића, Владимира Нешића у Михизову, Ђуре Салаја у Десанке Максимовић, Малајничке у Борислава Пекића. Готово сви називи и имена која су требала да буду промењена по овом предлогу била су повезана са НОР, радничким покретом и послератним добом, уз неколико успутних жртава (крајинско село Малајница познато по боју из Првог српског устанка, Тадеуш Кошћушки, ректор Драгослав Јовановић и Јован Јовановић Змај делом трасе улице назване по њему после рата).³⁹⁹

Уместо најављиване рестаурације (која је у ранијем периоду од 1997. до 2000. доследно спровођена) предложена је „ревизија без реституције“, корекција топонимије која је више подсећала на ону с почетка деведесетих, а која је представљана као да је „враћање старих назива“. Да је пре у питању циљано симболичко обележавање центра града него враћање старих назива улица, наговестило је и дуплирање назива улица (предложена је промена назива улице 29. новембра у булевар деспота Стефана, иако је деспот већ дуже од века имао своју улицу ни километар од ове,⁴⁰⁰ и дела улице Тадеуша Кошћушког у венац

³⁹⁷ Ј. Д. М. „Називи по делу, а не идеологији.“ *Глас јавности*, 10. април, 2002.

³⁹⁸ *Критеријуми за одређивање назива тргова и улица у Београду*, Обрађивач: Секретаријат за културу и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 8. март 2003.

³⁹⁹ Такође се поставља питање и да ли у процесу декомеморације, која је јасан политички потез, заиста постоје успутне, случајне жртве. У поменутом предлогу за преименовање, и набројане десигнације које нису директно повезане са комунистичком идеологијом виђене су као погодне за нестанак: србијанско село (макар поприште устаничке битке) и пољски историјски лик као ефемерни, предратни ректор Драгослав Јовановић као наклоњен комунистичким студентима, а чак се могла чути претпоставка да и Јован Јовановић Змај има „путера на глави“ (те је његова улица виђена за рестаурацију назива скоро читавом дужином) јер је у неколико својих песама показао симпатије за припаднике Париске комуне – в. Mirko Đorđević. „Vojvodina's Cultural Matrix.“ In *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007-2008*, ed. Pavel Domonji. (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2008): 35.

⁴⁰⁰ Улица Високог Стевана на Дорћолу – деспот је под својим колоквијалним псеудонимом имао своју улицу још од 1896. – М. Леко, *н. д.*, 312, Група аутора. *Улице и тргови Београда 1: А-М*, 123, 124, и Бранко Цига Миленковић. *Београд: људи и улице* (Београд: Беостар, 1998), 27.

Слободана Јовановића, са образложењем да „улица Слободана Јовановића већ постоји, али у неодговарајућем крају града“⁴⁰¹), као и немушт предлог да се улица Маршала Бирјугова назове Стара Космајска (Космајска, што је стари назив ове улице, већ је постојала и у насељу Жарково). Конфузно предложена топонимијска комеморација (дуплирање имена, тек спорадична присутност старог називља и сл.) као да је скривала који је стварни циљ декомеморације – по овом предлогу, например на простору општине Стари Град (историјском језгру Београда) не би остао готово ни један улични назив који би асоцирао на Народноослободилачку борбу и послератну историју (осим улице браће Барух на Дорћолу, те Ђорђа Јовановића, улице назване по надреалисти и партизанском комесару) – геодетски прецизно, из дела града који се перципира као најстарији и историјски, исељава се баштина Другог светског рата и социјализма, а уписује се, не предратна, „традиционална“, урбана топонимија, већ махом нови улични називи са одговарајућом политичком и идеолошком садржином са циљем репрезентације српске историје и/или културе кроз урбани текст најстаријег дела главног града.

Слично се може рећи и за историјско језгро Земуна, с тим да је овде оваква врста опште декомеморације појмова из одређене епохе углавном и спроведена (део предлога градске комисије за центар Београда на крају није био прихваћен - на подручју општине Стари Град до данас је преостало укупно пет назива улица који су директно повезани или са НОБ или послератним периодом: Трг Републике, Јелене Ћетковић, Маршала Бирјугова, Ђорђа Јовановића и Браће Барух). Од 2000. до 2008. године, на подручју општине Земун, општинска комисија за споменике и називе улица променила је назив (или дала имена неозначеним путним правцима) за 153 улице, а гро преименовања извршен је у земунском Доњем, Горњем и Новом граду, при чему се ишло на то да се „у старом делу Земуна преименују све улице назване по партизанима или именоване након Другог светског рата.“⁴⁰² Овај циљ готово и да је остварен – у земунском Доњем граду једина улица која би асоцирала на инкриминисани период је 22. октобра, а у кварту Калварија тек један улични назив је преостао који асоцира на ту епоху, и то улица Ивана Горана Ковачића.

---

⁴⁰¹ Ј. Д. М. „Називи по делу, а не идеологији.“ *Глас јавности*, 10. април, 2002. „Неодговарајући део града“ о којем је реч је Вишњица.

⁴⁰² Исказ информанта, тадашњег члана Комисије за споменике и називе улица и тргова Скупштине општине Земун.

Оваква врста свеохватног одонимског инжињеринга градског центра заправо и није посебно оригинална ни у транзиционом постјугословенском контексту, чак на неки начин представља омаснели рефлекс сличних пракси у другим постсоцијалистичким земљама. Дуња Рихтман-Аугуштин тако наводи како је у Загребу током неколико година последње деценије протеклог века дошло до свеобухватне промене назива улица у центру града, којима су или враћани старији њихови називи, или су добијали нова, али политички прикладнија имена у новим приликама. Она тај процес сумира исказом: „Након 1990. промјене имају за циљ понајприје радикално брисање свих знакова социјализма и особито антифашистичке борбе, а затим повратак повијесног називља, уз неке иновације... Поступак је поновно ауторитаран, особито у првом раздобљу.⁴⁰³ Узму ли се у загребачком случају подаци за градско језгро (историјски Горњи и Доњи Град) из 1996. године⁴⁰⁴ (до када је гро преименовања био спроведен) долази се до укупно три преостале саобраћајнице директно повезане са НОБ или социјализмом (Трг маршала Тита, Цесарчева и ФишEROVA улица),⁴⁰⁵ једном условно речено повезаном са антифашистичком борбом (Хебрангова улица),⁴⁰⁶ те једном делимично асоцираном са Другим светским ратом на нашем тлу (Рузвелтов трг). Овај се скуп повећао за још две саобраћајнице са случајевима рекомеморације, односно нове реституције након 2000. када су своја стара имена добили Трг жртва фашизма и Пролаз сестара Баковић. У Сарајеву пак, у централном градском делу који обухвата простор историјског котара/реона Чаршија и Марин Двора, након свеобухватног преименовања градских улица преостале су тек две саобраћајнице изравно везане за НОР (Маршала Тита и Владимира Перића Валтера), и једна посредно повезана са предратним радничким покретом (улица Калмија Баруха, именована по напредном предратном интелектуалцу који је окончао живот у логору Берген Белзен).

Међутим, ни ово систематско и циљано преиначавање централног градског текста постјугословенских градова није патентирано у најрецентнијем добу. Готово исте стратегије симболичког продора у историјско средиште градова

---

⁴⁰³ D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*, 48.

⁴⁰⁴ Подаци према мапи Zagreb, мапа 1:13000, Carographia. Budapest 1996.

⁴⁰⁵ По вођи НОП, књижевнику-комунисти погубљеном 1941, и локалном друштвено-политичком раднику.

⁴⁰⁶ Комеморација Хебранговим именом спроведена је након вишестраначких избора, где се лик Андрије Хебранга чешће перципира у кључу националног лидера него антифашистичког борца.

спроведене су и по ослобођењу након 1945. године, са сличним опсегом преименовања. У већини градова тадашње Југославије то је значило првенствено брисање ознака улица успостављених у време квислиншких и окупационих управа (које су такође спроводиле опсежна преименовања саобраћајница, о којима најалост због обима рада неће бити детаљнијег говора), али уз истовремени обрачун са одонимским наслеђем претходне југословенске државе. У подручјима која су била под директном окупационом управом у којима је спровођена и политика денационализације, ово је подразумевало још хитније деловање с обзиром да је именовање улица (и насеља) имало и циљ језичке доминације непријатељских власти током окупације. Тако је на пример у Скопљу један од првих задатака новоуспостављеног народног одбора било физичко уклањање уличних табли које је поставио бугарски окупатор, те хитно именовање најважнијих улица и тргова у граду, што су биле *Улица маршал Тито*, *Кеј 3. новембри*, *Кеј Димитар Влахов*, Илинденска улица, Ул. ЈНА, 29. новембри и др.⁴⁰⁷

У Београду је први велики талас преименовања улица спроведен 1946. године, и углавном је циљао на поништавање одлука о називима улица које су донеле квислиншке градске власти.⁴⁰⁸ Тада долази до преименовања 114 улица, а које је осим назива из недићевског периода обухватило и значај број улица које нису мењале име током окупације: заправо је овом одлуком промењен назив за 52 улице именоване током рата, док су остали називи потицали из предратног доба – 18 улица је добило своја стара имена која су укинута током окупације.⁴⁰⁹ Уз одлуке донесене у наредне две године, долази до свеобухватног мењања назива улица у Београду и Земуну, где би се као поједини обрасци декомеморације могли издвојити укидање имена уведених у току рата, декомеморација свих чланова династије Карађорђевић (осим родоначелника), каснијих династа из породице Обреновић, знатне већине грађанских политичара, те нестанак појединих

---

⁴⁰⁷ Димче Зографски и др, ур, *Имињата на улиците на Скопје*, (Скопље: Комисијата за именување на улици на Собранието на град Скопје, 1980), 9-10.

⁴⁰⁸ Највеће појединачно преименовање београдских улица у току окупације спроведено је у првом кварталу 1943. године када је нове називе добило 84 саобраћајница. Делујући на основу предратног Закона о градским општинама, одлуку је донео тадашњи градоначелник Драги Јовановић, а на основу одобрења квислиншког министра унутрашњих послова Танасија Динића. Ауторство овог сета имена није до краја јасно (у решењу о именима улица наводи се да је ово „одлучено у општини града Београда“), а њиме је доследно „србизиран“ градски страдариј углавном укидањем пређашњих назива улица по знаменитим Словенцима, Хрватима, Американцима, Британцима и др. - *Нова имена улица*, Општинске новине г. 61 бр. 1-12, јануар, фебруар и март 1943, 10-11.

⁴⁰⁹ *Промена назива улица у Београду*, Службени гласник Београда 16, 20. април 1946, 134-135.

неутралних (најчешће географских) одонима услед давања нових назива. Комеморација се великом већином односила на именовање улица по палим борцима и антифашистима, а затим на рестаурацију појединих предратних назива, комеморативне појмове и особе повезане са новим друштвеним поретком, СССР-ом и земљама савезницама, и др.⁴¹⁰

Слични обрасци могу се утврдити и приликом симболичког означавања центра града до краја четрдесетих година: на подручју садашње општине Стари Град се циљано укидају монархистички називи (и сами систематски инсталирани претходних деценија) који су очито били првенствена мета преименовања (као и социјалистичко називље у најрецентнијем периоду), тако да до 1950. године у историјском језгру града остају тек два одонима који комеморишу монархе обновљене Србије (Кнеза Милоша и Кнеза Михаила) – већина ових одонима није пак била мењана током окупације. Истовремено долази и до инсталирања нових уличних назива у средиште града – закључно са преименовањма из 1949. године у центру града именима и појмовима директно повезаним са НОБ и социјалистичком идеологијом названо је 19 од око 130 улица на простору садашње општине Стари Град (при чему је број преименовања и већи, али су давани и називи који нису директно били повезани са новим поретком, нпр. Нушићева - бивша Пашићева улица, Сремска - бивша улица Милорада Драшковића итд.). Иако се не ради о високом уделу оваквих назива у називљу средишта града, она су углавном била додељена централним и најпрометнијим улицама и трговима, чиме се спровела сасвим довољна симболичка интервенција у средиште градског текста и означавање центра града битним идеолошких маркерима.⁴¹¹

Слична ситуација се по ослобођењу догодила и у Загребу где су прве промене назива улица наговештавале да је „тек ријеч о уклањању назива што их је

---

⁴¹⁰ V. Одлука о промени и давању назива улицама, пролазима и трговима који немају званичне називе, Службени гласник Народног одбора Града Београда г. 4 бр. 7, 14. фебруар 1948, 45-51, и Одлука о промени и давању назива улицама и трговима у Земуну, Службени гласник Народног одбора Града Београда г. 4 бр. 15-16, 17. април 1948, 106.

⁴¹¹ Тако су централне прометнице (најчешће и трасе трамвајских линија) биле именоване: Трг Републике, Маршала Тита, 29. новембра, Стаљинградска, Булевар Црвене армије итд. Многе улице ће, наравно, и касније мењати своја имена, али је талас преименовања до 1950. био најобимнији. Касније ће поједини државни функционери и идеолошки појмови чак и губити своје улице (нпр. Кардељева која ће поново постати Дечанска, улица Моше Пијаде наново Влајковићева, Стаљинградској ће бити враћено „традиционално“ име Македонска и сл.).

била увела усташка власт коју се жељело осудити и заборавити... да је ипак ријеч и о нечем другом најавила је промјена имена средишњег градског трга“.⁴¹² Заиста иницијално и јесте дошло до свеопштег брисања назива улица уведених за квислиншке управе, а који су неколико година рата представљали ознаке којима је усташка власт укидала неподобне претходне називе.⁴¹³ Касније се прилази и преименовању улица и тргова чији називу потичу из међуратног доба или раније, с тим да су преименовања за власти тзв. НДХ олакшале овакав посао утолико јер су већ били одстрањени монархистички комеморативни називи из доба старе Југославије. Осим имена инсталираних од усташких власти, долази и до декомеморације низа улица које подсећају на високо свештенство, припаднике хрватског племства, поједине средњевековне владаре, и сл. С друге стране, појединим улицама се враћају стари називи, те дају нови који подсећају на истакнуте борце и припаднике радничког покрета, земље савезнице у Другом светском рату, датуме и појмове битне за нову политичку митологију и сл.

У центру града се до краја 1947. године овај процес остварио кроз преименовање тринаест улица са потпуно новим називима (а који директно комеморишу нови друштвени поредак) од око 190 путних праваца у загребачком Горњем и Доњем Граду.⁴¹⁴ Каснијих година доћи ће до додатних (пре)именовања (као што су именоване читавог низа улица у Улицу 8. маја, Ланговог трга у Марка Орешковића итд.), но највећи део нових имена дат је у ово доба. Слично као и у Београду, релативно мали број одонима директно асоцираних са новим властима у центру града (при чему нити један улични назив у средњевековном Горњем Граду није био мењан у овом периоду) био је пак размештен на битније улице и тргове. Тако Д. Рихтман-Аугуштин показује како је међу десет главних тргова загребачког Доњег Града нетом након ослобођења њих чак пет имало нова, социјалистичка имена (укључујући и средишњи Трг Републике), и сплет главних загребачких тргова представљао је „бизарну комбинацију симбола социјализма и хрватске националне повијести.“ Како београдски и загребачки случај показују, за

---

⁴¹² D. Rihtman-Augustin, *н. д.*, 41-42.

⁴¹³ У питању су редовно биле улице и тргови који су комеморисали династију претходне краљевине, различите знамените Србе или места у Србији, особе или појмове повезане са земљама антихитлеровске коалиције и сл. Због брзе комеморације непоћудних симбола усташка је власт прибегавала почесто и тек привременом означавању саобраћајница, те тако некадашњи Трг краља Петра дуго носи ознаку Трг Н, Трг краља Александра Трг I, Бартуов трг - Трг III итд.

⁴¹⁴ Подаци из: Zagreb, plan grada i Popis ulica i trgova grada Zagreba, Gradski narodni odbor. Zagreb 1947.

овладавање симболичким центром градског текста није пресудна толико масовност преименовања, односно увођење што већег броја одговарајућих урбаних ознака, колико означавање најпроминентнијих и најпрометнијих улица и тргова.⁴¹⁵

Симболичко овладавање централним градским простором не мора се спроводити само прекројавањем градског текста, односно мењањем уличног називља, већ и комплекснијим интервенцијама које симболички прерађују и физичке објекте који се могу читати као текст, односно стварањем, разградњом или значењском модификацијом одређених сигнификантних места. Идентитетска „деструкција“ (која нипошто није особеност само најновијег доба) се компензује одговарајућом идентитетском „конструкцијом“, где се неко антрополошко место значењски деградира било његовим симболичким освајањем, било креирањем новог, алтернативног, места идентификације са сличним/истим контекстом. У Београду би за ово био пригодан пример београдског “Кремља”, комплекса зграда са обе стране почетка булевара Краља Александра (раније булевара Црвене армије па Револуције) око Пионирског парка (раније дворског парка) који су пре рата били краљевски дворски комплекс и здање југословенске скупштине. После Другог светског рата један од првих потеза нових власти је било симболичко уклањање железних ограда које су окруживале ове зграде и постављање звезда на врхове купола тадашњих здања Савезног извршног већа и Председништва Србије. Сличном логиком је, скоро педесет година након тога, један од првих потеза нове власти у београдској Градској скупштини након локалних избора 1996. године, било скидање звезде са врха куполе Старог двора, и нешто касније, стављање/враћање двоглавих орлова на то место. Према исказу информанта, у првој половини деведесетих градског секретара у Скупштини града, скидање петокраке са куполе Старог двора било је изгледа планирано још раније, за мандата градоначелика Милорада Унковића, али наводно није извршено из техничких разлога.

Једнако је индикативан и процес накнадне разградње антрополошког места које је претходно симболички освојено. Комплекс зграда на самом почетку

---

⁴¹⁵ У поратном Сарајеву такође долази до знатних преименовања улица у средишњим деловима града (подручје Чаршије и Марин двора) – од отприлике 110 улица и тргова на овом простору, по ослобођењу нова имена повезана са НОБ, радничким покретом и социјалистичким поретком добија њих 29 – подаци на основу А. Вејтић, *н. д.*

булеvara (тада улице) Краља Александра је ослобођење дочекао углавном неоштећен, и у њега су се почеле усељавати највише установе новоуспостављене федералне републике: у садашњи Дом Народне скупштине уселила се Скупштина ФНРЈ, некадашњи Стари двор постао је седиште Савезне владе, а зграда Аграрне банке постала је седиштем ЦК СКЈ (а у прислањајућу зграду некадашњег издавачког предузећа *Време* уселило се савезно гласило *Борба*). Установе нове власти су доследно заузеле и просторно и симболички места моћи некадашње краљевине у самом центру града. Овај симболичко-архитектонски сплет употпуњен је изградњом монументалног Дома синдиката Југославије и обликовањем Трга Маркса и Енгелса (сада Трг Николе Пашића), чиме су се готово све најважније југословенске институције и организације нашле концентрисане у сублимираном месту моћи (које је и ритуално било промовисано организовањем с почетка редовних првомајских и војних парада на том простору). Идеолошки набој овог места требао је бити додатно унапређен подизањем споменика Марксу и Енгелсу на истоименом тргу за који је спроведен и конкурс, а који је требао „да изрази захвалност народа социјалистичке Југославије оснивачима модерног социјализма.“⁴¹⁶ Конципирање оваквог форумског средишта града ишло је иницијално по свему судећи на формирање неупитно централног градског трга, који би и планираним спомеником парирао дотадашњем несумњивом меморијалном оријентиром средишта града, споменику Кнезу Михаилу.⁴¹⁷

На крају се одустало од реализације планираног споменика, а делимично и од симболичке концентрације моћи на овом простору. Наиме, са изградњом монументане Палате Федерације, а касније и небодера за потребе друштвено-политичких организација (укључујући ЦК СКЈ) на Новом Београду, некадашње историјско место политичке моћи Краљевине Југославије, у самом центру

---

⁴¹⁶ Milan Šćekić, „Živjeti na trgu,“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987), 8.

⁴¹⁷ Где треба имати на уму да је услед ратних разарања и Трг Републике дуго био и просторно и архитектонски недовршен. Слично томе, по победи у Балканским ратовима приступило се плановима за монументалну реконструкцију тадашњег Престолонаследничковог трга (данашњих Теразија) под равнањем Ивана Мештровића који је конципирао грандиозни споменик победи. Након Првог светског рата нешто сведенији концепт који је укључивао постављање скулптуре „Победника“ на сред овог трга никад није реализован због противљења делова београдске јавности било нагости скулптуре, било одсуству националних атрибута на планираном споменику. Услед оваквих супротства овај трг на крају није био споменички обогаћен с обзиром на то да је Мештровићев кип (једно време називан и „Весник“) на крају постављен на Калемегданску терасу – детаљније в. Радина Вучетић, „Побеђени 'Победник',“ *Годишњак за друштвену историју* 6/2 (1999).

Београда, се симболички разградило измештањем дела актуелних установа моћи (поменутог СИБ-а и ЦК Партије) на Нови Београд, један од централних идентитетских топоса послератне социјалистичке обнове и изградње. Постепеним дислоцирањем установа политичке и идеолошке моћи на ново место (смештање низа савезних органа на Нови Београд, планирање изградње Музеја револуције народа Југославије на Булевару Лењина чиме се он требао иселити из бивше зграде Аграрне банке, односно ЦК СКЈ, и др.), могуће се слала и порука о дисконтинуитету социјалистичке са пређашњом Југославијом, која се, са све убрзанијим процесом децентрализације, и на овај начин идентитетски ограђивала од предратне државе, и то измештањем дела савезних установа из историјског дела Београда у новоизграђени “социјалистички” део града. Иницијални је концепт изградње Новог Београда по ослобођењу стремио идеји о новом главном граду “који не само да може да буде сасвим нов и другачији, већ је и физички одвојен од историјске Србије и града Београда, као престонице бивше монархије – као што је за Петра Великог... изградња Петрограда представљала нови, чист почетак модерне Русије окренуте Европи, тако је и за носиоце политичке моћи нове Југославије, Нови Београд био кључни симболички прозор ка социјалистичкој будућности.”⁴¹⁸ Међутим, овакав концепт је из више разлога (и материјалних) углавном био напуштен, тек делимично се остварујући изградњом појединих монументалних објеката, а визија развоја Новог Београда непрестано се трансформисала латентним сукобом између две доминантне архитектонске и урбанистичке идеологије тог периода: модернистичке, односно *СИМ*-ове догме функционалног града, и политичке, марксистичке, у контексту владајућег социјалистичког система.⁴¹⁹ У таквом раскораку, Нови Београд никад није преузео на себе симболику ни центра (федералне) државе, ни центра града, остављајући историјском језгру Београда и даље несумњив примат у конструкцији симболичке топографије града.

Проминентност градског језгра, и центра града, у целокупном симболичком тексту града је редовна, те су истраживања показала да грађани као

---

⁴¹⁸ Љ. Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, 248. „Архитекстуалне“ поруке о дисконтинуитету са пређашњим системима су се могуће најављивале и у Загребу са планирањем измештања већине републичких установа власти са Горњег града у новоизграђене делове Загеба, посебно крај обале Саве, али је од оваквих пројеката спроведено тек подизање зграде ЦК СКХ (популарно назване Коцкица) на десној обали реке.

⁴¹⁹ *Исто*, 244.

симболе свог града пре виде елементе градског текста који припадају историјском наслеђу него неке друге, што је показано у детаљном истраживању у Загребу,⁴²⁰ а може се утврдити да је такав случај и у Београду, односно да Београђани придају већу урбану вредност центру града у односу на његову периферију.⁴²¹ Треба подсетити и на Лефеврову тезу да нема града и урбане стварности без *центра* и *централности* – централност омогућава свечаност, доколицу, сазнавање, стварање итд.⁴²² Симболично „освајање“ метафоре центра, и кроз топониме у њему, има јаку дискурзивну моћ при обликовању идентитета, те инцијална усредсређеност на преименовање улица у Старом Граду и Врачару након петооктобарских промена не треба да изненађује. То је подразумевало и предлог надлежне комисије из 2001. за преименовање централног градског трга (трга Републике) чиме би се постигли и најачи политички ефекти, што дакако није случај само у Србији – преименовање загребачког Трга Републике у Трг бана Јелачића 1990. то врло јасно приказује. Бојан Жикић наводи да у честој културној концептуализацији оно са чим се идентификују „град“ и „центар“ јесте град са великим Г, односно сам Београд, при чему Трг Републике преузима на себе, више од осталих простора, симболичке конотације репрезентовања Града као таквог – како симболички овај простор репрезентује целину, задобијање моћи над делом подразумева и симболичку моћ над целином – истовремено, симболичка контрола над тргом значи и контролу над оним што он репрезентује, Београд, али и оно што представа о главном граду конотира у нашем социо-културном контексту, а то је представа о држави и представе о њеном друштву и култури.⁴²³ Предложена промена назива трга Републике, који означава републиканско послератно уређење (овај назив је простор под именом Кнежев споменик добио после рата), у (од 1896. г. неактуелан) назив Позоришни трг, имала је потенцијалну комуникацијску снагу знатних размера, јер би промена назива симболичког центра, не само Београда, већ у доброј мери и земље, означавала јасан дисконтинуитет, чак и симболичко анулирање ефеката ратне и послератне историје - истовремено би то

---

⁴²⁰ Ognjen Čaldarović. *Suvremeno društvo i urbanizacija* (Zagreb: Školska knjiga, 1987), 217, 218.

⁴²¹ Бојан Жикић. „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија.“ *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007): 86.

⁴²² Sreten Vujović, *Grad i društvo* (Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije, 1982), 132.

⁴²³ Б. Жикић, *н. д.*, 88.

била и политичка декларација са снажном прокламативном вредношћу (која често прати преименовање топонима) која обзнањује значајне промене.⁴²⁴

Симболичко освајање одређених градских простора се може спровести и неофицијелно, мимо политика именовања, меморијализације или физичке интервенције од стране званичних предузетника идентитета, и то често као опозициона или алтернативна друштвена пракса. Овакве апропријације путем различитих ритуалних и социјалних пракси (које пак нису примарни интерес овог истраживања) могу довести и до стварања нових значења одређеног простора која могу бити супротна већинским или званичним идентитетским политикама. Креирања алтернативних сигнификантних урбаних места која парирају постојећима, елаборирано је антрополошки на примерима политичких борби у транзиционим престоницама – конструисање опозиционог и антирежимског симболичког простора на главним градским трговима, симболичким агорама постмодерног доба. Тако бугарска политичка опозиција крајем осамдесетих година формира алтернативни простор политичког легитимитета окупљањима на једном од централних софијских тргова, тргу *Свети Александар Невски*, који конструишу кроз различите симболичке праксе и политичко деловање као равноправни политички градски топос/место до тада “официјелном” симболу политичке моћи у Софији који је симболичко власништво партије на власти, тргу *9. Септември* (сада трг *Кнез Александар Батенберг*).⁴²⁵ Слично томе, и главни београдски трг већ на почецима вишестраначја у Србији постаје високо политизован и симболички набијен простор, много више од осталих проминентних градских простора, и то најкасније од демонстрација 9. марта 1991 (а може се рећи и раније од тог времена имајући у виду редовна окупљања присталица новооснованих странака на овом тргу). Овакав симболички квалитет Трга Републике остварује се и кроз до скоро популарну неформалну десигнацију „Трг слободе“ којом се алудирало на овај трг као простор политичке слободе и углавном неспутане демократске акције. Ово је посебно дошло до изражаја у време грађанских протеста 1996. и 1997. године када су опозиционе демонстрације развиле читав низ просторних стратегија које су укључивале апропријацију симболичког јавног простора са циљем иновативне и суптилне

---

⁴²⁴ M. Azaryahu, „German reunification...“: 481.

⁴²⁵ Radost Ivanova. *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili!* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 27.

критике режима, и управо је овакво преклапање политичког са географским, просторним дискурсом омогућило да сигнификантна места попут Трга Републике буду средства акција критике режима у недостатку других видова исказивања незадовољства (као што су монополизовани медији нпр.).⁴²⁶

Одонимска динамика центар-периферија

Потпуно брисање „непожељних“ имена и појмова из одонимије језгра престонице које је метафорички центар земље и које се перципира као историјски аутентичан део града, уз истовремено обележавање „пожељним“ (не нужно и старијим) именима и појмовима, не обликује само централни градски текст, већ посредно и гледање на националну историју и културу. Усредсређивање на симболички центар није случајно јер оно конотира историју, аутентичност, традицију. Тако је надлежна београдска комисија, између осталог, „закључила да ће укинута називе улица у централним зонама Београда ’преместити’ у делове Београда изграђене после Другог светског рата, где и временски припадају.“⁴²⁷ „Временско припадање“ одређених људи и/или појмова комбиновано са урбаном симболичком географијом Центра и Периферије (где су обе категорије потпуно арбитрарне), чини део процеса „реконфигурације“ времена и простора који прати промену политичког поретка, а за шта је метафорично например залагање за „селидбу“ улице проф. Слободана Јовановића (са свим конотацијама које она носи) из Вишњице у центар града, те истовремену деложацију, например, улице проф. Драгослава Јовановића (са свим својим симболичким пртљагом) из центра у, ваљда неко насеље ван центра, једног дана, ако и тада. Истовремено се ради и о трансферу једног политичког симбола у центар, не само градског текста, већ и центар историје, те слање другог на периферију, и града, и националног дискурса.

Ипак, Јовановићи на крају нису „променили адресе“ – „прокламативна вредност“ предложених промена била је превише евидентна и очито у превеликом

---

⁴²⁶ Ivana Spasić, Đorđe Pavićević, „Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu,“ *Sociologija* 39/1 (1997). О политичким акцијама и Тргу Републике в. и Stef Jansen, „The streets of Beograd: Urban space and protest identities in Serbia,“ *Political Geography* 20 (2001).

⁴²⁷ Vušković, I. „Imena opet kao nekad.“

раскораку са расположењем јавности, те је сет нових имена, међу којима су била нека и више него контроверзна, био попраћен са одређеним негодовањем. Предложено је тада и именовање две мале улице у општини Врачар које су до тада биле нумерички означене (501. и 502. улица) по сарадницима кислиншког режима у окупираној Србији, Светиславу Стефановићу и Владимиру Велмар-Јанковићу. Међутим, надлежна комисија, у делимично промењеном саставу (један од чланова градске комисије био је тако службени градски „предузетник идентитета“ не само у комисијама након 2000. године, већ и у комисији оформљеној још 1991.), већ следеће године усваја већину предложених измена (26 од 33), те се процес преименовања наставља, уз делимични програмски и кадровски континуитет. Преименовање трга Републике се показало као превелики залагај, као и именовање улица по Стефановићу и Велмар-Јанковићу. Са различитим образложењима, одложене су и промене назива улица Драгослава Јовановића, Вукице Митровић, Тадеуша Кошћушког итд.⁴²⁸ Иако су наишла на негодовање у једном делу јавности, већина нових имена ипак је имплементирана, што указује на пресудност јавне сфере и центара моћи и на овај сегмент урбане (ре)конструкције. Процес преименовања улица прилично се убрзао, те је од почетка 2004. до априла 2008. само у градском подручју Града Београда званично промењен назив (а да се ту не убрајају улице и тргови који су били нумерички или описно означени, попут Алтина 1, Нова 2, Кружни пут 6, Игманска 1. прилаз, и сл.) 126 улица, тргова и паркова, од чега 45 нових имена представљају враћање старог назива (из било које епохе).⁴²⁹ Упореди ли се ова бројка са 153 промењена улична назива у административним подручјима десетомилионске Москве,⁴³⁰ скоро двоструко већег Букурешта (288 промена),⁴³¹ и административним окрузима (*Bezirk*) који су обухватили некадашњи Источни Берлин, приближно великог као Београд (мање од 80),⁴³² у периоду од почетка транзиције до 1997, стиче се утисак

---

⁴²⁸ Радека Д. „Нових 26 имена.“ *Вечерње новости*, 3. април, 2003.

⁴²⁹ О обиму (пре)именовања говори и податак да је од око 2500 улица у Београду, од фебруара 2004. до половине 2006. име променило преко 500 улица (Vuković Z. „Česte promene ulica zbuñuju građane.“ *Danas*, 15. avgust, 2006), међутим, овде је реч о називима улица у најшире схваћеном урбаном подручју града, и по среди су не само преименовања, већ и нова именовања до тада безимених или улица са описним или локацијским називима.

⁴³⁰ Robert Arbenbright. „Remaking Moscow: New Places, New Selves,” *Geographical Review* Vol. 89, No. 1 (1999), 14.

⁴³¹ Duncan Light. „Street names in Bucharest, 1990–1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change.” *Journal of Historical Geography* 30 (2004):160.

⁴³² M. Azaryahu, *н. д.*

о прилично опсежном процесу преименовања у Београду у периоду од четири године.

Већ 2004. долази до (пре)именовања 192 улице, од којих је велика већина у граду Београду *in stricto senso* (а све на територији тзв. градских општина), од чега је 95 улица именовано први пут (улице попут 45. нова улица, Нова 4, Смедеревски пут 2. прилаз, Орловско сокаче 3, и сл.), а осталим улицама (скоро стотину њих) су промењена имена. Ради се о најобимнијем преименовању београдских улица у овом веку, док је следећих година изразитији био темпо именована улица, и то махом у сателитским насељима Београда (попут Батајнице, Сремчице, Остружнице и сл.), док су преименовања улица, иако бројна, бројчано мања него 2004. Заједнички именитељ и овог таласа (од почетка 2004. до данас) преименовања улица је декомеморација особа и појмова повезаних са Другим светским ратом, послератном историјом и радничким покретом (од 126 улица у градском подручју којима су промењена имена за поменуте четири године, само њих 18 нема директну асоцијацију са овом историјском епохом, и већином се ради о географским појмовима), и то све отвореније с обзиром да враћање старијих назива улица не само да није правило, већ се мењају и имена улица која од свог настанка имају називе повезане са поменутом епохом и идеологијом (19 њих до априла 2008). Иако то није било гласно најављивано као у претходним периодима, декомеморација НОБ и социјализма као један од циљева преименовања није ни скривана, иако су се као равноправни разлози спомињали и други мотиви, попут дуплих имена улица и сл. Као мотив за преименовања навођено је и исправљање грешака из претодног периода и неправди у ранијим преименовањима улица и тргова – како се наводи, „направљена је неправда после Другог светског рата, кад једном тако направите неправду, чин који се данас сматра недопустивим у демократским оквирима, онда имате дилему да ли да тај неправедни чин исправите... али ради се о неком општем принципу промена улица, барем оних које су промењене након Другог светског рата; враћање на предратне називе јесте било исправљање одређене неправде.“⁴³³

Преименовања у овом периоду и даље карактерише и ревизија послератних назива углавном без реституције претходних имена улица (већ и прихватањем

---

⁴³³ Исказ чланице надлежне градске комисије (сазив након 2005. године) у документарном филму „Нестанак хероја.“

нових имена предложених 2002.), која је спровођена и када стари називи нису били присутни у актуелној урбаној топонимији,⁴³⁴ а због природе процеса најчешће и са арбитрарним критеријумима. Тако улица Вељка Лукића Курјака изнад Аутокоманде није добила свој пређашњи назив (18. октобра) већ генерала Павла Јуришића Штурма, иако је, тек пола километра даље, постојала, а и даље постоји, улица генерала Штурма (поред Ужичке улице). Дуплирање назива улица, које би се преименовањем требало отклонити, у журби да се одстране поједина имена и појмови се заправо репродуковало, те је 2004. (осим деспота Стефана који је добио још једну улицу) улица Јанка Лисака у Земуну променила назив у улицу Јосипа Кулунџића, да би већ следеће године Јосип Кулунџић добио још једну улицу, овај пут у Малом Мокром Лугу.⁴³⁵ Дупли називи улица у граду су по свему судећи често били излика за склањање одређених назива улица из урбане топонимије, с обзиром да се најчешће не покреће питање дуплих назива улица (нпр. улице цара Душана и у Земуну и на Дорћолу, Карађорђевог улице у Земуну и Београду, итд, а које имају и старије, „традиционалне“, називе) осим ако нису повезани за епохом или географијом (нпр. преименовање Сплитске улице у Земуну у Апатинску 2008.) која није идеолошки курентна.⁴³⁶ Да је такав случај сведочи исказ председника надлежне комисије након 2005. године да „не нестају улице народних хероја, него је по народним херојима названо више улица у Београду истим именом... Било је на пример 14 улица Моше Пијаде, па кад смо укидали улице назване по њему нисмо његово име избрисали из града, већ уместо

---

⁴³⁴ Тако Партизанском путу није враћен ниједан од два претходна назива (Миријевски пут или Бартовог улица) већ је дат назив улица Драгослава Срејовића, Мирка Томића није постала Ластовска него Симе Лозанића, итд.

⁴³⁵ Двострука комеморација деспота Стефана Лазаревића и Павла Јуришића (а која је по свему судећи крила изгледа примарни мотив декомеморације), према исказу тадашњег председника Комисије за споменике и називе улица и тргова Скупштине града Београда, спроведена је на инсистирање члана надлежне комисије постављеног из реда ДС-а. Занимљиво је поменути да се ово очито дуплирање назива изгледа покушало образложити нерепрезентативношћу постојеће Штурмове улице, односно чињеницом како се ради о краткој улици - тако у материјалима комисије у делу који се бави преименовањем Лукићеве у (другу) Штурмову улицу стоји: „Пажња: Постојећа Улица генерала Штурма, која је именована 1935. у СО Савски венац има свега два кућна броја.“ - Предлог решења о промени назива улица на територији градских општина: *Звездара, Палилула, Савски Венац...* Обрађивач: Секретаријат за културу, Београд, 2002, 16.

⁴³⁶ Према исказу тадашњег председника надлежне комисије, дуплети, иста имена улица, у Земуну су пак били толерисани због специфичности ове београдске општине. Међутим и ту је долазило до арбитрарности и суштинске евалуације значаја одређеног назива, што је видљиво из горе споменутог укидања земунског дуплета названог по Сплиту. Такође треба имати у виду и чињеницу да је од свих тзв. градских општина једино Земун имао и своју комисију за именовање улица чиме је процес предлагања нових назива био нешто компликованији него за друге делове града.

тих 14 улица сада има једну.⁴³⁷ Тако та једна улица Моше Пијаде заправо и није у Београду, већ у селу Сланци крај Београда (а у оквиру градске општине Палилула), у којем се налази такође и Карађорђева улица (која као ни Карађорђево улице у Савамолој, Земуну, Остружници и Умки, све на подручјима градских општина, није виђена за преименовање). Исто тако, великом броју улица у Земуну је 2004. године промењен назив, међу којима су нека добила своја претходна имена, а нека нису – осим појединих особа које из неког разлога нису заслужиле да добију назад имена улица, предратна имена улица која недвосмислено подсећају на некадашње немачке становнике земунског Новог Града нису враћена, већ су им дата нова – улица Младена Стојановића тако није постала Штрацова већ Атанасија Пуље, Огњена Прице постаје Ђорђа Чутуковића уместо Баденска, Петра Драпшина улица Живка Петровића а не Венделинова/Светог Венделина, итд. Исте године је промењен назив и Творничкој улици (у улици Александра Дубчека), иако се ова улица тако звала још од свог настанка пре Другог светског рата.⁴³⁸

Арбитрарност је неизбежна и при процесу рестаурације пређашњих назива улица која је такође спровођена (са произвољно одабраним историјским периодом из којег се узима улични назив), где је за брзу декомеморацију одређених људи и/или појмова био пригодан и повратак на стање топонимије у време немачке окупације (те је тако улица Милана Илића Чиче добила име улица виле Равијојле што је био њен назив од 1943.-1946,⁴³⁹ а не Нинчићева како се звала до 1943; исто тако је Мославачка улица постала Каменорезачка како јој је био назив за време окупације). Оно што посебно разликује најрецентнија преименовања у односу на претходна је масовније мењање имена улицама којима је то и првобитно име – тако ни „млађи делови града“ који су нешто раније били замишљени као „уточиште“ бораца и осталих који су „почишћени“ из старијих квартова, нису више погодни да носе одређене уличне табле. Оригинални називи улица на Миријеву, Жаркову, Видиковцу и другде, такође су предмет ревизије, која иде и до мењања улица названих по погинулим антифашистичким борцима, новоскројеним вернакуларним одредницама – тако је нпр. Партизанска улица на

---

⁴³⁷ Из документарног филма „Нестанак хероја.“

⁴³⁸ Више о овоме у наставку текста.

⁴³⁹ Недићева управа је при темељном чишћењу урбане топонимије на градске улице увела и низ митолошких бића, те је осим Равијојле своју улицу имала и вила Загоркиња (данашња Шекспирова).

Видиковцу прозвана Видиковачки венац, а улица Фрање Огулинца улицом Звездарских јелки.⁴⁴⁰

Идеолошки контекст преименовања можда најсликовитије приказује случај улице Алије Алијагића која је 2005. преименована у улицу Милорада Драшковића – историјска иронија да улицу названу по атентатору добије његова жртва не само да сведочи о привремености званичних верзија историје, већ и о циљу оваквих преименовања да „изокрену“ и „прераде“ слику историје и нације и путем уличних табли. Да је такав случај и у најновије доба, те да се не ради о враћању старог називља и исправљању „топонимијског насиља“ претходних властодржаца, сведочи и улица једног другог атентатора у центру Београда, по коме је улица названа након рата, 1947, а чије име није на листи чекања за преименовање – пређашњом логиком, улица Гаврила Принципа би требало да постане улица Фрање Фердинанда. Да није у питању симболичко дистанцирање од насилних метода у политици, сведочи и брижно чување и других уличних топонима повезаних са Младом Босном које су махом увели комунисти, а именоване једне улице по Апису (Игманска 1. прилаз, сада Аписова улица) 2004, који је пред српским војним судом у Солунском процесу осуђен за тешка кривична дела, а рехабилитован пред комунистичким судом после рата, илуструје да принципијелност у „премотавању историје“ ретко може да буде присутна, и да је опортунa селективност чешће њена карактеристика.⁴⁴¹ Очито да рестаурација топонима није циљ преименовања с обзиром да се задржавају називи „прихватљивог“ историјског и/или симболичког садржаја, чак и ако су у градски текст уведени од стране „неприхватљивих“ властодржаца, већ је пре у питању, и у ранијим епохама виђено, кројење градског текста избацивањем и/или маргинализовањем тренутно „неодговарајућих“ имена или појмова, и

---

⁴⁴⁰ Интерни документ надлежне градске комисије наводи да је предложени нови назив за улицу Фрање Огулинца (којој је то и оригинално име – по изградњи улица је 1946. означена као Нова улица да би 1948. добила назив по партизанском борцу – М. Леко, *н. д.*, 1265, 1519) настао овако – „Улица звездарских јелки – у пределу ове улице је засађен велики број јелки, што је инспирисало МЗ Северни булевар да предложи овај назив.“ - *Предлог решења о промени назива улица на територији градских општина: Звездара, Палилула, Савски Венац...* Обрађивач: Секретаријат за културу, Београд, 2002, 9.

⁴⁴¹ Тако је предлог за именоване једне београдске улице по Апису у документу надлежне комисије попраћен његовом краћом биографијом у којој између осталог стоји: „Један је од оснивача тајног удружења *Уједињење или смрт (Црна рука)*. На Солунском процесу са још два мајора, пуковник Апис је осуђен на смрт као инспиратор убиства краљевског пара. Рехабилитовани су 1953. године.“ - *Концепт резервног фонда назива улица*. Скупштина града Београда и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 1998, 6.

инсталирањем политички и симболички више „одговарајућих“, чиме се оваква пракса показује као једнако политички инструирана и мотивисана, колико и она (пређашња) коју се покушава „исправити“ и осудити.

Иако већ сама декомеморација представља симболички и дискурзивни квалитет *per se*, упутно је приметити и шта се у таласу преименовања након 2000. у Београду новим именима комеморише с обзиром да новоуспостављени службени називи можда боље откривају усмерења владајућих елита и од експлицитних партијских програма и наратива.⁴⁴² Док списак имена и појмова који нестају мање-више јасно говоре шта се покушава избрисати и/или заборавити кроз промене у градским топонимима, рецентне идентитетске стратегије наоко као да не откривају шта се уписује у урбани текст уместо баштине социјализма и НОБ, те спорадичних топонима из бивше државе. Од шуме јелки и вила које налазе своје место на београдским улицама, тешко је препознати дрво. Но, понека младица ипак се распознаје међу стотинама нових имена и појмова уведених на градске улице у овом веку. Улице су, између осталог, именоване по многим заслужним предратним и послератним домаћим и страним јавним личностима, готово листом респектабилних професионалних биографија, и већином политички неутралним. Међутим, међу густо куцаним редовима одлука о (пре)именовању улица стидљиво су „прошверцована“ и неколика имена која доживљавају својеврсну „топонимијску“ рехабилитацију и легитимизацију.⁴⁴³ Тако су своје улице у Београду добиле многе личности чија се историјска улога перципира на веома супротстављене начине: епископ Николај, Јустин Поповић, Тома Максимовић, Драгиша Васић, Григорије Божовић, Јован Рашковић итд. Изостанак готово икакве јавне реакције (за разлику од неких претходних случајева) можда је повезан и са чињеницом да су ови називи махом додељени улицама у приградском, и слабо фрекветном, земунском насељу Алтина. Чињеница да се поједини контроверзни топоними прилично тихо инсталирају у градски текст, без отворене симболичке демонстрације која често прати промене називља, говори о несигурности оваквог преобликовања градског текста – идентитетске политике се остварују и ненаметљиво и посредно, а политички „пакет“ се у урбану топонимију

---

⁴⁴² D. Rihtman-Auguštin, *н. д.*

⁴⁴³ По већ опробаном рецепту из Хрватске са покушајима индиректне рехабилитације Милета Будака (а посредно и не само њега) путем именовања улица по њему у неколико хрватских градова, који пак најчешће нису получили успех на дуже стазе – видети поглавље *Реконфигурација градског текста „граничних градова“ (сукобљене политике простора)*.

у оваквим случајевима учитава готово тајно, и то често преко уличних табли у периферним насељима.

За разлику од претходних преименовања, не само код нас, последњи талас комеморације у урбаној топонимији не би се могао окарактерисати као тзв. „ритуал револуције“⁴⁴⁴ с обзиром да недостаје отворени прокламативни ефект реконфигурације градског текста – Азарјаху наводи да се интервенције у урбаној топонимији спроводе глатко и гласно када је на делу ауторитарна власт или је присутан општи друштвени консензус – у обратном случају, промене наилазе на противљења и често постају предмет политичке борбе. Вероватно свест о непостојању опште, или већинске, подршке значајном делу нове комеморативне симболике (а у значајној мери и декомеморацији) условљава одсуство отворене прокламације о увођењу нових елемената идентитета у архитектуру, те спровођење „посредних“ стратегија при реконфигурацији градског симболичког простора, попут трансфера значења на нови одоним,⁴⁴⁵ или тихе комеморације на просторној (и симболичкој) периферији. Слично процесу премештања топонима који се декомеморишу из центра на периферију (и просторну и симболичку), при комеморацији особа или појмова, а који тренутно нису друштвено неспорни симболи, не иде се на изравно учитавање у опште видљив урбани (и симболички) простор центра (или близу центра) већ у мање проминентан простор периферије, често не да би остали на тој периферији, већ могуће са интенцијом да се, попут предложеног трансфера Слободана Јовановића из Вишњице у Стари Град (и са руба националне митологије у њено средиште), у одговарајућем тренутку почну приближавати и просторном и симболичком центру.⁴⁴⁶ Да је такав случај сведочи комеморација Слободана Јовановића скоро десет година након првог, неуспелог покушаја сељења са периферије у центар, када је плато испред Правног факултета у децембру 2011. свечано, уз присуство високих званица, назван Плато Слободана

---

⁴⁴⁴ М. Azaryahu, *н. д.*

⁴⁴⁵ Попут преименовања новобеоградске улице Пролетерске солидарности у улицу Антифашистичке борбе које је, и не узимајући у обзир непознавање или неразумевање садржаја појма који се декомеморисао, образложено, између осталог, и потребом да се „истакну ослободилачке традиције нашег народа које нису идеолошки обојене“ – „Ulica antifašističke borbe.“ Vest агенције *Beta* на *internetskom portalu B92 (b92.net)*, arhiva vesti 19. oktobar, 2007.

⁴⁴⁶ Овакво приближавање одређених симбола у виду особа или појмова ближе симболичком центру, или њихова репрезентативнија комеморација, почела је бивати спровођена већ 1992. године када је промењен назив улици Милоша Црњанског у урбаној МЗ Раковица село, а по њему названа неименована улица у репрезентативнијем новоизграђеном насељу Вишњичка бања - *Решење о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град*, Службени лист града Београда 8/1992, 15. мај 1992.

Јовановића.⁴⁴⁷ Свест о могућности оваквог политичко-одонимског трансфера симбола очито постоји и међу надлежним „предузетницима идентитета и сећања“ – према исказу тадашњег председника надлежне комисије, залагања појединих чланова комисије да се Јустин Поповић, Николај Велимировић и други, централније сместе у престонички текст нису прихваћена аргументом да би у том случају и заступници декомеморисане митологије тражили повратак имена одређених особа и појмова назад у (симболички) центар.⁴⁴⁸ И без трансфера у центар, тиха, периферна комеморација посредно значи и тиху нормализацију и легитимизацију – прихвати ли се оцена да је „улична табла најјефтинија форма споменичког кипа“,⁴⁴⁹ остаје чињеница да је споменик неке (или нечему) подигнут, без обзира на то колико је видљив и где је смештен.

Као што и у престоничкој топографији битан аспект у симболичком обележавању простора представља релација центар-периферија, слично се може рећи и на националном нивоу. Јавна реакција и препознавање одређене (де)комеморације зависи и од тога у којем делу, централном или рубном, града долази до промене топонима/симбола – што је симбол који нестаје/настаје удаљенији од, пре свега симболичког, центра града (али и нације), реакција и/или препознавање су мање извесни или бурни. Исто то може се рећи и за друштво у целини – именовање например тргова у Аранђеловцу и Смедереву по Милану Недићу и Димитрију Љотићу наишло је на слабу реакцију (свакако престоничке јавности) управо због периферности већине градова у унутрашњости у општој културној слици Србије. О значају физичког и симболичког лоцирања одређених топонима што ближе урбаном и симболичком центру сведоче и расправе о преименовању улица названих по Милету Будаку у Хрватској – жучни препори водили су се у градовима у којима су по Будаку назване улице које се налазе у центру, или близу центра града, попут Задра и Сплита, док је ова расправа скоро у

---

⁴⁴⁷ Када су се очито стекли потпунији друштвени и политички услови за гласну декларативну просторну комеморацију и давање проминентније улоге овој историјској особи у новој политичкој и националној митологији у Србији. Сасвим пригодно, овакав чин просторне комеморације био је координисан са претходним издавањем новчанице са Јовановићевим ликом и премештањем његових земних остатака у Београд.

⁴⁴⁸ О оваквој врсти просторно-симболичког планирања сведочи и исказ информанта да је тада било планирано и именовање тадашње Улице пролетерске солидарности на Новом Београду по Станиславу Винаверу: у циљу пребацивања комеморације на репрезентативније место, Винаверова улица у приградском Реснику је требала бити преименована, међутим са истеком мандата тадашње комисије није дошло до нове комеморације.

⁴⁴⁹ Duncan Light et al, *н. д.*

целости мимоишла мање градове у којима је Миле Будак без помпе и тихо добио своје улице. Слично је било и при посвећивању улица и тргова широм Србије по Зорану Ђинђићу – и давање и одузимање његовог имена улицама по унутрашњости земље десило се углавном у тишини и без гласних реакција. Међутим, преименовање булевара АВНОЈ-а у Новом Београду у булевар др Зорана Ђинђића постао је прворазредна друштвено-политичка тема 2007. године, између осталог јер је називање једног од средишњих артерија дела града који функционише као секундарни центар града (и државе, са све већом концентрацијом установа политичке, друштвене и финансијске моћи у том делу града) препознат од стране неких политичких актера и као симболички чин (што ранија преименовања другде најчешће нису изазвала), а истовремено и као акт који се могао употребити као повод за вођење политичке борбе – целокупан случај, чији контекст и дуго трајање (тако је на пример 25. маја 2008. овај булевар освануо облепљен и плакатима са натписом “Улица Слободана Милошевића”)⁴⁵⁰ захтевају посебан осврт у другом делу овог рада, изнео је на видело у огољеној и радикалној форми политичку заснованост и иницирање политике преименовања у транзицијским земљама.

(Де)комемерација у урбаној топонимији Београда последњих скоро двадесет година открива више аспеката идентитетских политика у друштву захваћеном интензивним променама (осим дискутованих то су још и нпр. симболичко присуство/одсуство ознака мањинских заједница у градском тексту, учитавање симболичке географије нације у престоничку топонимију⁴⁵¹ итд.). То се, на пример, односи и на споменуто избегавање рекомемерације улица у Земуну које указују на некадашње немачке становнике које је истовремено праћено комемерацијом низа улица у граду по етнонимима из далеке прошлости (Келтска улица, Трибалска улица и сл.) што може указивати на то каква се етноисторијска слика главног града покушава учитати кроз урбану топонимију. Осим рупе на

---

⁴⁵⁰ О. Р. „Žele da izazovu sukob DS i SPS.“ Tekst na internetskom portalu dnevnika *Blic* (blic.rs), arhiva vesti 26. мај, 2008.

⁴⁵¹ Где је географска комемерација престоничких улица готово свуда и симболичко мапирање националне територије – у том смислу је било индикативно масовно давање имена улицама (махом у приградским и сателитским насељима, на периферији градског текста) топонимима са Косова последњих година, које је подразумевало и предлог (из 2005.) да готово све улице у насељу Сремчица добију називе по косовским местима, што је узроковало прилично хостилну реакцију становника овог насеља. Према исказу тадашњег председника надлежене комисије, на оваквом називању великог броја улица инсистирао је један од чланова тада актуелне комисије.

месту знатног дела историје 20. века, креира се у одређеној мери и симболичка празнина по питању нововековне историје града, бар у домену присуства других етничких група у повести Београда – преко топонима се наглашава дуго трајање града, али се многе епизоде изостављају (а што је у значајној мери у складу са већ спомињаним трендовима у Сарајеву и Загребу). Симболичко истицање древности иде дотле да се истовремено дистанцира од најрецентније прошлости, и налази спона са најстаријом – парадоксално, (бео)градски текст у 21. веку не повезује простор града са, например, партизанима (након преименовања Партизанске улице и Партизанског пута), док га истовремено повезује са римским легијама (улица Четврте Флавијеве легије у Вишњици, некадашња Дунавска). Оне су и део ширег процеса реконфигуације архитектуре која се остварује и преиначавањем назива објеката и установа по граду, интервенцијама у споменичко наслеђе и сл. - може се рећи да различита преиначавања делова урбаног текста синергетски доводе до разградње, модификације и изградње одређених аспеката идентитета града као целине, при чему је промена одонима најредовнији и најчешћи сегмент овакве трансформације.

Опонирање доминантним политикама идентитета и простора

Као и у многим другим земљама, владајуће политичке и друштвене елите, најмоћнији предузетници идентитета, обично имплементирају своју идеолошку агенду у урбани простор, али и наилазе на противљење које израња из различитих друштвених група. Насупрот службеним или преовлађујућим политикама идентитета и верзија и култура сећања могу се налазити мањински и опозициони дискурси идентитета и сећања, који не морају нужно налазити изражаја у јавној сфери. И идентитет и сећање представљају полиморфне и динамичке категорије које због своје историјске условљеност увек бивају доведене у питање. Тако преовлађујућим идентитетским политикама могу да се супротставе мањинске политике идентитета, а владајућем поретку сећања противсећања, или контрасећања која могу бити конфинирана у целости у приватну сферу (макар стајала у директној супротности са јавно прокламованим сећањем), а могу бити и

јавно промовисана – за Фукоа контрасећање представља онај простор где субјективитет појединца исказује отпор према службеним верзијама историјског континуитета, те се тако увек изнова реализује као субјективитет.⁴⁵² Оваква мањинска противсећања, и мањинске варијанте идентитета могу се тако и јавно артикулисати, што укључује потенцијално и спровођење „контра-политика“ јавног простора и његовог симболичког дефинисања, где ови мањински дискурси идентитета и сећања са више или мање успеха утичу на креирање градског текста. У наставку ће се приказати и коментарисати неколики примери контра-политика идентитета и сећања који су за фокус имали симболичко урбано преобликовање у последњих десет година у транзицијским престоницама (пре свега Београду и Загребу), а које су већином потицале од различитих политичких и уметничких скупина са различитим агендама, те са различитим резултатима њихових активности.

Тихи консензус већинских елита у Србији по питању сећања на дешавања са краја прошлога века може се приказати преко једног од два најамбициознија пројекта меморијализације у Београду из овога века.⁴⁵³ Министарство културе и Скупштина града су 2006. расписали (поновљени) конкурс за пријављивање предлога за, како је назван „Споменик жртвама ратова и браниоцима Отаџбине од 1990. до 1999. године“ на Савском тргу у Београду. Иницијално је било планирано да се меморијал подигне у простору Звездарске шуме, те је расписан и оригинални конкурс, но, како тадашњи председник београдске комисије за споменике и називе улица и тргова наводи, услед осредњег квалитета предложених решења и релативног отежања у процедури, од ове локације се у међувремену одустало.⁴⁵⁴ Локација на Савском тргу испред Железничке станице одабрана је пак јер се на овом тргу налазе седишта више инвалидских и ветеранских удружења.⁴⁵⁵ Случај овог меморијала парадигматичан је за концепте и употребу преовлађујућих дискурса памћења југословенских ратова, а такође представља и један од ретких случајева одлагања плана меморијализације макар

---

⁴⁵² М. Brkljačić, S. Prlenda, *н. д.*, 13.

⁴⁵³ Други пројект је споменик “моденој Србији” који је требао да буде изграђен на тргу Славија о јубилеју два века Првог српског устанка – овај пројект до сада није одмакао даље од фазе бирања награђеног пројекта.

⁴⁵⁴ Чланови удружења која су инсистирала на подизању оваквог споменика су чак предлагали да се меморијал подигне испред Дома народне скупштине.

⁴⁵⁵ Чак је и предлагано (из Одбора за неговање традиција ослободилачких ратова при Влади Србије) да се и сам трг преименује у Трг Ратних војних инвалида.

делом због противљења одређених делова уметничке те интелектуалне и шире јавности. Намера да се индиректно комеморишу истовремено и жртве и починиоци рата истим спомен обележјем сведочи о присутним амбицијама у друштву да се потисну и наивно сакрију ужаси југословенских ратова деведесетих помоћу концепта чији би се радни наслов могао описати синтагмом „сви су жртве рата“, а који одашиље нејасну и збујујућу поруку у јавност.

Иницијална идеја за подизање овог споменика најављена је неколико година пре расписивања конкурса из 2006. године од стране београдске Скупштине града, и тада је идеја била да се евоцирају невине жртве рата вођеног у бившој Југославији. Међутим, како наводи Бранимир Стојановић, недуго након тога, оригинално релативно неодређене „жртве рата“, „све жртве“, су биле додатно дефинисане када су „умарширали“ војници погинули у акцији – финални наслов конкурса гласио је „Конкурс за пројекте за Споменик борцима погинулим у борби и жртвама рата вођеног у бившој Југославији од 1990. до 1999. године.“ Саме жртве рата су на овај начин биле „жртвоване“ концепту свеопштег заборавља и политици избегавања одговорности за ратове.⁴⁵⁶ Чак и чињеница да је потенцијалним ауторима меморијала конкурсом имплицитно сугерисана форма контраспоменика, да употребимо појам Џејмса Јанга,⁴⁵⁷ с обзиром да је свеопшта урбана и инфраструктурна реконструкција трга такође била део конкурса, могуће указује на жељу да се комеморише неко или нешто истовремено знајући да предложени концепт није у целости ни легитиман ни транспарентан. Иако се форма контраспоменика често хвали као храбра, иновативна, и као форма која урања у целокупно урбано окружење, њихова апстрактна форма и одсуство изравног дидактичког садржаја може их начинити превише нејаснима у смислу симболичке директности и јасноће ако њихово подизање није праћено одговарајућим меморијалним дискурсима у виду службених, образовних и медијских наратива, што је случај у овој инстанци. За разлику од уобичајених амбиција државних власти, може се рећи да је овај меморијални пројект планиран како би се избегла монументализација и јасна и експлицитна дидактика ка јавности.

---

⁴⁵⁶ Што је детаљно елаборирано у тексту Бранимира Стојановића „Sacrificing the Victims“ из 2003. године који сам добио љубазношћу још једног члана групе *Споменик*, Небојше Миликића.

⁴⁵⁷ James Young, “The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today,” *Critical Inquiry* 18/2 (1992): 271.

Ова иницијатива је наишла на релативно слабо противљење у јавној сфери док уметничка Група *Споменик* није отпочела јавну кампању против овог меморијала. Чланови ове скупине тврде да, како су га назвали „наручени псеудо-екуменски споменик“ има за циљ да постане пасторална сцена памћења која блокира сећање на стварну природу смрти почињене у име свете етничке ствари.⁴⁵⁸ Сама чињеница да власти у исту категорију сврставају и жртве и починитеље указује на напор државе да сакрије истину о политици која је скоро две деценије вођена у бившој Југославији. Како чланови групе *Споменик* наводе, оваквим концептом споменика посвећеног последњим југословенским ратовима, српска држава заправо покушава да та питања стави по страни – уместо расправе о ратовима, држава покушава да камуфлира читаву проблематику уз помоћ лимитиране и нејасне меморијализације. Историчарка Олга Манојловић Пинтар тврди да је питање жртава рата кључно питање сваког друштва, те да је подизање споменика жртвама један од начина да се отвори друштвена расправа везано за ратове, жртве и злочинце.⁴⁵⁹ Супротно овоме, предложени концепт и оквир физичког обликовања локације имали су изгледа циљ да заправо затворе питање југословенских ратова који нису предмет суштинске расправе у савременој Србији. Везано за пројекат меморијализације на Савском тргу, парадигматична је изјава једног од аутора првонаграђеног пројекта меморијала (група студената архитектуре из Београда) на једној јавној трибини,⁴⁶⁰ да они заправо не знају много о томе шта се дешавало током деведесетих година на нашим просторима. Акције групе *Споменик* су тако разоткриле изгледа намерни парадокс планираног споменика: циљ меморијала је да омогући заборав, а не сећање, с обзиром да национална држава још увек није формирала свој дефинитивни наратив о овом делу прошлости, и да жели да бар привремено ову тему стави са стране тако што ће подићи лажни споменик који би евентуално затворио дискусију по овом питању. Могло би се рећи да овакав ефекат предложеног споменика делимично произлази и из саме природе споменичке меморијализације, односно њене

---

⁴⁵⁸ Како су навели чланови групе, Милица Томић и Бранимир Стојановић, у разговору за радио *Слободна Европа* (интервју Бранке Тривић под насловом „Власт меша жртве и злочинце“ – чланку је приступљено у марту 2010. на интернетским страницама радија – www.danas.org). Више података о активностима групе *Споменик* може се прочитати на њиховој мрежној страници <http://grupaspomenik.wordpress.com>.

⁴⁵⁹ Ivana Milanović Hrašovec, „Uloge u srpskoj istoriji,“ *Vreme* br. 866, 9. avgust, 2006.

⁴⁶⁰ У питању је трибина коју су организовали чланови групе *Споменик* и која је одржана 5. октобра 2007. у Центру за културну деконтаминацију у Београду под насловом *Савски трг и случај београдског „Спомен-обележја жртвама ратова и браниоцима Отаџбине од 1990. до 1999.“*

потенцијалне карактеристике да у одређеним случајевима пасивизује остале врсте (активног) сећања и памћења: „када се сећање обликује у монументалној, споменичкој форми, у одређеном степену долази до отклона од обавезе самог присећања – постајући ослонац рада на сећању, споменици могу да олакшају терет присећања код самих људи.“⁴⁶¹

Јавно противљење групе *Споменик* оваквом плану меморијализације указало је на, могло би се рећи лажни карактер спомен обележја које не испоручује никакав спомен, односно сећање, већ сасвим обратно, испоручује заборав, односно не-сећање, скупа са одсуством било каквог појашњења о природи ратова у бившој Југославији. Да је вероватно у питању оваква намера сведочи и ситуација из 2011. године када је београдска Комисија за споменике и имена улица и тргова одбила да подржи подизање спомен обележја посвећеног сребреничким жртвама из 1995. године, а који је предложило низ удружења грађана и појединаца. Чини се као да се избегава директно и јасно третирање југословенских ратова деведесетих. Како је више београдских медија известило, објашњење чланова Комитета зашто овакав споменик није пожељан у Београду је било да се „трагични догађај догодио далеко од нашег простора“, те да овај масакр заслужује адекватно обележавање, али на месту самог догађаја, не и у Београду. Планови за спомен-обележје на Савском тргу званично нису били одбачени, али је реализација овог меморијала одгађана годинама, у знатној мери захваљујући и поменутој јавној кампањи, иако се као могући узроци за то наводе и финансијски разлози и сл. Према исказу једног члана групе *Споменик*, одлагање је, осим самим противљењем групе *Споменик* и других делова јавности, узроковано и конкурсном процедуром која је требала да заобиђе или анулира супротстављања и јавну расправу, где су надлежни балансирани између противника пројекта, обећања датих покретачима иницијативе и властитих одлука и тежњи у овом спомен пројекту.

Међутим, након више година нечињења, надлежни у граду Београду одлучили су изненадно да реализују обележје у (изборној) 2012. години – како је у јануару саопштено, споменик се имао, чини се у приличној журби, завршити до

---

⁴⁶¹ James, Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven: Yale University Press, 1993), 5.

24. марта и обележавања тринаесте годишњице почетка НАТО бомбардовања.⁴⁶² Чињеница да је након година јавне дебате, натезања и калкулисања, пука процена градских власти да би меморијал требало брзо подићи била довољна за промптно провођење пројекта, сведочи о пресудном утицају политичке моћи при обликовању јавног споменичког наслеђа, и углавном формалном учествовању неполитичких кругова у одлучивању о оваквим питањима. Кратки рокови (и могуће финансијска ситуација) условили су извођење пројекта који је представљао тек сенку свеобухватног захвата на Савском тргу, што је изазвало прилично незадовољство, пре свега међу иницијаторима подизања меморијала (на првом месту међу члановима породица погинулих бораца). Како је више београдских медија известило, отварање спомен-обележја протекло је уз инциденте, исказивањем незадовољства изгледом (и изгледа концептом) пројекта међу иницијаторима, те чак и спречавањем градских челника да положе венце на нетом откривено обележје. Како један од чланова групе *Споменик* наводи, меморијал који је у марту 2012. откривен представљао је тек повећу „макету“ оригиналне замисли, а коју тако треба схватити и у смислу значења и функције, као макету плана да се власт некако извуче из своје контрадикторне политике сећања – чињеницу да ни макете нису неважне када је сећање у питању надлежни су схватили на дан отварања. Јавне активности групе *Споменик* тек су међу ретким случајевима у којима је организовано противљење доминантним политикама сећања (или заборавља) дало одређени, макар парцијални резултат и завредило знатнију пажњу јавности. Неке друге кампање, вођене од стране других друштвених актера, нису постигле ни ограничени утицај који је поменута кампања имала. У наставку ће се осврнути на неке кампање противљења службеној јавној комеморацији, а које су се махом бавиле преименовањем улица.

---

⁴⁶² „Spomenik nevinim žrtvama ratova biće izgrađen na Savskom trgu.“ Tekst na mrežnom portalu blic.rs, arhiva vesti za 29. januar 2012.

Фрагментовано сећање и борба за означавање јавног простора

Убрзо након трагичне смрти Зорана Ђинђића 2003. године, одређени број општинских власти у Србији покренуо је иницијативе за преименовање градских саобраћајница по убијеном премијеру. Случајеви брзе комеморације преминулих званичника нису неуобичајена ствар ни код нас ни у иностранству, и овакве иницијативе нису представљале ништа изненађујуће, што ће се показати тачним и 2009. године након смрти патријарха Српске православне цркве, када готово да је дошло до утркивања међу појединим локалним властима ко ће бити међу првима да назове улицу или установу по патријарху Павлу. У случајевима када су државни званичници или проминентне јавне особе убијене, као што је био случај са премијером Ђинђићем, потреба политичких структура да јавно комеморишу трагично настрадалу личност је још већа. Тако је нпр. 1914. године сарајевско градско веће назвало средишњу сарајевску улицу по надвојводи Францу Фердинанду и његовој супрузи Софији тек који месец након атентата на њих, чиме је Сарајево било међу првим градовима у тадашњој Аустро-Угарској који су комеморисали убијени владарски пар, могуће и због тога што је атентат и извршен у Сарајеву.⁴⁶³ Ово није случај само када се ради о смртима јавних особа из сфере политике: тако је на пример, након трагичног удеса и смрти македонског поп певача Тоше Проеског 2007. крај Нове Градишке у Хрватској, загребачки градоначелник од надлежног одбора тражио да се још неименована улица покрај градилишта македонске цркве и пасторалног центра у насељу Кнежија назове по Проеском – одбор је одбацио ову сугестију.⁴⁶⁴ Очито је градоначелник имао на уму потенцијалну јавну промоцију која би могла происходити из оваквог симболичког геста.

Након убиства Зорана Ђинђића пак, у градовима у којима су именоване улице по њему, радило се обично о средишњим градским улицама, а то је значило и да је неке, или нечему, требало да се одузме назив улице или трга, што су

---

⁴⁶³ Alija Bejtović, *Ulice i trgovi Sarajeva* (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973), 245. Детаљније о сличним случајевима у САД в. Derek Alderman, "A Street Fit for a King: Naming Places and Commemoration in the American South," *The Professional Geographer* 52 (2000).

⁴⁶⁴ Из разговора са председником Одбора за именовање насеља, улица и тргова Градске скупштине града Загреба. Председник надлежног одбора је пак предложио да се ова улица пригодно именује по светом Клименту Охридском.

често били комеморативни називи везани за Други светски рат.⁴⁶⁵ У Београду пак није дошло до убрзане комеморације покојног премијера оваквог обима у периоду непосредно по његовом убиству. По тада важећим критеријумима за именовање улица у граду Београду, требало је да прође најмање две године од смрти појединца како би се по њему назвао неки путни правац. Међутим, формална правила нису била битна политичким структурама, те се на тадашњу надлежну комисију врше притисци да дође до скоре и монументалне именске комеморације, где је из редова партије покојног премијера стигла чак и сугестија да се по њему назове и средишњи београдски Трг Републике.⁴⁶⁶ По свему судећи интензивна залагања појединих кругова за брзо обележавање неког путног правца по покојном премијеру уродила су плодом већ крајем месеца марта када се критеријуми за називање улица мењају, и одредба о двогодишњем мораторијуму укида, те сада гласи: „Улици односно тргу може се дати назив по савременој личности, знаменитој у областима културе, науке, спорта, политичког живота, најмање две године после смрти, изузев по посебно образложеном предлогу Комисије за споменике и називе тргова и улица.“⁴⁶⁷ Као и у сличним случајевима другде, политичка корист од прокламативног ефекта и брзе меморијализације је вероватно била првенствени циљ оваквих предлога. На крају је ипак избегнуто преименовање целокупног главног градског трга, али је ипак дошло до

---

⁴⁶⁵ Такав је случај био у Свилајнцу када је 2004. године Алеја палих бораца постала Алеја Др Зорана Ђинђића, да би крајем исте године враћен стари назив улици, пошто је на власт у општини дошла Социјалистичка партија Србије. Након неколико година, са новом променом власти у граду, ова улица је по други пут поново названа по Ђинђићу. Сличне ситуације догађале су се и у неким другим градовима у Србији.

⁴⁶⁶ Подаци из разговора са тадашњим председником Комисије за споменике и називе улица и тргова Скупштине града Београда. Из материјала тадашње надлежне комисије може се видети да су долазили предлози за именовање и неких других градских потеза по Ђинђићу: Привредна комора Србије и њен председник су предложили преименовање Ресавске у Ђинђићеву (ова улица је иначе и седиште централе ове организације), председник СО Земун и надлежна општинска комисија за улице су се залагали за именовање земунског кеја (Ослобођења) у Кеј Др Зорана Ђинђића, а политичка партија ДХСС предлаже да се било Студентски трг, било тадашња улица 29. новембра преименују по Ђинђићу (те сурчински аеродром). У тадашњем таласу политичког доказивања, Привредна комора Србије предлаже и да се на прочеље њене зграде постави барелеф посвећен Зорану Ђинђићу.

⁴⁶⁷ *Измене и допуне критеријума за одређивање назива тргова и улица у Београду*, донете на седници Комисије за споменике и називе улица и тргова одржаној 28. 3. 2003. У обрзложењу ове измене наводи се да се претходна одредба мења „из разлога усклађивања оперативнијег и ажурнијег рада Комисије... и њеног адекватнијег реаговања у ситуацијама када актуелни историјски догађаји захтевају хитност...“ – *исто*.

меморијализације једну годину по смрти, компромисним решењем којим је 2004. део Трга Републике назван Плато др Зорана Ђинђића.⁴⁶⁸

Две године по овоме (2006.) је покренута јавна петиција (која је углавном спровођена од стране Демократске странке) да се новобеоградски Булевар АВНОЈ-а преименује у Булевар др Зорана Ђинђића. Као и у многим другим градовима у сличним околностима, петиција и акција која је представљана као јавна иницијатива је заправо била класична политичка и партијска акција,⁴⁶⁹ и овај је предлог званично усвојен у марту 2007.⁴⁷⁰ када је градска комисија за именовање улица и тргова подржала овакво преименовање. Промена назива овог булевара је на крају довела до озбиљног противљења, али не у толикој мери, ако уопште, због чина декомеморације АВНОЈ-а (тек неколико јавних протеста је ишло у овом смеру), већ због обележавања и комеморације покојног председника Владе. Као и у случају иницијативе за именовање улице по Зорану Ђинђићу, иницијатива која се супротставила томе је представљана као шира јавна акција и жеља грађанства, а заправо је била организована и промовисана од стране Српске радикалне странке. Противници оваквог именовања изашли су на улице (тачније на улицу која је требало да се преименује), и организовали својеврстан политички преформанс који је укључивао импровизоване уличне табле. Противници преименовања улице окупили су се се на будућем Ђинђићевом булевару са

---

⁴⁶⁸ Уочена је и одређена просторно-историјска симболика у именовању дела Трга Републике по Ђинђићу повезивањем са оближњим спомеником кнезу Михајлу, и повлачењем паралела између ових личности које се оцењују као еманципаторски и европски настројени поглавари Србије који су трагично настрадали – Christine Lavrence, „The Serbian Bastille”: Memory, Agency and Monumental Public Space in Belgrade,“ *Space and Culture* 8/1 (2005), 42.

⁴⁶⁹ Како Маоз Азарјаху наводи, колико год да се чини, или представља, да је одређени предлог за преименовање јавног простора масовно или већински подржан од стране грађанства, процес предлагања, селекције и (пре)именовања је у крајњој инстанци детерминисан и скоро у целости завистан од политичке воље - Maoz Azaryahu, “German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin,” *Political Geography* 16/6 (1997): 481.

⁴⁷⁰ Исте године у Загребу покренута је петиција за именовање једног трга по Фрањи Туђману, такође од стране партије коју је водио. Како у Загребу (и већини других градова у којима је на власти био СДП) није дошло до комеморисања покојног хрватског председника преко пет година по његовој смрти, вођство ХДЗ и део јавности почео је да врши притисак на градске власти да се нека јавна површина назове по Туђману. Иницијално се ХДЗ залагао за преименовање Рузвелтовог трга у центру града, који се налази тик уз Трг маршала Тита, међутим јавне рекације (које су у доброј мери циљале на чињеницу да би се декомеморисао амерички председник који је био један од вођа антихитлеровске коалиције) су успеле да овај предлог скину са дневног реда. Борба око потенцијалног симболичког смештања бившег председника углавном се водила на терену „центар-периферија“, односно актери са левице су покушавали да нађу локацију што даље од центра, а ови са деснице по могућству у самом центру. На крају је Тргом др Фрање Туђмана именована раније неозначена зелена поршина на западном ободу градског центра што је изазвало прилично незадовољство код многих поштовалаца бившег шефа државе – детаљније в J. Stanić i dr, *н. д.*, 108-111.

штампаним плакатима који су имитирали табле са називима улица на којима је било написано „Булевар Ратка Младића“, машући са њима и лепећи их по зградама и оградама уз улицу.⁴⁷¹ Аргумент противника новог имена је био да, за разлику од Зорана Ђинђића, Ратко Младић представља истинског хероја чије име заслужује да се нађе на градским улицама. Оваква ситуација је, осим жеље за политичком промоцијом, подршке хашком бегунцу и исказивања националне идеологије како је тада видела СРС, проистекла делом и због „фрагментарног или радикално подељеног сећања на Зорана Ђинђића“ – према Гордани Ђерић, оваква амбиваленција произлази и из покушаја установљавања новог памћења старим средствима (који конотирају са поступцима револуционарне изградње југословенског памћења и са стварањем култа Јосипа Броза) која у посткомунистичкој демократској ситуацији очекивано води противљењима.⁴⁷² Иако ова „контра-акција“ није постигла свој примарни циљ (булевар је преименован по покојном премијеру и до данашњег дана носи нови назив), она је ипак постала једна од прворазредних политичких тема године и успешно је у фокус јавности поставила организаторе кампање. Целокупан случај Булевара АВНОЈ/др Зорана Ђинђића/Ратка Младића могао би да се још детаљније дискутује, посебно имајући у виду да он јасно разоткрива суштински политичку природу процеса преименовања улица и иначе, но у наставку би се осврнули на још једну перформативну „контра-акцију“ која је изведена као одговор на овај случај.

Док су активисти и политичари са деснице гласно промовисали бегунца осумњиченог за ратне злочине, а што је изазвало знатну огорченост код дела јавности, организована је „контра-контра-акција“ која је користила методе и парадигме утилизоване у уличној контра-акцији посвећеној Младићу. Неколико дана након што су се импровизоване уличне табле са именом Ратка Младића

---

⁴⁷¹ В. слику 30.

⁴⁷² G. Đerić, *н. д.*, 113-114. Гордана Ђерић сматра да је „званично наративно произвођење постхумног култа бившег премијера, иако је најчешће било у функцији мита о 'Европи', следило обрасце и поступке усвојене у југословенској епохи на начин као да она није завршена... за седам година од смрти премијера, под реторичким велом 'европејства', примењени су скоро сви школски примери изградње култа личности.“ – *исто*, 114. Макар методе постхумне комеморације Ђинђића и Тита биле исте или врло сличне, резултати у смислу просторне меморијализације су ипак били доста различити (на пример тек једна јавна скулптура покојног премијера је подигнута, у Прокупљу, а улице назване по Зорану Ђинђићу нису ни приближно раширене по Србији колико оне назване по Јосипу Брозу Титу до 1990. године) што највероватније и проистиче из, у основи, демократског карактера српског друштва након 2000, и немогућности свеобухватне меморијализације с обзиром на очиту подељеност у јавном сећању на покојног премијера.

нашле на зидовима новобеоградског булеvara, неколико градских улица биле су излепљене плакатима који су назначавале називе улица, али које су промовисале другачију врсту хероја. Наиме, више београдских тргова и улица на овај су начин именовани: улица Ерика Картмана (један од ликова из анимиране серије „South Park“), улица Великог Штрумфа (лик из цртане серије Штрумфови), улица Телетабиса (по серији *Teletubbies*), улица Рокија Балбое (по имену главног лика из филма Роки), улица Хомера Симпсона (серија Симпсони) итд.⁴⁷³ Ову је уличну (контра)акцију спровела уметничка група БИРО, под мотом „Залепи свог хероја“, и она је требала да почне перформансом преименовања земунског Магистратског трга (на којем је седиште Српске радикалне странке која је била један од организатора акције на булевару АВНОЈ) у трг Моћних ренџера. Због претњи неких припадника екстремне деснице сам перформанс је отказан и импровизовани називи улица по херојима популарне културе излепљени су ноћ пре најављеног датума перформанса. Чланови покрета БИРО навели су да је њихова „кампања преко потребна у времену када припадници одређених екстремистичких организација, услед сопственог мањка образовања и ваљаних информација, те њиховог искривљеног система моралних вредности, покушавају да убице представе као хероје.“⁴⁷⁴

Уличне акције које су контрирале претходним уличним акцијама пригодно су искористиле иста перформативна средства и праксе које су имплементирали њихови опоненти како би указали на арбитрарну природу политичких прокламација друштвених вредности. С друге стране, ова акција није улазила у првобитну срж проблема, акт декомеморације. Уличне акције оваквог типа већ својом формом немају капацитет да експлицирају комплексност читавог процеса, те не наглашавају значај и централност акта одузимања улица одређеним људима и појмовима, нити анализирају зашто долази до тога. Практика именовања улица по јунацима масовне културе је прецизно означила проблем комеморисања, односно идентитетских и политика сећања које су, у овом случају, покушале да легитимишу скорије дефинисан националистички дискус путем симболичког урбаног означавања (макар неслужбеног), али није дотакла питање

---

⁴⁷³ В. слику 31.

⁴⁷⁴ Наведено из манифеста покрета БИРО на њиховој мрежној страници www.bigo.org.yu (страница приступљено у децембру 2008.).

декомеморације, тј. сузбијања одређених историјских или идеолошких вредности путем деложирања из јавног простора (у овом случају уклањање појма АВНОЈ и свих његових конотација из урбаног називља).⁴⁷⁵

Попут београдског Булеvara Зорана Ђинђића, и загребачки Трг маршала Тита представља пример просторне меморијализације где изразито подељења сећања у јавности иницирају јавне (ре)акције. Као што је раније у раду напоменуто,⁴⁷⁶ од 2008. године грађанска иницијатива „Круг за трг“ тражи преименовање овог трга окупљајући се на протестима неколико пута годишње пред зградом Хрватског народног казалишта. Оно што разликује ову врсту протеста од оног београдског је на првом месту временски оквир, односно чињеница да се чак 18 година након почетка вишестраначја и великог таласа преименовања загребачких улица долази са овом иницијативом, за разлику од Београда где је већ сама иницијатива за именовање по Ђинђићу довела до контрареакције. И док је акција везана за бивши булевар АВНОЈ-а превасходно била политичка (вођена од стране политичке странке), на Титовом тргу у Загребу она се спроводи најпре од поменуте групе грађана, мада јој се временом придружују и други друштвени чиниоци, попут екстремно десничарске странке ХЧСП и Хрватског хелсиншког одбора под вођством Ивана Звонимира Чичка. И у овом случају долази и до перформативно-ритуалних момената као у Београду, већ на сваком окупљању другачијих. Осим самих окупљања и шетњи по тргу (које су у неколико наврата узроковала и организацију контра-окупљања противника ове иницијативе), носили су се посебно израђени шалови са натписом „Казалишни трг“ (што је иницијално био предлог за ново име трга), натписи израђени у стилу уличних табли на којима је стајало „Трг злочинца Тита“,⁴⁷⁷ а једном приликом је на Казалишној кавани стављена плоча са натписом Свеучилишни трг, што је пак нановији предлог за именовање трга (у међувремену је био помињан и предлог Трг Републике Хрватске) – како је речено, „не знамо какво име дати овом тргу, о томе ће одлучити Градска скупштина, али само знамо да не желимо Титово

---

⁴⁷⁵ Може се рећи да је последњих година у главном граду Србије обим и природа декомеморисања у симболичком урбаном простору значајније питање од нове комеморације и новоуспостављених уличних назива, с обзиром на то да је брисање одређених делова одонимског наслеђа систематичније него уписивање нове културе сећања која је и даље у процесу суштинског обликовања и са још доста недоумица у оквиру доминантног идеолошког дискурса.

⁴⁷⁶ В. поглавље „Рекомеморација“ и политике идентитета и носталгије.

⁴⁷⁷ В. слику 28.

име.⁴⁷⁸ Упркос доследном противљењу оваквој иницијативи од стране Градске скупштине, а по свему судећи и од већине грађана Загреба, предлагачи овакве декомеморације су већ низ година упорни у својим захтевима, макар се чинило да тренутак за овакву врсту прокламаторног чина ни изблиза није повољан.

Заправо, контекст наизглед потпуне осамљености иницијатора овог предлога, те и сама форма протеста, у великој мери подсећају (а организација и начин окупљања су вероватно и преузети) на прва јавна окупљања која су демонстрирала против одређене уличне декомеморације у транзицијском периоду. Ради се о протестним окупљањима која су се од 1990. године организовала са циљем повлачења одлуке о преименовању загребачког Трга жртава фашизма (преименованог у Трг хрватских великана убрзо по првим вишестраначким изборима). Наиме, 10. децембра 1990. (готово иронично на Дан људских права) загребачка Градска скупштина у којој је већину тада имао ХДЗ, укида назив Трга жртава фашизма у центру града, што је истог дана када је одлука објављена изазвало и обзнањивање петиције више од стотину углавном интелектуалаца и уметника са леве стране који су захтевали поништење таквог чина⁴⁷⁹ (слично томе, иницијативу за укидање назива Титовог трга је скоро 20 година након овога такође подржала петиција јавних личности, овог пута махом са десног политичког спектра). Неколико недеља по овоме долази до оснивања *Одбора акције за Трг жртава фашизма*, као грађанског нестраначког удружења које се залаже за повратак старог имена тргу, а под вођством Зорана Пусића, шефа Грађанског одбора за људска права.⁴⁸⁰ Сваког 9. маја, на Дан победе, чланови одбора и њихови подржаваоци окупљали су се на тадашњем Тргу хрватских великана захтевајући повратак ранијег имена (слично као промотери новије иницијативе везане за Трг маршала Тита). Временом је круг који је подржавао иницијативу растао, укључујући све бројније политичке личности и вођства загребачких опозиционих партија, да би пред сам губитак власти ХДЗ-а, овај одбор постао и озбиљан трн у оку тадашњим властодршцима, што је довело и до физичког напада

---

⁴⁷⁸ „Zagreb: Građani prosvjedovali protiv Tita, Čičak ukorio štovatelje Pavelića.“ *Slobodna Dalmacija*, 5. 5. 2012.

⁴⁷⁹ Dean Sinovčić, „Trg žrtava fašizma vraća se u središte Zagreba odakle je prije deset godina izbrisan?“ *Vjesnik*, 23. 02. 2010.

⁴⁸⁰ Интересантно је приметити да је Пусић учествовао 2008. у „контраскупу“ противника иницијативе „Круг за трг“ и не подржава преименовање Трга маршала Тита, док је Иван Звонимир Чичак, један од садашњих промотера актуелне иницијативе за деложирање Тита са трга испред ХНК, тада као председник политичке партије ХСС подржао враћање назива Трга жртава фашизма.

присталица режима према окупљеним заговорницима старог имена трга, при чему је више људи повређено, укључујући и Стјепана Месића, од идуће године председника Републике.⁴⁸¹

Са доласком леве коалиције на власт и у држави и у Загребу 2000. године, једна од предизборних најава до данас владајућег загребачког огранка СДП-а, да ће тргу вратити стари назив (с обзиром да су подржавали иницијативу Одбора), остварена је на седници Градске скупштине 20. децембра 2000, и тада су „хрватски великани“ пресељени тек коју стотину метара даље, на Трг бурзе.⁴⁸² Ова је иницијатива константним јавним притиском и окупљањима временом задобила и легитимитет и већинску подршку и јавности и политичких структура, да би након скоро десет година акције и остварила свој циљ. Овакву (успешну) стратегију засигурно на уму имају и окупљени из иницијативе „Круг за трг“ – са готово пресликаном структуром јавног деловања, само са супротним идеолошким предзнаком (макар се позивали на кршења људских права и злочине у пораћу и комунизму као мотив за декомеморацију Јосипа Броза, очито десно усмерење и иконографија подржаваоца иницијативе указују на примарне мотиве који изгледа немају непосредно везе са поштовањем људских права), заговорници промене назива Трга маршала Тита очигледно иду на постепено ширење јавне подршке њиховом предлогу (као што је речено, у међувремену су се иницијативи прикључиле једна десничарска странка и ХХО), која би евентуалним укључивањем и значајнијих политичких актера после одређеног времена резултирала и успехом. Предузетници сећања са (нежељеног) Трга маршала Тита очито имају у виду да спровођење конкретне меморијалне агенде у јавном простору по свему судећи није могуће без подршке моћнијих политичких структура.

Са сличном стратегијом деловања јавио се 2010. у Загребу поново Грађански одбор за људска права на челу са З. Пусићем, овај пут циљајући на једну другу саобраћајницу у главном граду Хрватске. Авенија Гојка Шушка у источном делу града добила је то име након смрти некадашњег министра одбране

---

⁴⁸¹ Исто.

⁴⁸² Чиме је ово било већ шесто узастопно име овом доњоградском тргу у 20. веку: најпре назван Трг бурзе, у међуратном периоду добио је име Џорџа Вашингтона, у доба тзв. НДХ звао се Трг минхенских жртава, по ослобођењу Јоже Влаховића, са почетком вишестраначја поново Трг бурзе, те од 2000. Трг хрватских великана.

преименовањем дотадашње Авеније извиђача. И након што је ХДЗ изгубио власт у граду назив ове улице није диран, макар постојало одређено незадовољство код дела грађанства оваквом комеморацијом због контроверзне личности министра и његове улоге у ратовима у Хрватској и БиХ. Ово је незадовољство било исказано и анонимним прелепљивањем уличних табли које су означавале Шушкову авенију 2006. године, када су непознати активисти на табле окачили штампане натписе на којима је писало „Ulica grada Den Naaga“.⁴⁸³ Аутори плаката су правили јасну алузију на дубиозну ратну улогу Гојка Шушка, те чињеницу да је његово име више пута спомињано током хашких суђења, а он био виђен као потенцијални оптуженик у том трибуналу. Са сличном аргументацијом су наступили и заговорници декомеморације Шушка из јавног простора подносећи ову иницијативу службеним органима, уз одређену јавну подршку предлогу из службених кругова на нивоу града.⁴⁸⁴ Међутим, како је више хрватских медија известило, ова је идеја наишла на буру негодовања међу појединим ратним ветеранима и у великом броју бранитељских удруга, где су некадашњи борци запретили блокирањем улица и штрајковима глађу уколико дође до преименовања авеније. На крају су локалне власти по свему судећи процениле да би преименовање авеније изазвало већу политичку штету него корист, те је иницијатива просто изигнорисана. Сплет околности за овакву акцију показао се неповољним, а актуелни председник загребачког одбора за именовање улица сматра да Грађански одбор није ни потпуно самостално кренуо са овим предлогом с обзиром на то да је можда постајала одређена скривена подршка из високих политичких кругова са левице да се крене са овом иницијативом - слично томе, и иницијатива „Круг за трг“ по свему судећи је имала (и има) тиху подршку одређених десних кругова из врха државе. У случају да су овакве јавне

---

⁴⁸³ Овакав назив на натписима алудирао је на службене називе улица у Загребу именоване по градовима који су знатно страдали током последњег рата као што су Улица града Вуковара и Улица града Госпића. В. слику 29.

⁴⁸⁴ Ј. Kovačević, М. Špoljar, „Pokojni ministar obrane Gojko Šušak ostaje bez svoje avenije,“ *Večernji list*, 13. 4. 2010. Званични подносилац предлога, З. Пусић, указујући на негативну улогу Гојка Шушка у распиривању ратних сукоба на почетку рата у Хрватској рекао је како би он најрадије бившу Шушкову авенију назвао по Josipu Reichl-Kiru (шефу осјечке полиције који је смиривао тензије у Славонији пред почетак рата због чега је наводно био и убијен из заседе) – Dragan Grozdanić, „Predizborno šuškovanje,“ *Novosti* 562, 24. 9. 2010. Информант, активист цивилног друштва, и сам знатно укључен у процес преименовања и ове и низа других улица у Загребу, сматрао је да би најпригодније именовање овог путног правца било Авенија антифашиста или антифашизма пошто ова улица спаја највеће стратиште Другог светског рата у Загребу, губилиште Дотршчину у којем је живот изгубило око 7 000 Загрепчана, са парком Просиначких жртава на чијем су подручју повешани таоци у децембру 1943, међутим да би због прејаког декларативног ефекта можда било боље просто вратити стари назив авенији.

иницијативе за де-комеморацију простора заиста одређеним делом инструиране из заклоњених политичких структура, оне тада представљају не само акцију за идеолошко обележавање јавног простора, већ и својеврсну претходницу за јавну дискусију о контроверзним особама или догађајима из ближе политичке прошлости које се из различитих разлога не покрећу отворено, већ на релативно нижем нивоу, преко препора око имена улица. У таквим случајевима можда и долази до сарадње на обострану корист: заклоњени политички фактори који акцијама везаним за имена улица испитују јавно мњење око питања или личности које можда не би отворено сами покренули, а грађанске иницијативе са циљем шире, тренутне или будуће политичке и медијске подршке за питања идентитета и сећања која желе да спроведу.

Диверсификација актера креирања градског текста

У случајевима када нема овакве, макар успутне подршке политичких група, може изостати чак и медијска пажња за јавне акције везане за обележавање градског простора. Тако је неколико дана пред Међународни дан борбе против фашизма и антисемитизма 2009. године (који се обележава 9. новембра), политичко окупљање под називом „Антифашисти и антифашисткиње у акцији“ у Београду организовало још једну акцију преименовања улица. Овај пут изведено је симболичко мењање назива средишњих саобраћајница постављањем, слично као код раније поменутих акција, иштампаних табли са називима улица који означавају, како су организатори навели, најрањивије слојеве српског друштва. Тако је Трг Николе Пашћа симболички преименован у Трг генералног штрајка, Теразије у Булевар антифашизма, Коларчева улица – Избегличка улица, Трг Републике – Трг женског ослобођења, Васина улица – Квирска улица, и Студенски трг – Ромски трг.⁴⁸⁵ Као и при раније спомињаној акцији групе БИРО, ни ова није прошла неометано јер је неколико непријатељски настројених грађана покушало да спречи постављање импровизованих уличних табли на једном од тргова. Планирана поворка је 9. новембра прошла на овај начин идеолошки

---

⁴⁸⁵ В. слику 32.

редефинисаном рутом кроз центар града завршавајући марш крај заборављеног спомен-обележја жртвама фашистичког и квислиншког терора на Теразијама поред Игуманове палате (споменик је овом приликом био посебно илуминиран како би грађане подсетио на његово постојање и учинио га видљивијим у градској текстури макар на овај дан). Као и код претходних акција преименовања улица у Београду, „нови“ називи и уличне табле нису дуго потрајали (најдуже су се одржавале штампане табле са именом Ратка Младића у булевару Зорана Ђинђића, могуће не због тога што су у мањој мери уклањане, већ вероватно зато што су биле чешће постављане нове). Слично се може рећи и за јавни одјек акције: ова акција није била медијски покривена као што су претходно спомињане кампање, било у Београду, било у Загребу, и следствено је њен ехо био нешто краткотрајнији. Ово можда није узроковано само релативном малобројношћу организатора акције и њиховим неприпадањем политичком и друштвеном главном току (што је углавном случај и са покретом БИРО који је пак задобио знатнију медијску пажњу), колико контекстом самих перформанса – док се на пример акција „Залепи свог хероја“ надодала на већ узаврелу политичку битку вођену топографско-идеолошким средствима, активности антифашиста биле су везане за повод и датум који евоцирају у Србији у доброј мери заборављене и јавно неактуелне вредности антифашизма, антирасизма и сл.⁴⁸⁶

Ехо оваквих организованих акција неформалног преименовања улица чит је преко акција симболичких „именовања“ (непостојећих) улица као начина за промоцију одређене агенде, иницијативу за меморијализацију појединаца, или подршке појединим особама. Тако су навијачке скупине београдског ФК Партизан на утакмици против лондонског Арсенала 2010. године развиле велики транспарент плаве боје који је опонашао изглед уличне табле, на којем је писало „Улица Драган Манце.“ Сличним средствима као и раније помињане акције, навијачке групе су иницирале комеморацију настрадалог спортисте, а политичке структуре је пригрлиле – странка ДСС је предложила преименовање земунске Угриновачке улице по Манцеу, али је Градска скупштина у јуну 2011. одлучила

---

⁴⁸⁶ На овом месту треба приметити да је у првој деценији овог века прва перформативна акција преименовања улица у Београду извршена 2006, када је уметничка група *Илегални посластичари* постављањем уличне табле на углу зграде на раскршћу две дорћолске улице преименовала тај простор у Тошак Салвадора Далија. За разлику од претходно представљених акција, ова није била директно политичка.

да се по познатом фудбалеру назове један саобраћајни правац у близини стадиона Партизана.⁴⁸⁷ Стадионска иницијатива навијачких група (које постају у последњем периоду битни чиниоци стварања, или бар тестирања јавног мишљења) наишла је на промтну (афирмативну) реакцију политичке сфере, за разлику од неких других иницијатива (неке су раније и спомињане). Алудирање на именовање улица као вид друштвене полемике одвија се и на још неформалнијем нивоу. Тако је на пример на згради у новобеоградском Блоку 45 у којој се скривао пред хапшење хашки бегунац Радован Караџић 2010. године написан огромни графит „Улица Радована Караџића“ – овај је пак графит дуго стајао нетакнут, иако постоји екипа ангажована од градских власти која скида различите политичке графите са зграда. Слично новобеоградском „Булевару Ратка Младића“, и оваква врста акције представља вид контраполитике, макар анонимне, а чињеница да се ни плакати у бившем Булевару АВНОЈ-а, ни графит у Блоку 45 нису уклањани неко време сведочи и о одређеној легитимизацији и толерисању промовисања имена која су повезана са тешким кршењима људских права и ратним злочинима.

Надодавање политичке сфере на акције у јавном простору може се уочити и на једном примеру из Загреба. У таласу прилично систематичног одстрањивања уличних назива повезаних са НОБ у Загребу од 1990. године, и један од централних градских пролаза (неформално знан као Пролаз Балкан, по некадашњем називу оближњег биоскопа) назван по сестрама Рајки и Зденки Баковић (илегалкама умореним 1941.) преименован је у Мишкецов пролаз (по легендарном градском бескућнику који је наводно често обитавао у овом пролазу), а попрсја ових боркиња (кипара Ивана Саболића) и пропратна табла у пролазу су небригом и девастирањем постала прилично запуштена. Једна од водећих савремених хрватских уметница, Сања Ивековић, 2008. године реализује пројект „Тко су биле сестре Баковић?“ у Мишкецовом пролазу на месту девастираног обележја: „пројект претпоставља постављање плоче на мјесту на којем је постојао уклесани текст с биографским подацима о сестрама Баковић. На плочу ће грађани моћи уписивати свој властити текст.“⁴⁸⁸ На место некадашње спомен-табле постављена је обична табла са кредом на коју су пролазници

⁴⁸⁷ L. Gedošević, „Dragan Mance i Milan Mladenović dobili ulicu i trg,“ *Blic*, 16. jun, 2011.

⁴⁸⁸ Leonardo Kovačević, *Operacija: Grad – Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti* (Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade i dr, 2008), 235.

уписивали шта мисле ко су биле сестре чије се бисте налазе тик изнад табле, или шта год пожелеле. Оваквим пројектом се и указивало на заборав који је прекрио одређене историјске личности и догађаје, али је истовремено и реанимирао (ново) памћење на њих (сасвим на трагу још једног Ивековићкиног пројекта, *Nada Dimić File*, који се од 1998. континуирано бавио не/сећањем на ову народну хероину).⁴⁸⁹ Ова инсталација је заиста и подсетила јавност на скоро заборављене сестре, а свакако поједине из градских власти, те се партија ХНС почиње залагати за повратак старог назива пролаза. Из трећег покушаја њихов предлог у Градској скупштини бива прихваћен 2009. године, те пролаз добија своје пређашње име - Сестара Баковић. Оно што је било иницирано уметничком инсталацијом, тек је прихватањем као идеје од стране политичке групације резултирало у каквом-таквом трајнијем реконфигурирању у градском тексту – изгледа тек са ангажовањем политичке сфере долази не само до реализације, већ најчешће и до службене иницијације промене урбаног називља.

Из претходних ситуација могло би се закључити да је круг актера (пре)именовања градских простора и креације градског текста свакако шири од стриктно политичког, где су капацитети моћи различитих група или појединаца свакако различити.⁴⁹⁰ Формално, иницијативе за именована градских простора могу доћи од било кога: појединачних грађана, удружења грађана, политичких партија. Према исказима председника надлежних одбора за именована улица у Београду, Загребу и Сарајеву, грађани најчешће и предлажу називе за улице и тргове, било преко појединих удружења, било као појединци. Мотиви за предлагање именована путних праваца пак не морају бити у функцији неке шире друштвене агенде, већ често извиру из приватних мотива, те тако 1998. године београдској надлежној комисији на пример стижу предлози за називање улица по Драгутину Матићу Заплањцу (предлог поднео Благоје Матић), капетану Михаилу Алићу (предлагач Војислав Алић), владици Симеону Кончаревићу (предлагач

---

⁴⁸⁹ Отприлике у исто доба (2008.) сниман је и документарни филм који се бавио (заборвљеним) загребачким илегалцима и борцима, а у знатном делу управо сестрама Баковић - „*Duhovi Zagreba*“, документарни филм, редитељ Јадран Бобан, продукција Brojka Production – HRT, 2009.

⁴⁹⁰ Актером се сматра „индивидуа и/или група која заузима одређени положај у друштву, па отуда располаже различитим ресурсима, која брани одређене интересе или вредности, обликује сопствени идентитет у интеракцији са другима, те нуди пројекте о развоју града и свакодневног живота које жели да реализује“ – Sreten Vujović, „Lokalni, glokalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada,“ *Sociologija* 54/1 (2012), 112.

Ксенија Кончаревић), итд.⁴⁹¹ Често ближи и даљи рођаци и потомци читавају шири друштвени значај у живот и дело својих сродника које желе овековечити на улицама града. Слично као и организоване групе или организације, и појединци покушавају да комеморишу одређене вредности (у оваквим случајевима изгледа тек породичне), такође са упитним успехом. Комеморација која је вођена првенствено личним мотивима често може довести до својеврсне „приватизације“ у поступку који је у својој суштини од ширег јавног значаја, а у зависности од степена друштвене моћи која се поседује те стицаја околности, таква приватизација/узурпација може се и спровести у дело.⁴⁹² Да овакве комеморације могу имати и неугодне последице сведочи случај из загребачког предграђа Сесветски Краљеvec када је стицајем, по предлагаче повољних околности улица Раднички одвојак преименована у улицу Браће Караматић (по погинулим бранитељима) који су живели у тој улици. Ово је пак изазвало талас незадовољства у насељу пошто су и многи други становници (у знатном броју избеглице из БиХ) имали рођаке који су погинули у рату а који нису комеморисани улицом. Једна условно речена неправда покушала се исправити другом неправдом – локални месни одбор (и сам састављен у великом броју од ратних ветерана) затражио је враћање старог имена и декомеморацију погинуле браће, што је наишло на негодовање и породице и појединих бранитељских удруга.⁴⁹³ Символичка приватизација јавног простора изгледа може проузроковати последице које превазилазе приватну сферу.

Макар се понекад и реализовале поједине иницијативе грађана за меморијализацију простора (и када су у питању посве приватни разлози за предлагање комеморације), упитно је колики је капацитет обичних грађана, неповезаних са страначким или сличним већим организацијама да било успешно реализују одређени предлог за именовање, било да се изјашњавају око означавања

---

⁴⁹¹ *Концепт резервног фонда назива улица*. Скупштина града Београда и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 1998.

⁴⁹² Тако у Задру с почетка деведесетих локални моћник једну од градских улица назива по својој – мајци (D. Rihtam-Augustin, *н. д.*, 46), председник једне од престоницких комисија за именовање улица у прошлој деценији даје предлог за именовање улице по властитом оцу, а у 19. веку у Сарајеву један од чланова комисије за именовање улица, улицу у којој је живео именовао је по – себи. По Дани Кецмановићу, жандармеријском лајтнанту и члану прве сарајевске комисије за попис и именовање улица, а који се уселио у садашњу Шеноину улицу реквизицијом једне куће, названа је Кецманова (Кецманова) улица, и то од стране комисије чији је био члан – А. Вејтић, *н. д.*, 346.

⁴⁹³ Из разговора са актуелним председником Одбора за именовање насеља, улица и тргова Градске скупштине града Загеба.

одређених јавних простора.⁴⁹⁴ Формално се најчешће не прописује обавеза да се консултују становници на пример улица које треба да се (пре)именују. Према исказима информаната ангажованих у надлежним градским комисијама, предлози за нова имена улица у Загребу иду на саветодавно мишљење на одговарајуће месне одборе и већа градских четврти, у Сарајеву своје мишљење дају општинска већа, а у Београду по свему судећи ни општине (осим у случају Земуна у којем постоји општинска комисија за именовање улица и тргова, али где задњу реч ипак има градски ниво). Представници грађана у месним одборима, односно општинама су најнижа инстанца до које предлози за меморијализацију обично долазе, док је директна партиципација заинтересованих грађана у овим питањима изгледа јако ретка.⁴⁹⁵ Ово можда и логично произлази из природе друштвених и политичких односа у транзицијским државама, где је у многим локалним срединама процес доношења одлука пре хијерархијски (одозго-надоле) него партнерски (партиципативни, демократски). Могло би се рећи да је у великом броју градова сасвим примењива оцена произашла из истраживања перцепције грађана у којем се изабрани представници грађана у локалном парламенту пре виде као заштитници властитих и партијских интереса него интереса становништва, и где преко 90% грађана сматра да нити они сами, нити просечан грађанин имају било какав утицај на доношење одлука у заједници.⁴⁹⁶

О приличној лимитираности улоге грађана у одлучивању у питањима јавне меморијализације сведочи случај из Загреба из 2007. године када је на иницијативу одборника Градске скупштине требало преименовати део Ватрогасне улице у насељу Кустошија у Трг Хрватских обрамбених снага/ХОС (по полурегуларним војним формацијама које су учествовале у рату у Хрватској и БиХ). Овакво решење наишло је на готово униsono противљење становника улице који су организовали и протестне скупове тим поводом. Док су са једне стране били мање-више јединствени станари улице, на другој су били предлагачи (ветерани ХОС-а и градски одборници партије ХСП) и Градска скупштина која је,

---

⁴⁹⁴ По питању учинковитости труда појединца да предложи и имплементира одређени нови улични назив, из разговора са информантом активистом невладиног сектора из Загреба, могло би се закључити да је за реализацију предлога у најмању руку потребна блиска повезаност, или интензивно лобирање, код надлежних предузетника идентитета у политичким телима.

⁴⁹⁵ Скорији изузетак из овога правила је било именовање новоизграђеног моста преко Саве 2011. године у Београду када су јавном анкетом сакупљани предлози грађана за назив моста. Најчешћи предлог (Мост преко Аде) је на крају и постао званични назив овога моста.

⁴⁹⁶ Sreten Vujović, Mato Jelušić, *Ko odlučuje u Budvi* (Budva: Argonaut, 2002), 90, 163.

иако не активно, ипак подржала овај предлог за именовање. На крају је дошло и до битке петицијама (где је 90 незадовољних станара потписало петицију против новог имена, док је предлагач новог назива скупио тек осам потписа, а којима је скоро свима оспорена аутентичност), при чему је, фрустриран упорним одбијањима, одборник ХСП незадовољним грађанима поручио: „Ово није ваша приватна прђија, него јавна површина града Загреба!“⁴⁹⁷ Градски је одборник тако партикуларни интерес своје партије поистоветио са јавним, а негодовање будућих станара новоименованог трга оценио као нелегитимну ускогрудост, прецизно осликавајући односе моћи на релацији грађани-власт при комеморацији јавног простора, и то не само у Загребу. Најпрецизнији индикатор овог односа била је пак чињеница да је до краја године део Ватрогасне и преименован у Трг ХОС.

Но, ако политички ниво одлучивања по питању комеморације простора почесто наступа прилично ауторитативно према грађанима, према неким другим, и то релативно новим актерима конструкције јавног простора је доста флексибилнији. Тако је у Загребу 2003. године, након изградње нове амбасаде САД и приступних саобраћајница у предграђу Бузин, нова улица у којој се амбасада налази названа по америчком председнику Томасу Џеферсону, а предлог је дошао од самих „станара“ - америчких дипломата.⁴⁹⁸ По свему судећи овај предлог је прихваћен без већих двојби, чиме се глас „станара“ Џеферсонове улице показао кудикамо моћнијим од гласа станара бивше Ватрогасне.⁴⁹⁹ Страни елемент као (ненадани) актер комеморације јавних површина још је развидније дошао до изражаја шест година касније у Београду, приликом (ненаданог) обележавања годишњице ослобођења Београда 1944. Скоро па заборављено обележавање 20. октобра изненадно је актуелизовано пошто је о јубилеју у главни град Србије долазио и руски председник Димитри Медвједев, а имајући у виду ондашње ослањање српских власти на Русију као подршку косовској политици, гостопримство је планирано да буде на највишем нивоу. Осим што је запуштено Гробље ослободилаца Београда доведено у ред, овом приликом се дошло и до спознаје да је одређени број одонима повезаних са Црвеном армијом и њеним

---

⁴⁹⁷ „Štimac: Ovo nije vaša privatna prđija.“ Текст на мрежном порталу dalje.com, објављен 16. 4. 2007.

⁴⁹⁸ S. Šimpraga, *н. д.*

⁴⁹⁹ Иако не сасвим моћним, пошто је још један предлог америчких дипломата, да се још једна улица у близини амбасаде назове по Рону Брауну (Ron Brown), америчком секретару за трговину који је погинуо у авионској несрећи крај Дубровника, ипак одбијен – *исто*.

припадницима избрисан из градског страдарија. Ову је спознају домаћој јавности пак изнео амбасадор Руске Федерације у Београду, између осталог рекавши: „Сматрам да је учињена историјска неправда према совјетским војсковођама... У амбасаду стиже велики број молби и писама...у којима се залажу за враћање имена руских хероја београдским улицама.“⁵⁰⁰ И док су апели за враћање имена домаћих хероја београдским улицама који су слати са београдских адреса углавном наилазили на игнорисање власти, молбе и апели упућени са руске адресе су (уз спорадична негодовања због оваквих интервенција из иностранства) прилично промптно узети у разматрање од градских званичника. Тим је поводом градоначелник рекао: „Начелно се слажем с идејом да неке улице које постоје у Београду а које још нису добиле називе, понесу њихова имена... тако да уз консултације заједно можемо да дођемо до решења“.⁵⁰¹ Са или без консултација, решења су нађена већ идуће пролеће, те су три одонима избрисана претходних година (Црвене Армије, Генерала Жданова, Маршала Толбухина) рекомеморисана у до тада неименованим саобраћајницама и на делу Лазаревачког друма.⁵⁰² Најновији (међународни) актери креирања (бео)градског текста су у октобру 2009. допринели и додатној меморијализацији јавног простора постављањем споменика Пушкину у парку крај Вуковог споменика.

Комеморација овакве врсте не мора бити спровођена само као последица притиска или наговора са стране, већ често представља и врсту „топонимске дипломатије“ када се домаћом иницијативом комеморишу проминентне стране личности. Ово је случај и у најновије доба, и то чак и са давањем имена улицама по живим страним политичарима. Тако је у Сарајеву 2010. године парк на Цициковцу назван по турском премијеру Реџепу Тајипу Ердоану, са образложењем да је помогао праведну борбу и одбрану Сарајева и БиХ током рата. Како наводи тадањи председник надлежног кантоналног одбора, иницијатива коју је поднела група интелектуалаца добила је одобрење у органима Кантона, али је мишљење општине Центар (у којој се налази парк) било намерно одлагано услед неслагања општинских руководилаца са оваквим решењем. На крају је Општина дала негативно необавезујуће мишљење, али је упркос томе

⁵⁰⁰ „Rusi traže da se vrati Bulevar Crvene Armije.“ *Blic*, 25. 9. 2009.

⁵⁰¹ L. Gedošević, „Novi bulevari poneće imena ruskih boraca,“ *Blic*, 26. 9. 2009.

⁵⁰² *Решење о промени назива улица на територији градских општина Вождовац, Нови Београд, Чукарица*, Службени лист града Београда 54/14, 12. мај 2010, 56.

Кантон одлучио да парк ипак назове Ердоановим именом. Још необичније именовање спроведено је деведесетих у Трогиру када је једна градска улица, у знак захвалности за признање Хрватске, названа Кол-Геншерова (Kohl-Genscherova) улица, по канцелару и министру иностраних послова СР Немачке Хелмуту Колу и Дитриху Геншеру истовремено. Ово је име улица која води од северних до јужних градских врата носила до пре пет година када је преименована у Градску цесту. Иако у социјалистичкој Југославији именовање јавних површина по живим политичарима из иностранства није било уобичајено, оно је ипак спорадично било спровођено, те су на пример у Београду за живота своје улице добили Георги Димитров и етиопски цар Хаиле Селасије.⁵⁰³ Оваква врста просторно-меморијалног успостављања и јачања међународних веза спроводи се и подизањем споменика знаменитим страним личностима, често и у виду поклона одређене стране земље, као што је у Београду био случај са споменутим спомеником Пушкину, а ускоро се сличан спомен-дар обрео и у Ташмајданском парку у виду статуе Хејдара Алијева, некадашњег председника Азербејџана.

Кип некадашњег азербејџанског лидера нашао је своје место у београдском парку као део инвеститорско-политичког аранжмана који је подразумевао донацију из транскавказске републике за реконструкцију парка, уз истовремену меморијализацију оца садашњег председника ове нафтом богате земље (те одобравање повољног кредита од стране Азербејџана српским партнерима). Србија пак није прва страна земља у којој азербејџански званичници свечано откривају споменике који комеморишу знамените Азербејџанце, а посебно Алијева. Подсећајући на традицију ритуалног размењивања јавне пластике између побратимљених градова, Азербејџан је по смрти Хајдера Алијева почео самоиницијативно да комеморише његову личност преко скулптура у низу иностраних градова, као што су Кијев, Тбилиси и Букурешт, вероватно у сличном пословно-меморијалном аранжману као и у Београду.⁵⁰⁴ Са развијеним култом личности покојног председника који у знатној мери подсећа на совјетско доба, Азербејџан десеминирањем Алијевљевих статуа по Европи као да спроводи

---

⁵⁰³ На основу М. Леко, *н. д.*

⁵⁰⁴ Sergey Rumyansev, „'Deja vu' or 'Policy of Reciprocal Curtsies': Interstate Exchange of Monuments“ (paper presented at The Eleventh Berlin Roundtables on Transnationality: Memory Politics: Education, Memorials and Mass Media, Berlin, October 21 – 26, 2009).

„активну меморијалну дипломатију“, а која у одређеној мери подсећа и на учесталу јавну меморијализацију водећег персоналног „бренда“ некадашњег СССР-а, Лењина, у скоро свим земљама Источног блока. На сличном трагу је споменик Александру Пушкину у Београду – споменички дар који је руски председник донео са собом при посети Србији тек је један од многих статуа Пушкина који долазе заједно са руском спољном политиком. Као поклон градовима домаћинима, а о пригоди посета високих руских званичника, Пушкинове скулптуре свечано су постављене и у градовима као што су Алијевљев Баку, Подгорица, и чак Асмара у Еритреји. Могло би се рећи да оно шта је био Лењин у јавној пластици за СССР и тадашњу зону директног совјетског утицаја, то је сада за Русију Пушкин у главним градовима земаља са којима ова држава покушава да успостави добре односе. Глобализација не само да уводи нове знамените ликове као службено успостављене симболе националне хетерорепрезентације, већ изгледа у појединим земљама условљава и макар повремено јављање иностраних „извозника“ идентитета и сећања као актера конструкције градског текста.⁵⁰⁵

Хијерархија меморијализације

Иако су потенцијални актери креирања градског текста бројни, и чак могу потицати из далека, (домаћа) политичка сфера и даље има одлучујућу улогу у конципирању система знакова на градским улицама. Ово не произлази само из опште чињенице службене верификације одонима кроз надлежне, махом локалне, органе власти, већ и из најчешће прецизне законске регулативе која се тиче означавања јавних површина. У већини помињаних градова бивше Југославије то значи обавезну верификацију имена од стране одборника/заступника градских већа или скупштина (а у Сарајеву кантоналних законодаваца), а у Србији и Црној Гори на пример, и потврду од стране надлежних органа управе на државном нивоу. На овај начин, још од завршетка Другог светског рата, држава фактички

---

⁵⁰⁵ О политикама “меморијалне дипломатије” у САД на примеру преименовања једне њујоршке авеније в. Reuben Rose-Redwood, „Sixth Avenue is now a memory”: Regimes of spatial inscription and performative limits of the official city-text,“ *Political Geography* 27 (2008).

контролише систем ознака који се инсталира у локалним заједницама.⁵⁰⁶ И последња два закона о локалној самоуправи у Србији прописују проверу назива јавних простора од стране државног нивоа управљања: „Скупштина јединице локалне самоуправе доставља статут и дуге акте којима се уређују симболи, празници и називи улица, тргова и других делова насељених места министарству надлежном за послове локалне самоуправе, ради давања сагласности.“⁵⁰⁷ У појединим случајевима изгледа да национална држава не препушта превелику контролу над производњом симболичког простора локалном нивоу, и не само да држава врши надзор над политикама именовања са локалног нивоа (бар у појединим земљама), она се формано назначује и као највиши арбитар о садржају инсталираних назива. Тако актуелни српски закон о локалној самоуправи налаже: „Ако садржина одредби предлога статута јединице локалне самоуправе или других аката о празницима и називима делова насељених места не одговара историјским или стварним чињеницама, ако се њима повређују општи и државни интереси, национална и верска осећања или вређа јавни морал, министарство надлежно за послове локалне самоуправе одбиће, у року од 60 дана од дана пријема предлога статута или другог акта, давање сагласности на те одредбе.“⁵⁰⁸ На овај начин државни органи постају меродавни за оцену симболике која се инсталира на локалном нивоу, и остварују приличну контролу над идеолошком конструкцијом простора под изликом провере историјског или актуелног фактицитета (као да државни органи управе уопште имају капацитет за то), или повреде ширих интереса (што наравно оставља простора за приличну арбитражност).⁵⁰⁹

Државни управни апарат тако у појединим случајевима може сигнификантно утицати на кројење градског текста (што је на пример био и чест случај током деведесетих у Србији када републичке власти под вођством СПС каткад нису одобравале промене назива улица у појединим градовима у којима су

---

⁵⁰⁶ У неким постјугословенским земљама попут Хрватске укинута је верификација оваквих решења на државном нивоу.

⁵⁰⁷ *Закон о локалној самоуправи*, Службени гласник Републике Србије 9/2002, 2002.

⁵⁰⁸ *Закон о локалној самоуправи*, Службени гласник Републике Србије 129/2007, 2007.

⁵⁰⁹ Врло слично ситуацији за социјализма када се друштвени и национални интерес тек камуфлирао у комунистичку терминологију – тако закон из НР Босне и Херцеговине из четрдесетих година налаже: „Не могу се давати имена која би била у супротности са тековинама народноослободилачке борбе и новим државним уређењем.“ - *Закон о именима насељених мјеста и улица и о обилježavanju кућа бројевима*, Службени лист НР Босне и Херцеговине 1/1948, 1948.

опозиционе партије биле на власти), али то директно могу и битне политичке фигуре и кругови који формално не би требали да имају утицај, или да се уопште занимају, за (пре)именовања улица и тргова. Већ је спомињано како је јавно залагање актуелног председника Хрватске да се у Загребу једна улица именује по дану ослобођења града у Другом светском рату довела до именована једне савске обале по 8. мају. Како информант, активист цивилног друштва наводи, иницијатива да се овај датум одонимски обележи у главном граду Хрватске покренута је и раније, и укључивала је осим појединачних и залагања више удружења грађана те конкретних предлога за локације за именску комеморацију, и званичан захтев САБХ, удружења бораца НОБ Хрватске. И док залагања појединаца и удружења често подразумевају постепеност и одуговлачење са решавањем одређеног предлога, јавни позив политичке фигуре каква је председник Републике очито и скраћује процедуре и усмерава надлежне предузетнике идентитета у ком смеру да делују. Шефови држава се понекад и директно укључе у процес (пре)именовања тргова и улица, па је тако почетком деведесетих, у доба када је у Београду почињала обимна ревизија уличног називља, и тадашњи председник Србије показао интерес за овај процес. Према исказу тадашњег председника надлежне градске комисије, он је члановима комисије за именоване улица преко тадашњег градоначелника поручио да је против рестаурације назива улице Краља Петра, и да ознака 7. јула треба да остане уписана у градску топонимију. По свему судећи, тек парцијална рекомеморација старог назива ове улице с почетка деведесетих изгледа је резултат и директне интервенције тадашњег шефа државе. Већ раније је такође наведено како је систематско уклањање улица названих по Титу у градским општинама града Београда у овом периоду спроведено на основу препорука и интервенција из врхова тадашње власти.

Слично томе, и у промењеним, демократским околностима, може доћи до својеврсне „политичке приватизације“ процеса (пре)именовања градских улица. Након петооктобарских промена почеле су се у Београду мењати и многе уличне табле, а једна промена је постала ненадани резултат „меморијалне дипломатије“. Наиме, када је један високи функционер тадашње заједничке државе ишао у посету Словачкој, обећао је својим домаћинима да ће се једна београдска улица именовати по реформском чехословачком лидеру Александру Дубчеку. Из исказа

информаната који су у то време били чланови градске и општинске (земунске) комисије за именовање улица и тргова, произлази да су виши политички кругови као погодну улицу за комеморацију одредили тадашњу Творничку улицу у Земуну, али обе надлежне комисије, и општинска и градска, биле су против оваквог решења из више разлога (између осталог и због чињенице да би се декомеморисао традиционални одоним који је означавао ову улицу од самог њеног трасирања). Зашто је предлагач преименовања инсистирао посебно на овој улици није јасно, но упркос противљењу надлежних предузетника (градског) идентитета са више нивоа формалног ланца одлучивања (земунска комисија за улице и тргове је поднела и жалбу на коначно решење о промени назива улице), политичка воља која происходи из горњих ешалона власти по свему судећи често надјачава и формална правила, макар и у демократском окружењу (и не само у Србији), те је тако Творничка улица изгубила своје име. Могло би се рећи да се и у оваквим случајевима ствара хијерахија друштвене моћи и одлучивања, макар нефомална, при чему у великој мери подсећа на већ изложено гледиште Вујовића и Јелушића о доминацији хијерархизованог над партнерским одлучивањем, а који такође напомињу да се на процесе одлучивања у локалном контексту неизбежно преносе модели одлучивања из глобалног друштва.⁵¹⁰ Слично томе, може се оценити да на процесе одлучивања формално одређених предузетника идентитета града неизбежно утичу и модуси деловања и конкретни актери из виших политичких групација. Да је такав случај зорно у Београду показују брзо именоване улица Александра Дубчека и Плато др Зорана Ђинђића.

Са протоком времена и све већом демократизацијом балканских друштава долази до постепене диверсификације актера изградње урбаног идентитета и по питању креирања градског текста, где се као потенцијални предузетници идентитета и јавног сећања јављају актери у распону од најобичнијих грађана до високих страних функционера – самим тим, и потенцијали за имплементацију властитих идентитетских или меморијалних агенди појединих актера изузетно варирају. Опонирање доминантним дискурсима идентитета и сећања и партиципација у симболичкој конструкцију урбаног простора је могућа, и ово је било присутно у многим савременим друштвима у којима ауторитарна стега није била прејака. По свему судећи, чак и у земљама Источног блока (пре)именовање

---

⁵¹⁰ S. Vujović, M. Jelušić, *н. д.*, 90.

улица и концептуализација јавних спомен-обележја понекад није била искључиво једносмерни процес који је потицао из политичке класе, и повремено је долазило до дијалога између власти и грађанства које је каткад чак исказивало и знатно противљење службеној политици комеморације. Оно што се некада у литератури описивало као изразито „политизовани крајолици“ (*politicised landscapes*) испоставило се да није у много већој мери политизовано или политичко него у западним земљама.⁵¹¹ Облици и исходи таквих опонирања и партиципације су били различити, а у демократским околностима понекад су имали потенцијал да каналишу јавно незадовољство брзим, радикалним или нежељеним изменама у урбаном меморијалном и топонимском наслеђу.⁵¹²

У постјугословенским градовима је слична ситуација – плурални карактер транзиционих друштава омогућава и каналисање и одређени утицај носиоцима мањинских или алтернативних идентитета да утичу на симболичку концептуализацију града, али по свему судећи само до одређене границе. Док се различита питања и противљења везано за јавну меморијализацију и означавање простора најчешће успешно износе у јавности, имплементација, условно речено мањинских и другачијих идентитетских агенди у самом простору је у значајној мери, могло би се оценити и превише, ограничена политичком вољом са различитих нивоа одлучивања. Могло би се рећи да су питања идентитета и колективног памћења, чак и на нивоу означавања јавног простора, често постали ексклузивни домени политике, и то често страначке политике. И док овакво стање не сведочи о неком посебном мањку политичких слобода, оно указује на монополизирање ширих сфера друштвеног живота од стране политике схваћене у најстриктнијем значењу појма. Може се рећи да су питања концептуализације урбане меморијалне баштине и (пре)именовања јавних простора готово па „отета“ од стране политике, где се успоставља прилично јасна и формална и неформална хијерархија моћи у процесу реконфигурације градског текста на чијем су врху формално службене градске власти (а у појединим земљама и државни управни апарат), а неформално водећи политички кругови у земљи, а на дну – обични грађани. Очита су знатна ограничења која се налазе пред

---

⁵¹¹ Katherine Lebow, “Revising the Politicized Landscape: Nowa Huta, 1949-1957,” *City and Society* 1/1-2 (1999).

⁵¹² в. Hermine De Soto, „(Re)Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Past, 1990-1995,” *City and Society* 8/1 (1996).

неполитичким факторима, а посебно обичним грађанима, у процесу одонимске и меморијалне концептуализације града, но то је последица, као што је већ помињано, пресликавања и на овај ниво јавног деловања структура моћи и односа снага са националног нивоа, из целине друштва, где су за већину постјугословенских држава и даље карактеристична изразита политизација друштвене сцене и веома моћне политичке класе.

Слика 26: Улична табла у Дечанској улици у Београду

Слика 27: Улична табла у Светогорској улици у Београду

Слика 28: Протестни плакат на Тргу маршала Тита у Загребу (извор: jutarnji.hr)

Слика 29: Протестни плакат на Авенији Гојка Шушка у Загребу (извор: jutarnji.hr)

Слика 30: Плакати у Булевару др Зорана Ђинђића у Београду

Слика 31: Плакати из уличне акције покрета БИРО у Београду

Слика 32: Улична акција 9. новембра 2009. у Београду

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Тодор Куљић наводи да неолиберални поредак времена почива на поистовећивању садашњице и извесне будућности и оштром раздвајању од тоталитарне прошлости, те да је рестауративни глобализацијски поредак сећања, чији је нулти час обнова пресоцијалистичких вредности, наметнуо конвертитску културу сећања.⁵¹³ Сасвим у складу са овом оценом вођена је и политика јавног простора широм земаља постсоцијализма, где се променама градског текста настојала симболички анулирати послератна историја враћањем градског система симбола на пређашње стање. Слично томе, и у постјугословенским земљама се у замаху опште конверзије, посебно политичке класе, кренуло са трансформацијама крајолика и јавног простора, с тим што се, већ у зависности од конкретне земље (те појединих периода), не могу потпуно прецизно одредити конкретне „пресоцијалистичке вредности“ које се наново уводе. Политичка и идеолошка динамика транзицијских друштава условљава и честу неконзистентност у садржају комеморације која се инсталира у јавни простор. У Србији на пример, према Дубравки Стојановић, тренутни политички поредак формиран након 2000. године и даље је у потрази за својим идентитетом и идеолошком легитимацијом, и то при константном пререструктурирању савезништава међу политичким странкама које покушавају да нађу одговарајућу идеолошку комбинацију која би им осигурала останак на власти. У овом трагању за одговарајућим идеолошким компонентама присутна је и стална потрага за историјским периодима који би се могли представити као нова „златна доба“ на основи којих би се могла конструисати пожељна представа наводно доследне повезаности нових политичких елита са „традицијом.“ Ово тражење „боље прошлости“ обично започиње са избацивањем оних делова историје који не одговарају актуелним властима, који компромитују слику „историјске безгрешности“ нације, или који можда подсећају грађане на нека „срећнија времена.“⁵¹⁴ Како Стојановићева наводи, колико код се недоследним чинио идеолошки профил нових елита, оно што је транспарентно је њихов антикомунизам и напор да се доба социјалистичке

⁵¹³ Т. Кујић, *Kultura sećanja*, 35.

⁵¹⁴ Dubravka Stojanović, „Godina okupacije: slika ‘1945’ u srpskim udžbenicima istorije,” u *Kultura sećanja: 1945*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2009), 266.

Југославије прикаже што је могуће негативније, истовремено минимизирајући или игноришући контроверзне епизоде из Другог светског и ратова деведесетих. То значи да је најновија политичка реинтерпретација ових историјских периода круцијална у процесу изградње жељеног јавног идентитета владајућих политичких елита.⁵¹⁵ Готово исте карактеристике јавних политика скициране у Србији могу се лоцирати и у већини других бивших југословенских земаља, уз одређене специфичности и различите периоде у којима су узеле маха или отпочеле (у Хрватској већ од 1990, у Македонији са почетком власти ВМРО, итд.).

Оно што се кроз читање трансформације градског текста може поближе одредити јесу спомињана „златна доба“, нулте тачке на које се национални дискурс враћа у циљу конструкције савременог идентитета. Рестауративни процес (када се проводи) управо указује на ово, као и садржај комеморативног фонда који се инсталира, пошто се или враћа стање одонимије из пројектованог „златног доба“, или се инсталирају називи који асоцирају на њега. Тако београдска комисија за споменике и називе улица 2001. године одређује⁵¹⁶ да би улицама требало да се врате називи из доба у којима су и обликоване, а то би за језгро Београда био период 1896-1914, а Земун крај 18. и 19. век. Остављајући по страни питање да ли су (тек) у овом периоду обликоване београдске улице, предложени временски одсечци кристално јасно назначују симболички пакет жељене рестаурације: у Београду је то доба пре формирања Краљевине СХС, а након великог преименовања улица из 1895. када су систематски побрисани локални и вернакуларни одоними, а уведени називи са јасним националним конотацијама, значи најзрелије доба српске монархије. У Земуну је пак супротна ситуација: пошто су у истом том периоду земунским улицама царевале аустро-угарске уличне десигнације, за Земун се предлаже период када су великом већином улице носила локална и колоквијална обележја. Слично томе, масовно враћање старих назива у Сарајеву указује на златно доба којем се тежило у том граду. Као што је раније приказано, циљано се враћа одонимима који воде порекло још из отоманског доба, а званично су уписани за аустријске владавине,

---

⁵¹⁵ Исто, 273.

⁵¹⁶ Критеријуми донети 2001, а делимично ревидирани 2003: *Критеријуми за одређивање назива тргова и улица у Београду*, Обрађивач: Секретаријат за културу и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 8. март 2003.

како би се „прескочио“ период обе Југославије када су у сарајевски градски текст уведене ознаке које се у савремено доба у знатном делу босанске јавности препознају као израз српског или хрватског, а у сваком случају небосанског и небошњачког идентитета. Оваквим се (пре)именовањима у Сарајеву, парадоксално, преокренуо уобичајени тренд „национализације“ градског текста, и стање одонима више приближило вернакуларно-традиционалном означавању које у доба аустријске власти није мењано у значајној мери. У Загребу пак враћање појединих старих назива вршено је најчешће као у многим источноевропским земљама, инсталирањем најрецентнијих предратних назива, али се на основу новог одонимског пакета у центру градског текста може видети пожељни историјски оквир за актуелно креирање националног идентитета (барем до 2000. године). Пременовање низа улица око некадашњег Трга хрватских великана деведесетих година јасно указује на комеморативи пакет (а који је типичан и за многе друге градове у Хрватској)⁵¹⁷ који се узимао као национално парадигматичан, а то су у случају загребачких улица хрватски средњевековни владари (тзв. народни владари), односно период последње независне државе пре 1991.

Оваквим одонимским рестаурацијама јасно се показује која се тачка ослонца из прошлости успоставља као репрезентативна за даљу изградњу наново анимираних националних идентитета, барем путем градског текста. Те тачке ослонца су последње националне суверене државе, односно њихов рециклирани имагинариј, у београдском случају Србија до 1914, у загребачком средњевековна хрватска држава, а у специфичном сарајевском, прошлост пре стварања Југославија и перципиране доминације српског и хрватског корпуса. Симболичко повезивање са овим претпостављеним „златним добима“ остварује се раније спомињаном стратегијом „симулације континуитета“, где је природа градског текста управо таква да овакву врсту симулације одлично остварује: нови/стари, или потпуно нови одоними који реперезентују у рецентно доба жељене вредности смештају се у сплет ранијих назива улица чинећи са њима наводно природан континуум, нормализујући и најновији идеолошки допринос урбаној текстури, поготово што већ након кратког времена готово нико ни не поставља питање ко је

---

⁵¹⁷ в. Borislav Grgin, „Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjvjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova,“ *Povijesni prilozi* 3 (2007).

и када инсталирао одеђено име улици или тргу - тада се чини као да је оно одувек ту. Управо овај идентитетски „прескок“ условљава да рестаурација одонима у постјугословенским градовима није комплетна, а нити доследна као у неким другим постсоцијалистичким градовима, пошто овакви поступци, назовимо је „дејугославизације“ градског текста значе реферисање на још даље историјске периоде од тек прекомунистичког доба.

Међутим, у одређеним околностима не постоје никаква готова златна доба из националних историографија, нити одговарајућа историјска одонимија на које се могу ослонити политике градског простора. У градовима као што су Приштина и Бања Лука, у којима се спроводи готово потпуна етнизација градског текста, рестаурација није опција јер она може да асоцира или на старији локални идентитет града, или на доба када је градски текст креиран са циљем да означи вишенационални састав града. У оваквом случају долази и до најмасовнијих преименовања пошто се симболичким средствима сузбијају и памћење социјализма и претходне државе (као и у раније помињаним градовима), и додатно ознаке присуства других етничких заједница, и то готово у целисти. Заправо се процеси реконфигурације градског текста у главним градовима Косова и Републике Српске могу посматрати као живи примери „национализације“ градског текста у европским градовима у 19. веку, а који подразумева и систематско склањање вернакуларних назива улица и тргова, и то у садејству са ширим политикама простора које формирају и нови „национални текст“. Парадоксално, упореде ли се ови градови на пример са Сарајевом, у којем је у значајној мери спроведена рестаурација претходног називља, испада да се политикама простора у службеној националној престоници БиХ увећао број традиционалних одонима чиме локална компонента градског текста јача, а у градовима попут Бање Луке и Приштине она услед масовног инсталирања потпуно нове комеморације готово да се губи. Ово такође сведочи и о труду да се спомен на друге етничке групе склони из градског текста претоница жељених и самопрокламованих етнонационалних ентитета. Могло би се тиме рећи да је трансформација градског текста у градовима бивше Југославије у транзиционом периоду обележена трима уочљивим политикама: декомеморацијом назива који асоцирају на социјализам и НОБ (политика која кореспондира са сличним политикама у неким другим земљама, а која се спроводи у различитиом опсегу у

различitim gradovima), dekomemoracijom naziva koji asociraju na jugoslovensku prošlost (koja je karakteristična za skoro sve nove države, a koja se takođe sprovodi različitim intenzitetom), i dekomemoracijom naziva koji asociraju na druge, često konkurentске etničke grupe (koja je prisutna u nekim gradovima u mañoj mери, a u nekimа представља okosnicu rekonfiguracije gradskog текста). Такође, карактер градског текста на даље остаје националан у својој садржини, а све мање локални имајући у виду градску одонимију, а чему доприноси нова национализација градског текста у транзицији (осим изузетака попут сарајевске рестаурације где је овај поступак, поново, спроведен са циљем промовисања националних вредности кроз нове/старе одониме).

„Црвена нит“ декомеморације је мање-више јасна - стварање временом све веће идентитетске празнине у односу на ратну и послератну историју. Међутим, на место ове „празнине“ не инсталира се увек историјски одонимски „пакет“, или се то чини спорадично. Идентитетска реситуција је у већини градова мањинска и није правило, а у градску топонимију се махом уписују потпуно нови симболи, који покривају изнимно широк спектар појмова и особа. Логично, рестаурација одонима не мора увек бити инструментарна за потребе креирања савременог идентитета, поготово с обзиром на то да трансфер појединих симбола из старијих епоха понекад није смислен у новом контексту. Скуп симбола који се новим комеморативним фондом инсталира у јавни простор готово ни у једној од земаља наследница Југославије није хомоген и конзистентан, за разлику од претходног великог брисања и писања градског текста након ослобођења 1945, када су комунистичке власти прилично прецизно инсталирале јасне и кохерентне симболичке поруке преко одонима и споменика у градовима широм бивше државе. Ово можда произлази из приличног идеолошког еклектицизма нових водећих слојева у транзиционим земљама, односно разноликог састава хегемонских блокова у појединим државама. За разлику од неких других постсоцијалистичких земаља у којима су владајуће елите ипак спроводиле мање-више јасне политике простора, а које су укључивале и снажно подржане друштвене актере који су их спроводиле, као што су конкретне (и привилеговане) групе (државних) уметника, архитеката, научника, политичара у одговарајућим

телима и сл.,⁵¹⁸ у постјугословенским градовима углавном није био такав случај.⁵¹⁹ Може се рећи да доминантни политички кругови мање или више јасно разазнају шта желе да избришу из колективног сећања, односно декомеморишу из јавног простора, али су исто тако прилично несигурни у то шта би тачно требало да створе као нови меморијални наратив, тј. шта и како да комеморишу путем споменика и назива улица. Трагање за победничком идеолошком комбинацијом и одговарајућом официјелном верзијом савремене националне историје (и одговарајућег јавног сећања) је очито и даље у пуном јеку. Декомеморација јасно открива шта се „неће“, а комеморација указује на то да се можда не зна баш до краја шта се „хоће“ - или сме.⁵²⁰ По свему судећи, недоследност и несигурност у појединим аспектима идентитетских политика на националном нивоу преноси се и на ниже разине, међу локалне предузетнике идентитета и сећања – према исказима више чланова тела надлежних за ова питања, рад и одлучивање у надлежним градским комисијама нису увек консензуални, и често долази до знатних мимоилажења по питању многих комеморативних решења.

Чини се као да се многи правци комеморације скривају кроз сет топонима из окриља нове политичке митологије који се не инсталира у центар градског текста, већ опрезно и у тишини на периферију – одонимска ревизија (без реституције) извршава се све чешће са мањом дозом епохализма и јавне прокламације, и наоко без радикалних потеза, те се губи утисак симболичког ратифицирања политичке и друштвене промене. Оваква стратегија увођења одонима на периферије градског текста, са могућношћу да се у одређеном тренутку пребаце у центар (и града и текста), и обратно, дискутована је раније у тексту. Нестанак ознака једног доба из градског простора постепено бива све обухватнији, најпре систематском декомеморацијом из центра града, брисањем симбола одређеног историјског периода из дела града који се перципира као аутентичан и историјски, где се временом „декомеморисани центар“ заправо све више шири, и захвата све веће делове града (укључујући и нове) маргинализујући,

---

⁵¹⁸ Anatoly Khazanov, „Post-Communist Moscow: Re-Building the ‘Third Rome’ in the Country of Missed Opportunities,” *City and Society* 10/1 (1998).

⁵¹⁹ Осим у главном граду Македоније последњих неколико година.

⁵²⁰ На пример, услед политичких неслагања, али и због избегавања прокламацијског ефекта, земунска комисија за именовање улица је 2004. године одбила предлог два члана комисије да се земунска Првомајска улица назове Цара Николаја Другог, а батајничка главна улица Маршала Тита – Драже Михајловића – из разговора са предлагачем и тадашњим чланом надлежне општинске комисије у Земуну.

или у потпуности бришући, појмове који би могли асоцирати на одређено време и систем вредности. Тренд по коме одређени топоними нестају из центра градског текста, а све више бивају одстрањивани и на градским периферијама, води ка постепеном не само маргинализовању, већ и покушају потпуног одстрањивања појединих идентитетских маркера из урбаног идентитета, и не само урбаног, већ посредно и националног – потискивањем конкретних топонима у посебно главном граду, као део склопа идентитетских политика у друштву, одређена епоха и њен симболички пртљак бивају гурани на маргине, или у потпуни заборав, и на разини националног идентитета. Присутно је, како је показано, и све чешће позајмљивање одређених симбола/одонима и између градова, као део трансфера између центра и периферије националног текста са циљем симболичког полагања права на одређени простор. Прва и најчешћа пак стратегија је јасно одонимско обележавање и „заузимање“ центра градског текста, поступак који је иманентан свим историјским епохама и идеологијама, при чему се сигнификантно симболичко обележавање центра града/градског текста не мора нужно спровести великим бројем нових одонима, колико означавањем и преименовањем битнијих и фреквентнијих улица или тргова.

Дубравка Угрешић већ у првој половини деведесетих година прошлог века наводи: „Политичка борба је борба за териториј колективна памћења. С распадом вишенационалне Југославије започео је процес конфискације југославенскога колективног памћења и његове замјене конструктом национална памћења. Рат је само убрзао процес и радикализирао мјере. Данас је, чини се, посао успјешно приведен крају: избрисано је једно памћење за рачун успоставе другога.“⁵²¹ У јеку ратних дешавања и националистичке еуфорије заиста се и чинило да је колективно памћење претходне епохе доживело потпуни крах, укључујући и просторне манифестације таквог памћења. Међутим, са сплашњавањем националног набоја и концем ратова, испоставило се да је комеморативна култура бивше државе у одређеним просторним фрагментима опстала у многим градовима регије. Прежици у виду споменика, одонима, и других просторних ознака и даље су били присутни у јавном простору из низа разлога, међу којима би се могла издвојити чињеница да су без обзира на свеобухватан талас националистичке инскрипције простора од почетка деведесетих, сва постјугословенска друштва,

---

⁵²¹ Dubravka Ugrešić, *Kultura laži*. Zagreb: Kondor, 2002.

иако најчешће ауторитарна и са значајним демократским дефицитом, била бар формално плурална, и да, за разлику од времена од 1945. и касније, идеолошки апарати државе нису имали потпуни увид и контролу над свим сегментима јавног живота, што је остављало одређене нише и за неинструирану конструкцију идентитета и памћења у јавном простору. С друге стране, поједине локалне заједнице и даље су комеморативну симболику пропале државе видели као прикладнији материјал за означавање јавног простора од нових националних имагинарија који су готово редовно подразумевали етнички искључив систем симбола. Истовремено, са одмаком од почетка деведесетих, свеобухватни инжењеринг јавног простора који је систематски уклањао подсетнике на читаву епоху, и то врло блиску, показао се понекад као непотпун, и последњих година долази и до спорадичног враћања нешто раније укинутих просторних ознака, односно долази до рекомеморације. Ова, могли би је назвати, друга рестаурација у транзицији односи се, осим на враћање имена улица појединим личностима, и на обнову раније запуштеног споменичког наслеђа и чак реконституисање јавних репрезентација појединих градова као што је Јајце. Овакви процеси условљени су претпостављеним бенефитима који из њих наводно проистичу, било за локалну заједницу, било за политичку организацију: ако је почетком деведесетих нова политичка и национална легитимација била често заснивана на повратку на пресоцијалистичку симболику и вредности, последњих година појединим политичким и друштвеним актерима позивање на одређене делове социјалистичке митологије служи сличној сврси.

Дуња Рихтман-Аугуштин поступке промене назива загребачких улица и тргова с почетка деведесетих година оцењује једнако ауторитарнима као што је био случај након 1945. године. Што се тиче резултата и обухвата овог процеса и у Загребу и у већини других градова, ова тврдња би се могла оценити тачном. Транзициони креатори градског текста су од претходног система преузели доста тога: већину законодавства везаног за ово питање, начине одлучивања, континуитет у начинима, облицима и самим местима одонимске интервенције у градском тексту, итд. Међутим, ако су по резултатима ови процеси готово истоветни, по околностима ипак нису. Демократски карактер садашњих друштава на Балкану, ма колико био са недостацима и знатним ограничењима, условљава какво-такво учешће јавности у конструкцији градског текста и политикама јавне

меморијализације што је у ранијим епохама свакако било мање могуће. Неполитичких актера у овим питањима, иако са слабијим капацитетима одлучивања и утицаја, све је више, при чему поједини могу извршавати и прилично јак утицај и на пољу меморијалне конструкције простора (као што су на пример привредни фактори у случају Сајмишта, или страни актери приликом помињаних случајева меморијализације), а поједини случајеви у иностранству указују и на евентуалну могућност шире партиципације и утицаја на комеморацију у градском окружењу.⁵²² Предузетници памћења и идентитета све су многобројнији и ван формалних структура власти или одлучивања, па и када немају довољно јак утицај да утичу на преовлађујуће идентитетске политике, барем им је на располагању могућност јавног противљења одређеним политикама простора. Ово је евидентно преко све чешћих јавних акција које се тичу именовања улица и тргова, а који својим називима значајно деле јавност. Обрасци креирања градског текста у савременом добу у знатној мери кореспондирају са оценама Г. Ђерић која главну разлику између изградње сећања у социјализму и постсоцијализму не налази толико у језику и поступцима, колико у доменима изражавања – радикално подељена и партикуларна сећања постоје у оба периода, с тим што су она пре транзиције углавном била конфинирана у приватну сферу, а данас су присутна и у јавној сфери.⁵²³ Очита је диверсификација актера укључених у промене градског текста, али и даље остаје константа одлучујућег утицаја политике, и формалне и неформалне, у одлучивању о оваквим питањима конструкције и града и идентитета. По свему судећи, за одређену промену и пробој у овој области, приближавање политичкој сфери је и даље први услов.

И у савремено доба девиза „Ми градимо град, он гради нас“ може се оценити као тачна, с обзиром да се и идентитетским преустројем простора у знатној мери доприноси и изградњи идентитета становништва, и то не само града самог – градски текст преобликује слику нације и историје, што комуницира културну поруку знатно даље од плочника градских улица. Нове уличне табле се и данас каче, као што је то и раније био случај, са жељом да се „урежу у стену“, али повест показује да се овакве врсте идентитетских интервенција суочавају са изградњом која је од много крхкијег материјала него што је камен – промене у

---

⁵²² H. De Soto, *н. д.*, и J. Jordan, *н. д.*

⁵²³ G. Đerić, *н. д.*, 114

градском тексту ће и убудуће бити присутне, као што су биле и до сада, а какве ће оне бити зависи, између осталог, и од садржаја табли које се тренутно каче на улице градова.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Литература:

Adam, Peter. *Kunst im Dritten Reich*. Hamburg: Rogner & Bernhard GmbH, 1992.

Alderman, Derek. "A Street Fit for a King: Naming Places and Commemoration in the American South." *The Professional Geographer* 52 (2000): 672-684.

Anderson, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.

Andrić, Iris i dr, ur. *Leksikon YU mitologije*. Beograd: Rende, 2005.

Antonijević, Dragana. "Povodom Levi-Strosovog koncepta motiva zaborava: struktura poremećene komunikacije i stilovi mišljenja u tranzicijskoj Srbiji." U *Strukturalna antropologija danas*, urednica Dragana Antonijević, 246-295. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju FF, 2009.

Arbenbright, Robert. "Remaking Moscow: New Places, New Selves." *Geographical Review* Vol. 89, No. 1 (1999): 1-22.

Arsham Kuftinec, Sonja. „Bridging Haunted Places: Performance and the Production of Mostar.“ In *Opening Acts: Performance in/as Communication and Cultural Studies*, edited by Judith Hamera, 81-101. London: SAGE Publications, 2005.

Asman, Alaida. *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: XX vek, 2002.

Azaryahu, Maoz. "German reunification and the politics of street names: the case of East Berlin." *Political Geography* 16/6 (1997): 479-493.

Azaryahu, Maoz. "Renaming the Past: Changes in 'City Text' in Germany and Austria, 1945-1947." *History and Memory* 2/2 (1990): 32-53.

Azaryahu, Maoz. „Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin.“ *Journal of Contemporary History* 21/4 (1986): 581-604.

Azaryahu, Maoz. „The power of commemorative street name.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 14 (1996): 311-330.

Azaryahu, Maoz. "The Purge of Bismarck and Saladin: The Renaming of Streets in East Berlin and Haifa, a Comparative Study in Culture Planning." *Poetics Today* 13/2 (1992): 351-367.

Azaryahu, Maoz, and Kook, Rebecca. "Mapping the nation: Street-names and Arab-Palestinian identity: three case studies." *Nations and nationalism* 8/2 (2002): 195-213.

Bahtin, Mihail, i Vološilov, Valentin. "Marksizem in filozofija jezika: osnovni problem sociološke metode v znanosti o jeziku." U *Marksizmi in jezikoslovje*, uredili Lev Centrih i dr, 21-75. Ljubljana: Agregat, 2005.

Barker, Chris. *Cultural Studies: Theory and Practice*. London: Sage Publications, 2000.

- Bejtić, Alija. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973.
- Belaj, Marijana. "Tito poslije Tita – kip Josipa Broza kao žarište obrednog ponašanja." U *O Titu kao mitu*, uredili Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, 201-220. Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006.
- Бергхолц, Макс. „Међу родољубима, свињама, купусом и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. година.“ *Годишњак за друштвену историју* 2007 (1-3) (2007): 61-82.
- Bernik, Stane, ur. *Ljubljanske ulice*. Ljubljana: Geodetska uprava Skupščine mesta Ljubljane, 1980.
- Bešlagić, Šefik. „Spomenici narodnooslobodilačke borbe u Jajcu i njihova zaštita.“ *Naše starine* sv. 5 (1958): 69-94.
- Bijavica, Alija. "Ulice podjela i razdora." *Most* 174/85 (2004): 13-17.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике и др, 2007.
- Bogdanović, Bogdan. *Urbs & logos*. Niš: Gradina, 1976.
- Богдановић, Бојана. „Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица.“ Докторска дисертација, Универзитет у Београду, 2011.
- Bolin, Goran. "Visions of Europe: Cultural Technologies of Nation-states." *International Journal of Cultural Studies* vol. 9 (2006): 189-206.
- Bowman, Michael, and Phaedra Pezzullo. "What's so 'Dark' about 'Dark Tourism'?": Death, Tours and Performance." *Tourist Studies* 9/3 (2009): 187-202.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. „Zašto pamćenje i sjećanje.“ U *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, 9-18. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Buden, Boris. *Kaptolski kolodvor*. Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002.
- Byford, Jovan. „Semlin Judenlager in Serbian Public Memory.“ www.open.ac.uk/socialsciences/semlin.
- Choay, Françoise. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Cohen, Saul B, and Kliot, Nurit. „Place-Names in Izrael's Ideological Struggle over the Administered Territories.“ *Annals of the Association of American Geographers* 82/4 (1992): 653-680.
- Cresswell, Tim. *Textures of Place*. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Čaldarović, Ognjen. *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Čolović, Ivan. *Bordel ratnika*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.

De Soto, Hermine. „(Re)Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Past, 1990-1995.” *City and Society* 8/1 (1996): 24-49.

Di Lellio, Anna, i Schwandner-Sievers, Stephanie. „The Legendary Commander: the construction of an Albanian master-narrative in post-war Kosovo.” *Nations and Nationalism* vol. 12 issue 3 (2006): 513-529.

Dragosavac, Nebojša. “Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevskom Jugoslavijom.” U *Antifašistički Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, urednik Nebojša Dragosavac, 373-384. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, 2004.

Dulović, Vladimir. “Nazivi beogradskih trgova i ulica kao ogledalo ideologija vladajućih sistema (1848-2003).” U *Zbornik beogradske otvorene škole - Radovi studenata generacija 2002/2003*, urednik Vladimir Pavićević, 63-86. Beograd: BOŠ, 2004.

Ђаповић, Ласта. „Мраморови по Београду – спомен-обележја погинулима.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 57/1 (2009): 239-252.

Ђерић, Грдана. „Postkomunistička izgradnja sećanja: između 'velike priče' i dnevno-političkog mita.“ *Etnoantropološki problemi* n. s. g. 5 sv. 3 (2010): 99-116.

Ђорђевић, Иван. „Трансформација "социјалистичких празника" у транзиционој Србији.“ У *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, уредница Зорица Дивац, 391-406. Београд: Етнографски институт САНУ, 2006.

Ђорђевић, Јован, i dr, ur. *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija, 1975.

Ђорђевић, Mirko. „Vojvodina's Cultural Matrix.“ In *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007-2008*, edited by Pavel Domonji, 32-35. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2008.

Ђурић-Замоло, Дивна и Недић, Светлана. “Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године.” *Годишњак града Београда* 40/41 (1993): 65-106.

Erdei, Ildiko. „Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva.“ U *Kulture u tranziciji*, urednica Mirjana Prošić-Dvornić, 129-136. Beograd: Plato, 1994.

Erdei, Ildiko. „Rocky made in Serbia – globalne ikone i lokalni razvoj (rukopis).“ U *Horror – porno – ennui: kulturne prakse postsocijalizma*, urednice Ines Prica i Tea Škokić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku. U štampi.

Ердеи, Илдико. „Симболичка топографија Панчева.“ У *Архитектура и урбанизам Панчева '94*, уредили Бодан Мрвош и др, 41-52. Панчево: Заједница књижевника Панчева, 1994.

Feldman, David. „Renaming Cities in Bosnia and Herzegovina.“ *International Journal of Constitutional Law* 3/4 (2005): 649-662.

Francois, Etienne. "Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja: Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije." U *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, 219-238. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Frisby, David. „The Metropolis as Text: Otto Wagner and Vienna’s Second Renaissance.“ In *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, editor Neil Leach, 15-30. London: Routledge, 2002.

Гавриловић, Љиљана. *О политикама, идентитетима и друге музејске приче*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.

Гашић, Ранка. „Старо сајмиште у Београду – Judenlager Semlin - место намерног заборав?“ *Историја 20. века* 29/2 (2011): 133-142.

Глигоријевић, Бранислав. „Ужиче од 1945. до 1997.“ У *Ужиче некад и сад*, urednici Miodrag Mičić i Nebojša Danilović, CD izdanje. Užice: Multisoft, 1998.

Годелие, Морис. „Анализа транзиторних процеса.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 38 (1989): 203-215.

Gordi, Erik. *Kultura vlasti u Srbiji*. Beograd: Samizdat B92, 2001.

Grabeljšek, Dragana i dr. (ur.). *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, knj.1. Beograd: Savezni zavod za statistiku – Savremena administracija, 1991.

Gregl, Zoran i dr. *Zagrebačke ulice*. Zagreb: Naklada Zadro, 1994.

Grgin, Borislav. „Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjevjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova.“ *Povijesni prilozi* 3 (2007): 283-295.

Grupa autora. *Memorijalni centar Josip Broz Tito*. Beograd: Memorijalni centar Josip Broz Tito – Jugoslovenska revija, 1984.

Grupa autora. *Monitoring i analiza provedbe kriterija za školske nazive i obilježja*. Banja Luka: Udružene žene, 2008.

Grupa autora. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: IC Komunist – Narodna knjiga – Rad, 1985.

Група аутора. *Улице и тргови Београда 1: А-М*. Београд: Библиотека града Београда, 2004.

Група аутора. *Улице и тргови Београда 2: Н-Ш*. Београд: Библиотека града Београда, 2005.

Gutman, Israel, ed. *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: Macmillan Publishing Company, 1990.

Hall, Stuart, „The Work of Representation.” In *Cultural Representation and Signifying Practices*, editor Stuart Hall. London: SAGE Publications - The Open University, London, 1997.

Hannerz, Ulf. *Exploring the City: Inquiries Toward An Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press, 1980.

Hill, Jonathan, and Wilson, Thomas. „Identity Politics and the Politics of Identities.“ *Identities* 10 (2003): 1-7.

Hodgkin, Katherine, and Radstone, Susannah. „Introduction: Contested Pasts.“ In *Memory, History, Nation: Contested Pasts*, editors Katherine Hodgkin and Susannah Radstone, 1-21. New York: Routledge, 2006.

Hol, Stjuart. „Kome treba identitet.“ *Reč* 64/10 (2001).

Horsman, Stuart. „The Politics of Toponyms in the Pamir Mountains.“ *Area* 38/3 (2006): 279-291.

Huysen, Andreas. „The Voids of Berlin.“ *Critical Inquiry* 24/1 (1997): 57-81.

Huysen, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003.

Ignjatović, Aleksandar. „Otvaranje i popularizacija: Muzej 25 maj i transformacija prostora Dedinja.“ U *Tito – viđenja i tumačenja*, urednica Olga Manojlović Pintar, 601-614. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Игњатовић, Александар. „Политика представљања југословенства: југословенски павиљон на Светској изложби у Паризу 1937. године.“ Годишњак за друштвену историју XI 2-3 (2004): 65-83.

Ignjatović, Aleksandar i Manojlović Pintar, Olga. „Redefinisanje sećanja (1).“ *Helsinška povelja* 115-116 (2008): 32-33.

Ignjatović, Aleksandar i Manojlović Pintar, Olga. „Staro Sajmište i sećanja na Drugi svestki rat: Prostori selektovanih memorija (2).“ *Helsinška povelja* 117-118 (2008): 33-36.

Иванова, Радост. „Паметниците – памет, култ или забрава.“ У *Спомен места – историја – сећања*, urednica Александра Павићевић, 15-21. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.

Ivanova, Radost. *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili!* Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.

Jakovina, Tvrtko. „Tito je mladost, mladost je radost.“ U *O Titu kao mitu*, uredili Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, 165-176. Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006.

Jansen, Stef. „Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj "Balkana"/"Evrope" u Beogradu i Zagrebu.“ *Filozofija i društvo* XVIII (2001): 35-72.

Jansen, Stef. „The streets of Beograd: Urban space and protest identities in Serbia.“ *Political Geography* 20 (2001): 35-55.

Jezernik, Božidar. „Monuments in the Winds of Change.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 22/4 (1998): 582-588.

- Jordan, Jennifer. „Memorial Projects as Sites of Social Integration in Post-1989 Berlin.“ *German Politics and Society* issue 81 vol. 84 no. 4 (2006): 77-94.
- Jordan, Jennifer. *Structures of Memory: Understanding Urban Change in Berlin and Beyond*. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Јовановић, Владан. „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918-1930. године.“ *Годишњак за друштвену историју* г. 4. св. 2-3 (1997): 99-122.
- Juretić, Biserka i dr, ur. *Lijepa si, zemljo moja, meni najdraža*. Rijeka: O. Š. „Bratstvo i jedinstvo”, 1980.
- Kansteiner, Wulf. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies.“ *History and Theory* 41 (2002): 179-197.
- Khazanov, Anatoly. “Post-Communist Moscow: Re-Building the ‘Third Rome’ in the Country of Missed Opportunities.” *City and Society* 10/1 (1998): 269-314.
- Kodrnja, Jasenka. “Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene u nazivima ulica i trgova u RH.” U *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, urednica Jasenka Kodrnja, 81-106. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2006.
- Kolbe, Laura. “Central and Eastern European Capital Cities: Interpreting www-pages – History, Symbols and Identity.” *Planning Perspectives* 22 (2007): 79-111.
- Koonz, Claudia. “Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju.” U *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, 285-312. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Koshar, Rudy. *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870 – 1990*. Berkley: University of California Press, 2000.
- Ковачевић, Иван. „Транзициона легенда о добитницима.“ *Етноантрополошки проблеми* 1(2) (2006): 11-25.
- Kotek, Joel. “Divided Cities in the European Cultural Context.” *Progress in Planning* 52 (1999): 227-237.
- Kovačević, Leonardo i dr, ur. *Operacija: Grad – Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade i dr, 2008.
- Krajnc, Katja. “Težave z našim Titom: analiza kupa kamenja.” U *Tito – stara ikona v novih kontekstih (Kula – posebna izdaja)*, urednik Miha Kozorog, 44-50. Ljubljana: Slovensko etnološko in antropološko združenje Kula, 2006.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kuljić Todor. *Tito – sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2005.
- Lafazanovski, Ermis. „Skopje: Nostalgic Places and Utopian Spaces.“ *Ethnologia Balcanica* 10 (2006): 63-76.

Lavrence, Christine. „'The Serbian Bastille': Memory, Agency and Monumental Public Space in Belgrade.“ *Space and Culture* 8/1 (2005): 31-46.

Лазић, Тања. „Споменик краљу Петру Првом Карађорђевићу.“ У *Спомен места – историја – сећања*, уредница Александра Павићевић, 23-36. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.

Leach, Neil. „The Denazification of Post Revolutionary Berlin and Bucharest.“ In *The Hieroglyphics of Space – Reading and Experiencing the Modern Metropolis*, editor Neil Leach, 15-30. London: Routledge, 2002.

Lebow, Katherine. “Revising the Politicized Landscape: Nowa Huta, 1949-1957.” *City and Society* 1/1-2 (1999): 165-187.

Lebow, Richard Ned. “The Politics of Memory in Post-War Europe.” In *The Politics of Memory in Post-War Europe*, edited by Richard Ned Lebow et al, 1-38. London: Duke University Press, 2006.

Letica, Slaven. *Let iznad kukavičjeg gnijezda*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2007.

Леко, Милан. *Београдске улице и тргови: 1972-2003*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Light, Duncan. “Street names in Bucharest, 1990–1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change.” *Journal of Historical Geography* 30 (2004): 154-172.

Light, Duncan, Ion Nicolae, and Bogdan Suditu. “Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965.” *GeoJournal* 56 (2002): 135-144.

Lindner, Rolf. „The Imaginary of the City.“ In *Contemporary Study of Culture*, 289-294. Wien: Verlag Turia und Kant, 1999.

Low, Setha. „The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City.“ *Annual Review of Anthropology* 25 (1996): 383-409.

Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Београд: Грађевинска књига, 1974.

Low, Setha. „The Secret, the Unspeakable, the Unsaid: Spatial, Disourse, and Political Economic Analysis.“ *City & Society* 13/1 (2001): 161-165.

Лукић Крстановић, Мирослава. *Спектакли XX века: музика и моћ*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2010.

Macdonald, Sharon. „Theorizing Museums: An Introduction.“ In *Theorizing Museums*, edited by Sharon Macdonald and Gordon Fyfe, 1-18. Oxford: Blackwell, 1996.

Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој од 1830. до 1914.“ У *Историја Београда 2*, уредник Васа Чубриловић, 299-334. Београд: Просвета, 1974.

Малешевић, Мирослава. „Европа: криза идентитета.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 54 (2006): 69-86.

Малешевић, Мирослава. „Насиље идентитета.“ У *Културне паралеле: свакодневна култура у социјалистичком периоду*, уредница Зорица Дивац, 11-34. Београд: Етнографски институт САНУ, 2008.

Малетић, Михаило. *Косово*. Београд: Борба, 1973.

Манојловић Пинтар, Олга. „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941-1944 у светлу писања београдске штампе.“ *Годишњак за друштвену историју* 1/1 (1994): 77-90.

Manojlović Pintar, Olga. „Široka strana moja rodnaja“ – Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944 – 1954.“ *Tokovi istorije* 1-2 (2005): 134-144.

Манојловић Пинтар, Олга. „Тито је стена.“ (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века.“ *Годишњак за друштвену историју* 2-3 (2004): 85-100.

Манојловић Пинтар, Олга. „Владарски споменици у Љубљани 1908-1940. године.“ *Годишњак за друштвену историју* г. 4. св. 2-3 (1997): 203-216.

Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svestki rat.“ У *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, uredili Sulejman Bošto i dr, 95-113. Zagreb: Disput, 2008.

Marcuse, Peter. “The Partitioned City in History.” In *Of States and Cities: The Partitioning of Urban Space*, edited by Peter Marcuse i Ronald van Kempen, 11-34. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Marković, Jovan Đ. *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Marković, Jovan Đ. *Gradovi Jugoslavije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1971.

Mihailović, Srećko. „Oduzimanje budućnosti: omladina Srbije u vodama tranzicije.“ У *Mladi zagubljeni u tranziciji*, urednik Srećko Mihailović, 17-38. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 2004.

Mijić, Emilija. „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti.“ *Etnoantropološki problemi* n. s. g. 6 sv. 3 (2011): 763-782.

Миленковић, Бранко Цига. *Београд: људи и улице*. Београд: Беостар, 1998.

Милићевић, Милан Ђ. „Цртице за ранију слику српске престонице.“ *Годишњица Николе Чуића* 22 (1903).

Milo, Daniel. „Street Names.“ In *Realms of Memory: Rethinking the French Past 2*, editors Pierre Nora and Lawrence Kritzman, 362-389. New York: Columbia University Press, 1996.

Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

- Mitrović, Andrej. „Tito je trajao dugo i mnogo je svojih lica pokazao.“ U *VLASTITO iskustvo, past present*, urednik Radonja Leposavić, 217-231. Beograd: Samizdat, 2005.
- Močnik, Rastko. „Tito: majstorstvo popromantizma.“ U *VLASTITO iskustvo, past present*, urednik Radonja Leposavić, 193-206. Beograd: Samizdat, 2005.
- Nemet, Dražen. „Josip Broz Tito – život poslije smrti.“ U *Pamćenje i historija u Srednjoistočnoj Europi*, 170-172. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, 2006.
- Nikolić, Dragan. „The Use and Abuse of Heritage: The Old Bridge in Post-War Mostar.“ *Ethnologia Scandinavica* 38 (2008): 94-103.
- Nikolić, Kosta. „I posle Tita – Tito. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980-1990.“ U *Tito – viđenja i tumačenja*, urednica Olga Manojlović Pintar, 760-778. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Нишкановић, Мирослав. „Етнички састав становништва Бањалуке крајем 19. и почетком 20. века.“ У *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, urednik Никола Пантелић, 175-186. Београд: Етнографски институт САНУ, 1998.
- Nora, Pierre. „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta.“ U *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, 21-44. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Ože, Mark. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.
- Palmberger, Monika. „Renaming of Public Space: A Policy of Exclusion in Bosnia and Herzegovina.“ *MMG Working Paper* 12-02 (2012): 8-26.
- Пашић, Милутин. „Тридесет година Ужице носи Титово име.“ *Ужички зборник* 5/1976(1976): 5-22.
- Павићевић, Александра. „Споменици и/или гробови – Сећање на смрт и/или декорација.“ У *Спомен места – историја – сећања*, urednica Александра Павићевић, 47-62. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.
- Pavlaković, Vjeran. „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990. – 2009.“ U *Kultura sjećanja 1945*, urednik Tihomir Cipek, 167-194. Zagreb: Disput, 2009.
- Pesonen, Pekka. „Semiotics of a City.“ In *Texts of Life and Art*, 129-145. Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, 1997.
- Petrović, Mina. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2009.
- Potkonjak, Sanja, Pletenac, Tomislav. „Grad i ideologija: „Kultura zaborava“ na primjeru grada Siska.“ *Studia ethnologica Croatica* 19 (2007): 171-198.
- Прелић, Младена. „Етнички идентитет – проблем теоријског одређења.“ *Гласник Етнографског института САНУ* 49 (2003).

Прелић, Младена. „Србија у Европи? Митови и реалност на почетку 21. века.“ У *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, уредница Зорица Дивац, 29-49. Београд: Етнографски институт САНУ, 2006.

Priester, Boris. *Odlikovanja*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1984.

Прошић-Дворнић, Мирјана. „Модели 'ретрадиционализације': пут у будућност враћањем у прошлост.“ *Гласник Етнографског института САНУ XLIV* (1995): 293-309.

Puhovski, Žarko. „Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnog identiteta.“ *Reč* 61/7 (2001).

Pušić, Ljubinko. „Urbani život i prepoznavaje društva.“ *Sociologija sela* 43 (2005): 751-768.

Пушкар, Војислав. *Улице Новог Сада 1745-2000*. Нови Сад: Прометеј, 2001.

Radaru, Nadege. „The Political Uses and Social Lives of ‘National Heroes’: Controversies over Skanderbeg’s Statue in Skopje.” *Suedosteuroopa* 04/2008 (2008): 528-555.

Radojević, Danilo. *Beograd i njegove ulice*. Beograd: Turistička štampa, 1966.

Radovani, Ivana. “Извјештавање о Дану младости: медијска порука у повјесној представи.” У *О Титу као миту*, уредили Невена Шкрбић Алемпјевић и Кирсти Матхиесен Хјемдаhl, 419-444. Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006.

Радовић, Срђан. „Градски простори од места до неместа и *vice versa*: случај београдског Старог сајмишта.“ У *Спомен места – историја – сећања*, уредница Александра Павићевић, 145-160. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.

Rajković, Marjeta. „Uspon i pad jednog političkog mjesta iz perspektive lokalnog stanovništva.“ У *О Титу као миту*, уредили Невена Шкрбић Алемпјевић и Кирсти Матхиесен Хјемдаhl, 121-145. Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006.

Renan, Ernst. “What is a Nation.” In *Nation and Narration*, editor Homi Bhabha, 8-22. London: Routledge, 1990.

Repe, Božo. „Vzrok za spopad med JLA in Slovenci.“ *Vojaška zgodovina* 1/05 (9) (2005).

Rihtman-Auguštin Dunja. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.

Robinson, Guy M, Engelstoft, Stan, and Pobric, Alma. „Remaking Sarajevo: Bosnian Nationalism after the Dayton Accord.“ *Political Geography* 20 (2001). 957-980.

Roksandić, Drago. “Братство и јединство у политичком говору југословенских комуниста 1919-1945. године.” У *Тито – виђења и тумачења*, уредница Олга Мановић Пинтар, 28-42. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Rose-Redwood, Reuben. „'Sixth Avenue is now a memory': Regimes of spatial inscription and performative limits of the official city-text.“ *Political Geography* 27 (2008): 875-894.

Rumyansev, Sergey. „'Deja vu' or 'Policy of Reciprocal Curtsies': Interstate Exchange of Monuments.“ Paper presented at The Eleventh Berlin Roundtables on Transnationality: Memory Politics: Education, Memorials and Mass Media, Berlin, October 21 – 26, 2009.

Samardžija, Marko. „Promjene imena hrvatskih naseljenih mjesta od mjeseca travnja do kraja godine 1941.“ *Folia Onomastica Croatica* 12-13 (2003-2004): 425-432.

Scarboro, Cristofer. “Socialist Humanism on Tour: - Monuments, Public Spaces and Subjectivity in Haskovo, Bulgaria.” *Ethnologia Balkanica* 10 (2006): 77-90.

Siegel, A. W. and S. H. White. „The Development of Spatial Representations in Large-Scale Environments.“ *Advances in Child Development and Behavior* vol. 10 (1975): 10-55.

Simić, Marina. „EXIT u Evropu: Popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji.“ *Kultura* 116/117 (2006): 98-122.

Симић, Марина. „Конструкција идентитета једног фудбалског клуба.“ *Гласник Етнографског института* 52 (2004): 67-80.

Sladović, Eugen. „Bosna i Hercegovina.“ U *Hrvatska enciklopedija*, sv. III, 105-168. Zagreb: Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1942.

Smith, Neil. „Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija.“ U *Operacija: Grad*, uredili Leonardo Kovačević i dr, 60-85. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade i dr, 2008.

Smlatić, Sulejman. “Geografske regije.” U *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina*, uredili Muhamed Filipović i Alojz Benac, 61-76. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.

Spasić, Ivana i Pavićević, Đorđe. „Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu.“ *Sociologija* 39/1 (1997): 73-93.

Стаменковић, Србољуб Ђ, ур. *Географска енциклопедија: насеља Србије*, том 2. Београд: Географски факултет и др, 2002.

Stanić, Jelena, Šakaja, Laura, i Slavuj, Lana. „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova.“ *Migracijske i etničke teme* 25/1-2 (2009): 89-124.

Стевановић, Лада. “Реконструкција сећања, конструкција памћења – Кућа цвећа и Музеј историје Југославије.” У *Спомен места – историја – сећања*, уредница Александра Павићевић, 101-116. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.

Stojanović, Dubravka. “Godina okupacije: slika ‘1945’ u srpskim udžbenicima istorije.” U *Kultura sjećanja: 1945*, uredili Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, 265-274. Zagreb: Disput, 2009.

Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт: Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.

Šćekić, Milan. „Živjeti na trgu.“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987): 8-9.

- Šimpraga, Saša. *Zagreb, javni prostor*. Zagreb: Porfirogenet, 2012.
- Škrbić Alempijević, Nevena i Kirsti Mathiesen Hjemdahl, ur. *O Titu kao mitu*. Zagreb: FF press i Srednja Europa, 2006.
- Škreblin, Mladen. „Kost u grlu grada.“ *Čovjek i prostor* 9/1987 (1987): 22-24.
- Šunjić, Marko. „Jajce.“ U *Enciklopedija Jugoslavije* sv. 4, 447-448. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960.
- Tadić, Svetozar i Dragoljub Đurović (ur.). *Tako je stvorena Titova Jugoslavija*. Jajce: Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i dr, 1983.
- Tardozi, Benedetto. „Spomenik Josipu Brozu Titu u Zagrebu.“ *Čovjek i prostor* 6/1987 (1987): 6-12.
- Till, Karen. „Political Landscapes.“ In *A Companion in Cultural Geography*, edited by James Duncan et al, 347-364. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Тимотијевић, Милош. „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета.“ *Годишњак за друштвену историју* 7/2-3 (2000).
- Tuan, Yi Fu. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.
- Turnbridge, J. E, and Ashworth, John. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. New York: John Wiley and Sons, 1996.
- Ugrešić, Dubravka. *Kultura laži*. Zagreb: Kondor, 2002.
- Ugrešić, Dubravka. „Spomenik poljskom vodoinstalateru.“ *Reč* 75/21 (2007).
- Васева, Валентина. „Погребенија на политици през постсоцијалистически период – българио-сърбски паралели.“ У *Постсоцијалистическата всекидневна култура в Българија и Сърбија*, уредили Ана Лулева и др, 70-82. Софија: Етнографски институт с музей – БАН, 2009.
- Velikonja, Mitja. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Veselinović, Bojana. „Žene po kojima su nazvane ulice Beograda.“ U *Feminominalni Beograd: Beograd iz ženskog ugla 2005/6*, uredile Dragica Vukadinović i Nataša Teofilović, 9-21. Beograd: Indok centar, 2006.
- Вучетић, Радина. „Побеђени 'Победник'.“ *Годишњак за друштвену историју* 6/2 (1999): 110-123.
- Вучинић, Весна. „Антропологија у дивљим насељима; поглед на Старо Сајмиште у Београду.“ *Гласник ЕИ САНУ XLIV* (1995): 168-184.
- Вучинић, Весна. *Просторно понашање у Дубровнику*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1999.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета, 1988.

Vujović, Sreten. *Grad i društvo*. Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije, 1982.

Vujović, Sreten. „Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada.“ *Sociologija* 54/1 (2012): 105-122.

Vujović, Sreten, Jelušić, Mato. *Ko odlučuje u Budvi*. Budva: Argonaut, 2002.

Vuković, Slobodan. *Crna Gora, Tito*. Podgorica: SUBNOR Crne Gore, 2010.

Wells, Karen. „The Material and Visual Cultures of Cities.“ *Space and Culture* Vol. 10. No. 2 (2007): 136-144.

Woodward, Kathryn. Introduction. In *Identity and Difference*, editor Kathryn Woodward, 1-6. London. Sage Publications – Open University Press, 1997.

Young, James. “The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today.” *Critical Inquiry* 18/2 (1992): 267-296.

Young, James. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press, 1993.

Зографски, Димче и др, ур. *Имињата на улиците на Скопје*. Скопје: Комисијата за именување на улици на Собранието на град Скопје, 1980.

Жикић, Бојан. „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија.“ *Етноантрополошки проблеми* 2/1 (2007): 73-107.

Службене одлуке, закони и остала акта:

Детални урбанистички план споменичког комплекса „Старо Сајмите,“
Службени лист града Београда 2/1992, 14. фебруар 1992, 79-85.

Измене и допуне критеријума за одређивање назива тргова и улица у Београду,
донете на седници Комисије за споменике и називе улица и тргова одржаној 28. 3.
2003.

Izvešće o provedbi Kriterija za nazive škola i školskih simbola, Odbor za koordinaciju provedbe privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih prava i potreba djece povratnika, 2007. godina, <http://www.oscebih.org/documents/8503-cro.pdf>.

Концепт резервног фонда назива улица. Скупштина града Београда и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 1998.

Kriteriji za nazive škola i školskih simbola, Odbor za koordinaciju provedbe privremenog sporazuma o zadovoljavanju posebnih prava i potreba djece povratnika, 2003. godina, <http://www.oscebih.org/documents/2423-cro.pdf>.

Критеријуми за одређивање назива тргова и улица у Београду, Обрађивач: Секретаријат за културу и Комисија за споменике и називе тргова и улица, Београд, 8. март 2003.

Нова имена улица, Општинске новине г. 61 бр. 1-12, јануар, фебруар и март 1943.

Одлука (Народног одбора Града Београда), Службени гласник Народног одбора Града Београда бр 21-22 г. 3, 31. мај 1947.

Одлука о преименовању улица и тргова у граду Mostaru, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 1-2 g. 4, februar 1995, 9, 10.

Одлука о преименовању улица и тргова у граду Mostaru, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 5 g. 4, мај 1995, 16.

Одлука о промени и давању назива улицама, пролазима и трговима који немају званичне називе, Службени гласник Народног одбора Града Београда г. 4 бр. 7, 14. фебруар 1948, 45-51.

Одлука о промени и давању назива улицама и трговима у Земуну, Службени гласник Народног одбора Града Београда г. 4 бр. 15-16, 17. април 1948, 106.

Одлука о промени имена Основне школе „Јосип Броз Тито“, Службени лист Града Београда 24, 4. децембар 1991, 1635.

Одлука о промени назива мјеста "Korenica" и "Titova Korenica", Zbornik zakona, uredaba i naredaba g. 1 sv. 9, Narodne novine, Zagreb 1945.

Osnovne škole u AP Vojvodini (prema opštinama i jezicima vaspitno-obrazovnog rada), Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu, Novi Sad 2006.

Предлог решења о промени назива улица на територији градских општина: Звездара, Палилула, Савски Венац, Врачар, Вождовац, Земун Чукарица и Раковица. Обрађивач: Секретаријат за културу, Београд, 2002.

Препорука о давању имена местима, улицама, привредним организацијама, установама и друштвеним организацијама, Службени лист ФНРЈ бр. 39, г. 9, 23. септембар, 1953.

Промена назива улица у Београду, Службени гласник Београда 16, 20. април 1946.

Решење о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град, Службени лист града Београда 8/1992, 15. мај 1992.

Решење о промени имена улица и тргова у Београду, Службени лист града Београда 5/1992, 21. март 1992.

Решење о промени назива улица на територији градских општина Вождовац, Нови Београд, Чукарица, Службени лист града Београда 54/14, 12. мај 2010, 56.

Закон о давању назива местима, трговима и улицама, јавним установама и предузећима на територији Србије, Службени гласник Србије 44/1945, 1945, 778.

Закон о именима насељених мјеста и улица и о обилеживању кућа бројевима, Službeni list NR Bosne i Hercegovine 1/1948, 1948, 5-6.

Закон о локалној самоуправи, Службени гласник Републике Србије 129/2007, 2007.

Закон о локалној самоуправи, Службени гласник Републике Србије 9/2002, 2002.

Закон о подручјима жупанија, градова и опćина у Republici Hrvatskoj, Народне новине бр. 10/1997, 30. јануар 1997.

Закон о престанку важења Закона о о промјени имена града Подгорице у Титоград, Службени лист Републике Црне Горе 13/92, 1992.

Закон о промјени имена града Подгорице у Титоград, Службени лист НР Црне Горе бр. 14, 1. август, 1946.

Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита, Службени лист СФРЈ бр. 51 г. 40, 28. септембар 1984.

Новински чланци и вести:

Albreht, Matjaž. „Sodišće odločilo, da poimenovanje Titove ceste ni ustavno.“ *Delo*, 4. oktobar, 2011.

„Alimpić: Grad traži rešenje za Staro sajmište.“ Tekst agencije *Beta* objavljen u: *Danas*, 7. novembar, 2007.

Анојчић И, и др. “Заседање Народне скупштине Републике Србије.” *Политика*, 25 јул, 1991.

Bonković I. „Legenda sa Marjana otišla u povijest.“ *Slobodna Dalmacija*, 30. novembar, 1991.

Свијић, Zoran M. „Kosovska katedrala, najveća na Balkanu.“ *Danas*, 3. februar, 2011.

Чоковић, Осман. „Враћена звијезда, али Тита нема.“ *Побједа*, 18. мај, 2008.

Ћоловић Ivan. „Svi smo mi pomalo Turci.“ *Vreme*, 12. april, 1993.

Д. Д. „Пријестоница чува Тита од заборав.“ *Побједа*, 30. јул, 2007.

„Da li Kosheen smeju da sviraju u Posejdonu?“ MTS Mondo – internetski portal (mtsmondo.com), arhiva vesti 23. oktobar, 2007.

Dakić, Mile. “Hronika Republike Srpske Krajine.” Na internetskoj stranici tvorac-grada.com, stranici pristupljeno decembra 2011.

Dragojević, Rade. „Između 8. maja i 9. svibnja.“ *Novosti*, 25. 4. 2012.

Gedošević, L. „Dragan Mance i Milan Mladenović dobili ulicu i trg.“ *Blic*, 16. jun, 2011.

Gedošević, L. „Novi bulevari poneće imena ruskih boraca.“ *Blic*, 26. 9. 2009.

Grozđanić, Dragan. „Predizborno šuškanje.“ *Novosti* 562, 24. 9. 2010.

Ivančević, Radovan. „Mjesto najbližeg susreta.“ *Vjesnik*, mart, 1985.

- J. Д. М. „Називи по делу, а не идеологији.“ *Глас јавности*, 10. април, 2002.
- J. Л. „Мађари 'заузели' град.“ *Глас јавности*, 1. март, 2004.
- J. Т. „Rušenje "Bratstva i jedinstva"“ *Danas*, 23. jun 2010.
- Jergović, Miljenko. „Ulica sa viškom povijesti: Kako sam mijenjao ime ulice Vase Miskina.“ *Dani* br. 354, 26. 3. 2004.
- „Juče logor, danas koncerti.“ B92 internetski portal (b92.net), arhiva vesti 26. oktobar, 2007.
- Ka. L. „Štajerska vpadnica bo Titova cesta.“ *Delo*, 20. april, 2009.
- Katana, Gordana. „Nekad bio Gornji Šeher, danas Srpske Toplice.“ *Oslobođenje*, 2. jul, 2007.
- Kečkemet, Duško. „Klipove pod kipove.“ *Feral Tribune*, 16. avgust, 2006.
- Kovačević, J, Špoljar M. „Pokojni ministar obrane Gojko Šušak ostaje bez svoje avenije.“ *Večernji list*, 13. 4. 2010.
- Marinković, Gojko. „Tuđmanova verzija pomirenja,“ novinski tekst na mrežnom portalu novinske agencije AIM, 17. novembar 1993, adresa aimpress.ch, arhiva vesti za novembar 1993, stranici pristupljeno u septembru 2009.
- Marković, Stjepan. „Odbor: Trg maršala Tita ostaje u središtu Zagreba.“ Tekst na mrežnom portalu zagrebancija.com, objavljen 8. decembra, 2011, stranici pristupljeno u decembru 2011.
- Mastnak, T. „Spomini na tovarštvo,“ *Delo*, 22. maj, 2005.
- Milanović Hrašovec, Ivana. „Uloge u srpskoj istoriji.“ *Vreme* br. 866, 9. avgust, 2007.
- Milenković, Nebojša. „Tito: moć slike ili slika moći.“ *Pobjeda*, 30. april, 2011.
- Milojević, Mikica. „Od Kraljevića Marka do McDonald's hamburgera.“ *Republika*, 1-15. septembar, 2001.
- Mirosavljević, B. „Autoput bratstva i jedinstva,“ *Građanski list*, 31. mart, 2008.
- Mr. П. „Подгорица уместо Титограда.“ *Побједа*, 3 март, 1992.
- О. Р. „Žele da izazovu sukob DS i SPS.“ Tekst na internetskom portalu dnevnika *Blic* (blic.rs), arhiva vesti 26. maj, 2008.
- „Odbijen prijedlog za preimenovanje: Tito neće izgubiti svoj trg u Zagrebu.“ *Jutarnji list*, 8. decembar, 2011.
- „Отворена изложба "Холокауст у Србији 1941-1944.“ *Глас јавности*, 28. јануар, 2012.
- Paun, Milan. „Školama imena umjetnika i branitelja.“ *Vukovarske novine*, 11. januar, 2008.

- Pavković, J. „Najveći zvonik u Hrvata od jučer u Mostaru.“ *Večernji list*, 10. avgust, 2001.
- Pečauer, Marko. „Anketa Dela: Titove ulice in trgi naj ostanеjo.“ *Delo*, 10. oktobar, 2011.
- Rejić, Voјana. „Kultura sećanja i politika zaborava.“ *Vreme* br. 866, 9. avgust 2007.
- Peјовић Б. „Уклоњен споменик Јосипу Брозу.“ *Политика*, 28. август 1991.
- Perica, Silvana. „Josipović: Vratite Zagrebu ulcu 8 maja.“ *Večernji list*, 29. januar 2011.
- „Погорица, опет.“ *Побједа*, 8. јануар 1990.
- Ponoš, Tihomir. „Dio lokalnih vlasti ne vidi razloga za promјenu naziva.“ *Vjesnik*, 20. septembar, 2004.
- „Preimenovane ulice i тргови u Mostaru.“ *Slobodna Dalmacija*, 25. februar, 1995.
- Прелевић, М. Ђ. „Толеранцијом на страдање.“ *Вечерње новости*, 6. новембар, 2007.
- Радека, Д. „Нових 26 имена.“ *Вечерње новости*, 3. април, 2003.
- Risojević, Ranko. „Kako su mijenjani nazivi ulica u Banja Luci: Adresa nepoznata.“ Novinski tekst na mrežnom portalu novinske agencije AIM, 4. novembar 1997, adresa aimpress.ch, arhiva vesti za novembar 1997, stranici pristupljeno u decembru 2010.
- „Rusi traže da se vrati Bulevar Crvene Armije.“ *Blic*, 25. 9. 2009.
- „Ruše i vraćaju Tita iz inata.“ Tekst agencije *Fonet* na portalu b92.net, arhiva za 2. jun 2007.
- Sinovčić, Dean. „Trg žrtava fašizma ваћа se u središte Zagreba odakle je prije deset godina izbrisan?“ *Vjesnik*, 23. 02. 2010.
- „Spomenik nevinim žrtvama ratova biće izgrađen na Savskom trgu.“ Tekst na mrežnom portalu blic.rs, arhiva vesti za 29. januar 2012, stranici pristupljeno u januaru 2012.
- Stojić, Mile. „Cafe nostalgia: Jajce, na ruševinama utopije.“ 13. јун 2011. Текст на интернетском порталу maribor2012.info, страници приступљено у јулу 2011.
- Stojić, Mile. „Čudna jada od kraljevskog grada.“ *Dani* br. 218, 10. avgust 2011.
- „Svečanost u znaku prebroјavanja krvnih zrnaca.“ *Nepokoreni grad* br. 1, siječanj, veljača, ožujak 2011.
- Šagolj, Zoran. „Otišao si Josipe, ostala je tuga.“ *Slobodna Dalmacija*, 1. decembar, 2001.
- Šajinović, Dejan „Čije je Obilićevo – čiji je Mejdan?“ Tekst na mrežnom portalu *Deutsche Welle*, dw.de, objavljen 23. februara 2009, stranici pristupljeno u decembru 2010.
- Шаренац, Д. Р. „Нови раздор на крсту.“ *Вечерње новости*, 8. април, 2008.

- Šikanjić T, i dr. „Omladinska najčešća ulica.“ *Nezavisne novine*, 27. oktobar, 2007.
- Španović, Sanjin. „Više od 57 posto građana želi Titov trg u Zagrebu.“ Tekst na mrežnom portalu zagrebancija.com, objavljen 17. oktobra, 2011, stranici pristupljeno u decembru 2011.
- „Španski trg u Mostaru.“ *Oslobođenje*, 13. oktobar, 1995.
- „Štimac: Ovo nije vaša privatna prćija.“ Tekst na mrežnom portalu dalje.com, objavljen 16. 4. 2007, stranici pristupljeno u decembru 2011.
- Tasić, S. „Koncert ne može, a boks meč može.“ *Blic*, 14. decembar, 2007.
- Tasić, S. „Staro Sajmište će obasjati nova svetlost.“ *Blic*, 22. april, 2008.
- „Tito se vratio na Dečić.“ *Vijesti*, 26. april 2007.
- „Titovo Velenje pozna samo eno pot – Titovo pot.“ *Naš čas* let. 17. št. 41 (603), 15. oktobar, 1981.
- Torbarina, Tanja. „Povratak Supersonika: Od Krležina Gvozda do Šuvarova Zagvozda.“ *Danas*, 3. 4. 1990.
- Trivić, Branka. „Vlast meša žrtve i zločince.“ Чланак на мрежној страници радија *Слободна Европа* (danas.org), 11. јануар, 2010. Страници приступљено у марту 2010.
- „У Ужицу враћају Титов споменик.“ Текст агенције Танјуг, *Глас јавности*, 5. мај, 2010.
- „Улица antifašističke borbe.“ Vest агенције *Beta* на интернетском portalу *B92* (b92.net), arhiva vesti 19. oktobar, 2007.
- „Velenje je zopet Velenje.“ *Naš čas* št. 28, 26. juli, 1990.
- Vučenović B. „Inicijativa za vraćanje predratnih naziva ulica.“ *Nezavisni list*, 13. jul, 2007.
- Вуковић, Миодраг. „Цртеж града.“ *Побједа*, 5. март 1992.
- Vuković, Z. „Česte promene ulica zbunjuju građane.“ *Danas*, 15. avgust, 2006.
- Vurušić, Vlado. „Niti jedan dio BiH ne smije se odcjepiti.“ *Jutarnji list*, 26. februar 2009.
- Vušković, I. „Imena opet kao nekad.“ *Danas*, 6. april, 2002.
- „Zagreb: Građani prosvjedovali protiv Tita, Čičak ukorio štovatelje Pavelića.“ *Slobodna Dalmacija*, 5. 5. 2012, tekst na mrežnom portalu slobodnadalmacija.hr, arhiva za 5. maj 2012, stranici pristupljeno u maju 2012.

Картографски извори (мапе, планови, тлоцрти):

Banja Luka – plan grada, Merkur-SV. Beograd 2006.

Banja Luka: plan grada, NIP Glas. Banja Luka 1979.

Harta e Prishtinës, Enti për punë gjeodezike dhe fotogrametrike. Prishtina 2002.

Najnoviji nacrt Zagreba, T. J. Vuketić. Zagreb, 1934.

План града Скопља (са новим називима улица), Задужбинска штампарија Вардарске бановине „Немања“. Скопље, 1932.

Подгорица – мапа – 1:2500. У књизи *Црна Гора 1941-1945*, Титоград: Побједа, 1966.

Pristina map, Sheet NK 34-5 U.S. Army Map Service, Corps of Engineers 1995.

Priština: plan grada, Jedinstvo. Priština 1996.

Sarajevo – plan grada, Sejtarija izdavačka kuća. Sarajevo 1999.

Sarajevo – plan grada, Europcar UNIS tours. Sarajevo 1990.

Zagreb, мапа 1:13000, Cartographia. Budapest 1996.

Zagreb, мапа 1:20000, Trsat Polo d. o. o. Zagreb 2009.

Zagreb, plan grada i Popis ulica i trgova grada Zagreba, Gradski narodni odbor. Zagreb 1947.

Zagreb: plan grada sa svim općinama, Grafički zavod Hrvatske. Zagreb 1989.

Мрежне странице:

beograd.rs, службена мрежна страница града Београда, страници последњи пут приступљено у децембру 2011.

biro.org.yu, мрежна страница Групе БИРО, страници приступљено у децембру 2008.

geoportalszagreb.hr, „Zagrebačka infrastruktura prostornih podataka“, службена мрежна страница Града Загреба са просторним подацима и мапама о граду, страници последњи пут приступљено у новембру 2011.

grupaspomenik.wordpress.com, мрежна странице Групе *Споменик*, страници приступљено у марту 2010.

istocnailidza.net, службена мрежна страница општине Источна Илица, страници приступљено у фебруару 2010.

open.ac.uk/socialsciences/semclin, мрежна страница пројекта „Semlin Judenlager in Serbian Public Memory“ Јована Бајфорда, страници приступљено у октобру 2009.

opstinains.net, службена мрежна страница општине Источно Ново Сарајево, страници приступљено у фебруару 2010.

planplus.rs, мрежна страница дигиталне мапе Србије, страници приступљено у јануару 2012.

prishtina-komuna.org, службена мрежна страница општине Приштина (Komuna e Prishtinës), страници приступљено у новембру 2009.

sarajevo.ba, службена мрежна страница града Сарајева, страници приступљено у фебруару 2010.

starosajmiste.info, мрежна страница пројекта „Посета Старом Сајмишту“, страници последњи пут приступљено у јануару 2012.

stat.si/krajevnaimena, мрежна страница Статистичког уреда Републике Словеније, база података имена насеља и улица, страници приступљено у децембру 2011.

Аудиовизуелни извори (документарни филмови, радијске и телевизијске емисије):

Byford, Jovan. „Савршена олуја.“ Разговор за радио емисију *Пешчаник*, 1. фебруар, 2008.

„Duhovi Zagreba“, документарни филм, редитељ Јадран Бобан, продукција Бројка Production – HRT, 2009.

„Jugoslavija 1990“, телевизијска емисија, продукција Хрватске ТВ, децембар 1990.

„Нестанак хероја“, документарни филм, редитељ Иван Мандић, продукција Академски филмски центар Дом културе Студентски град, 2009.

„Порађање нације“, документарни филм, редитељ Момир Матовић, продукција Зета филм, 1998.

„Сајмиште, историја једног логора“, документарни филм, редитељ Марко Поповић, продукција ТВ Б92, 2009.

ПОПИС СЛИКА

Слика 1: Одлука о именовању београдских улица по Јосипу Брозу Титу (извор: Службени гласник Народног одбора Београда 3/21-22, 31. 5. 1947.)

Слика 2: Проглас Народног одбора о преименовању Ужица у Титово Ужице (извор: Ужички зборник 5/1976)

Слика 3: Проглас Скупштине општине о преименовању Велења у Титово Велење (извор: *Naša čas* 17/41, 15.10. 1981.)

Слика 4: Аугустинчићев кип Јосипа Броза Тита (оригинал и одливци), са лева на десно: Кумровец (извор: mdc.hr/kumrovec), Велење (извор: velenje.si), круг Музеја историје Југославије у Београду, Сарајево, ентеријер Музеја АВНОЈ у Јајцу.

Слика 5: Склањање натписа Тито са брда Марјан (извор: *Slobodna Dalmacija* 30. 11. 1991.)

Слика 6: Натпис „Наш Тито“ на брду Саботин (извор: *Delo* 11. 5. 2009.)

Слика 7: Кршинићев кип Јосипа Броза Тита у Ужицу, с лева на десно: на Тргу партизана (извор: монографија *Jugoslavija danas*, *Spektar*, Zagreb 1978), склањање 1991. године (извор: Бојана Богдановић, *Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица*, докторска дисертација, 2011), и у дворишту Народног музеја у Ужицу.

Слика 8: Уличне табле на саобраћајницама названим по Јосипу Брозу Титу у (са лева на десно) Сарајеву, Загребу и Руском Крстуру.

Слика 9: Старо Сајмиште пре Другог светског рата (извор: starosajmiste.info)

Слика 10: Спасићев павиљон 2007. године

Слика 11: Спомен плоча на Старом Сајмишту

Слика 12: Споменик логорашима на Старом Сајмишту

Слика 13: Јајачки град

Слика 14: Улаз у град

Слика 15: Споменик ослободиоцима Јајца

Слика 16: Музеј АВНОЈ

Слика 17: Главна сала Музеја АВНОЈ

Слика 18: Део поставке Музеја АВНОЈ

Слика 19: Споменици Скендербегу (први ред фотографија) и мајци Терези (други ред) у три балканска града (извор: аутор и galsh.com)

Слика 20: Споменик Вуку Караџићу у Приштини пре и након вандализовања (извор: skulpture-srbija.com)

Слика 21: Крст на брду Хум

Слика 22: Натпис „БиХ волимо те“ на брду Фортица

Слика 23: Спомен-црква у Источној Добрињи

Слика 24: Табла на улазу у Источно Сарајево

Слика 25: Некадашњи трг др Ивана Рибара у Добрињи – уличне табле у Сарајеву и Источном Сарајеву

Слика 26: Улична табла у Дечанској улици у Београду

Слика 27: Улична табла у Светогорској улици у Београду

Слика 28: Протестни плакат на Тргу маршала Тита у Загребу (извор: jutarnji.hr)

Слика 29: Протестни плакат на Авенији Гојка Шушка у Загребу (извор: jutarnji.hr)

Слика 30: Плакати у Булевару др Зорана Ђинђића у Београду

Слика 31: Плакати из уличне акције покрета БИРО у Београду

Слика 32: Улична акција 9. новембра 2009. у Београду

БИОГРАФИЈА

Срђан (Миљан) Радовић рођен је 1976. године у Титограду (данашњој Подгорици). Основно образовање и гимназију завршио је у Београду, а 2002. године дипломирао је на Филозофском факултету у Београду (Одељење за етнологију и антропологију). На истом факултету и одељењу је и магистрирао 2007, а идуће године постао докторски кандидат. Од 2005. године је истраживач стипендиста тадашњег Министарства за науку и технолошки развој на истраживачком пројекту Етнографског института САНУ. Крајем 2007. заснива радни однос у овој научноистраживачкој организацији, а следеће године је изабран у звање истраживач сарадник. До сада је био ангажован на три пројекта основних истраживања, те три научна пројекта међународне сарадње. Аутор је једне монографије, више научних радова у домаћим и страним часописима, имао је излагања на неколико научних скупова у земљи и иностранству, написао је више приказа и критика у научној и стручној периодици, један стручни превод итд. Био је члан редакција три часописа, и члан је два етноантрополошка стручна удружења.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Срђан Радовић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Градски текст и топонимија и конструкција локалног идентитета

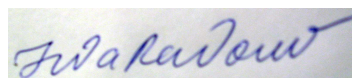

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, јун 2012. _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Срђан Радовић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Градски текст и топонимија и конструкција локалног идентитета

Ментор Проф. др Бојан Жикић

Потписани Срђан Радовић

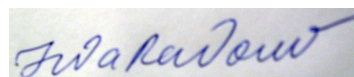
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, јун 2012.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Градски текст и топонимија и конструкција локалног идентитета

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

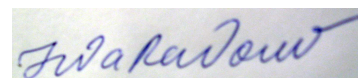
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, јун 2012. _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.